

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1**

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 1. 2024

**Черкаси – 2024
Cherkasy – 2024**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 12 від 20.06.2024 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі *Index Copernicus (ICV 2022: 58.53)*.

Голова редакційної колегії:

д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*

Відповідальний секретар:

к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. *В. Ф. Боєчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*; д. і. н., проф. *С. В. Корновенко*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця*; д. і. н., проф. *В. В. Масненко*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Сержента* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан*; д. і. н., проф. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 12 of June 20, 2024).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2022: 58.53).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Syvashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenii*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (067) 938-17-76
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Російсько–українська війна

Івангородський Костянтин

Дегуманізація українців і демонізація України російською історіографією
як засіб виправдання так званої «СВО» 8

Божук Людмила, Халецька Леся

Ініціативне документування подій російсько-української війни
(2022–2024 рр.) державними архівами України: підтримка та
взаємодія з польськими партнерами 25

Мальована Ольга

Медійно-інформаційна війна як предтеча російської агресії проти України . . . 35

Лазоренко Олександр

Гібридна війна: напрямки і визначення 42

Історіографія та методологія

Bila Svitlana, Telvak Viktoriia, Bondarenko Hryhorii

Historiographic images of Mykola Kostomarov in the creative Heritage of
Mykhailo Hrushevsky 47

Янишин Богдан

Науково-популяризаторська діяльність Богдана Барвінського в роки
Першої світової війни 56

Тельвак Віталій, Гончар Ольга, Владига Ольга

Михайло Грушевський про освіту і науку як чинники післявоєнної відбудови . . 64

Драбчук Юрій

Співпраця Михайла Грушевського з Національно-демократичною партією:
сучасна історіографія проблеми 73

Нестеренко Михайло

Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського у дзеркалі
ювілейних публікацій 1916 року 82

Батюк Тарас, Синявська Лариса

Мирон Кордуба та часопис «Україна»: особливості співпраці 92

Дутко Любомир

Науково-популярні праці Михайла Грушевського в сучасному історіографічному дискурсі 100

Хоменко Денис

Історико-церковна проблематика у дослідженнях В'ячеслава Заїкина 111

Присяжнюк Юрій

Теорії поколінь як дослідницький простір сучасної української історіографії селянства 117

Історія України**Калінін Ігор**

Екскурсії містом гімназистів чоловічих гімназій Києва модерної доби 125

Федорченко Олег

Функціонування державних комісій щодо обліку збитків, завданих нацистськими окупантами та їх співниками господарству і громадянам, в Одеській області. 135

Всесвітня історія**Тітіка Олена**

Зовнішня торгівля як складова міжнародних відносин держав Стародавнього Сходу 144

Соляник Катерина

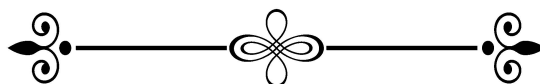
Динаміка опозиційних настроїв у «східних кресах» Другої Речі Посполитої: особливості розвитку національно-визвольного білоруського руху у міжвоєнний період 1918–1939 рр. 154

Рецензії**Івангородський Костянтин, Янишин Богдан**

Діаспорна грушевськіана в дзеркалі сучасної історіографічної рецепції (Рец. на: Сабінський М. Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр. Харків: Мачулін, 2024. 264 с.) 161

Масненко Віталій

Вагоме джерелознавче видання з поля грушевськознавства (Рец. на кн. : Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету / упоряд. В. Тельбак, В. Качмар, С. Журавльов. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 358 с.) 165

CONTENTS

Russian–Ukrainian war

Ivangorodsky Kostiantyn

Dehumanization of Ukrainians and demonization of Ukraine by Russian historiography as a tool to justify the so-called “SVO” 8

Bozhuk Liudmyla, Khaletska Lesia

Proactive documentation of the events of the Russian-Ukrainian war (2022–2024) by the state archives of Ukraine: support and cooperation with polish partners 25

Malovana Olha

Media and information war as a precursor to Russian aggression against Ukraine . . 35

Lazorenko Oleksandr

Hybrid warfare: directions and definitions 42

Historiography and methodology

Bila Svitlana, Telvak Viktoriia, Bondarenko Hryhorii

Historiographic images of Mykola Kostomarov in the creative Heritage of Mykhailo Hrushevsky 47

Yanyshyn Bogdan

Scientific and popularization work of Bohdan Barvinskyi during the First world war . . . 56

Telvak Vitalii, Honchar Olha, Vladyga Olha

Mykhailo Hrushevsky on education and science as factors of post-war reconstruction . . 64

Drabchuk Yurii

Cooperation of Mykhailo Hrushevsky with the national democratic party: modern historiography of the problem 73

Nesterenko Mykhailo

Socio-political activity of Mykhailo Hrushevsky in the mirror of anniversary publications of 1916 82

Batiuk Taras, Syniavska Larysa

Myron Korduba and “Ukraine” magazine: specifics of cooperation 92

Dutko Liubomyr

Popular scientific works of Mykhailo Hrushevsky in contemporary historiographic
discourse 100

Khomenko Denys

Historical and church issues in the research of Vyacheslav Zayikyn 111

Prysiazhniuk Yuriy

Theories of generations as a research space in modern Ukrainian historiography
of peasantry 117

History of Ukraine**Kalinin Ihor**

Excursions around City of male gymnasium students of Kyiv in the Modern Era . . . 125

Fedorchenko Oleh

Functioning of state commissions regarding the assessing the damage caused by
Nazi occupants and their partners to the economy and citizens in Odesa region . . . 135

World History**Titika Olena**

Foreign trade as constituent of international relations of the states of Ancient East . . . 144

Solianyuk Katerina

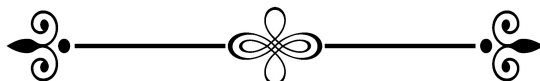
Dynamics of oppositional sentiments in the “eastern borderlands” of the Second
Polish Republic: features of the development of the Belarusian national liberation
movement in the interwar period 1918–1939 154

Reviews**Ivangorodsky Kostiantyn, Yanyshyn Bogdan**

Diaspora’s Hrushevskiana in the mirror of modern historiographical reception
(Review: Sabinskyi M. The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Ukrainian foreign
historiography 1940–1980s. Kharkiv: Machulin, 2024. 264 p.) 161

Masnenko Vitalii

A significant source-based publication in the field of Hrushevsky studies (Review:
Catalog of students of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University / edited by V. Telvak,
V. Kachmar, S. Zhuravlyov. Lviv: Ivan Franko National University, 2023. 358 p.) . . 165

РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК 930.1+355.48+32(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-8-24

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ УКРАЇНЦІВ І ДЕМОНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ЯК ЗАСІБ ВИПРАВДАННЯ ТАК ЗВАНОЇ «СВО» *

Анотація. Мета – аналіз новітньої (за 2022–2023 рр.) наукової літератури російських «учених-гуманітаріїв», присвяченої широкомасштабній російсько-українській війні, аби з'ясувати методи та засоби виправдання цього злочину агресії, поширювані ними у вигляді наукових інтерпретацій «вимушеності» так званої «СВО», звинувачень у бік України в тому, що це вона, начебто, спровокувала російське вторгнення та намагання на цьому тлі створити її максимально негативний «образ ворога» як екзистенційної загрози.

Наукова новизна. Від початку вторгнення в Україну російських військ кремлівська пропаганда у посиленому режимі почала насаджувати наративи про «винуватість» у війні тільки України. Однією з найпомітніших тенденцій у межах означеної проблематики є інтерпретація російськими «науковцями» широкомасштабної війни РФ проти України, що почалася 24 лютого 2022 р., як вимушеної, необхідної, закономірної та цілком логічної події. Головним елементом конструкції «міфу СВО» в наративах російських «учених» є зміцнення стереотипу «Україна – головний екзистенційний ворог». З цією метою, негативно-емоційно та відверто шовіністично постулюється етнічна «зінсованість» українців та елімінація їхньої національної ідентичності, поєднана із суцільною фальсифікацією історії України. Сучасна російська «гуманітарна наука», виправдовуючи та підтримуючи агресивну війну РФ проти України, свідомо та послідовно дотримується основних постулатів квазіідеології «рашизму».

Висновки. Російська історіографія (як і решта академічної «гуманітаристики»), замість наукової об'єктивності, в інтерпретації причин і перебігу широкомасштабної російсько-української війни ретранслює винятково пропагандистські наративи, спрямовані на демонізацію України та дегуманізацію українців. Уся так звана «російська гуманітаристика» є антинауковим явищем, покликаним, передусім, обслуговувати геноцидну політику та пропаганду Кремля. Загалом, російському сегменту «гуманітарної науки» властивий переважно дискурс ненависті, в якому немає місця пошуку істини.

Ключові слова: російсько-українська війна, «спеціальна воєнна операція» («СВО»), російська гуманітаристика, російська пропаганда, історіографія.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Kostiantyn IVANGORODSKY*Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

DEHUMANIZATION OF UKRAINIANS AND DEMONIZATION OF UKRAINE BY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY AS A TOOL TO JUSTIFY THE SO-CALLED “SVO”

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the latest (for 2022–2023) scientific literature of Russian “humanitarian scientists” devoted to the large-scale Russian-Ukrainian war, in order to find out the methods and means of justifying this crime of aggression, which are disseminated by them in the form of scientific interpretations of “compulsion” of the so-called “SVO”, accusations towards Ukraine that it seemed to provoke the Russian invasion and efforts, against this background, to create the most negative “image of the enemy” as an existential threat.*

The scientific novelty. *Since the beginning of the invasion to Ukraine by Russian troops, the Kremlin’s propaganda in an intensified mode began to plant narratives about the only “Ukraine’s guilt” in the war. One of the most noticeable trends within the framework of the mentioned issues is the interpretation by Russian “scientists” of the large-scale war of the Russian Federation against Ukraine, which began in February 24, 2022, as a forced, necessary, natural and completely logical event. The main element of the construction of the “SVO myth” in the narratives of Russian “scientists” is the strengthening of the stereotype “Ukraine is the main existential enemy”. For this purpose, the ethnic “depravity” of Ukrainians and the elimination of their national identity are postulated in a negative-emotional and frankly chauvinistic manner, combined with a complete falsification of the Ukraine’s history. Modern Russian “humanitarian science”, justifying and supporting the aggressive war of the Russian Federation against Ukraine, consciously and consistently adheres to the main postulates of the quasi-ideology of “rascism”.*

Conclusions. *Russian historiography (like the rest of academic “humanitarian studies”), instead of scientific objectivity, relays exclusively propagandist narratives aimed at demonizing Ukraine and dehumanizing Ukrainians in the interpretation of the causes and course of the large-scale Russian-Ukrainian war. All so-called “Russian humanitarianism” is an anti-scientific phenomenon, designed primarily to serve the Kremlin’s genocidal policy and propaganda. In general, the Russian segment of “humanitarian science” is mainly characterized by a discourse of hatred, in which there is no place to search for the truth.*

Key words: *Russian-Ukrainian war, “special military operation” (“SVO”), Russian humanitarian, Russian propaganda, historiography.*

Постановка проблеми. Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, у світовому інформаційному просторі й у сфері соціогуманітаристики, зокрема, досить популярною є теза, буцімто, «це тільки війна Путіна», а не всіх росіян. Проте якраз аналіз текстів так званої російської «інтелектуальної еліти» переконує у зворотному – домінуюча більшість росіян і підтримує злочинну політику Кремля, і виправдовує її всіма засобами. З другого боку, кількість публікацій у такому контексті за останні два роки становить по суті «інформаційний шквал» (наразі їхня кількість перетнула межу в 3 тисячі), покликаний продемонструвати лояльність «гуманітаріїв» путінському режиму та водночас закласти основу для нового міфу про «справедливість» так званої «спеціальної воєнної операції» («СВО») проти України як особливого ворога. Відсутність у російській соціогуманітарній сфері будь-яких наукових дискусій й альтернативних інтерпретацій з цього приводу, співзвучність із меседжами пропагандистських ЗМІ поступово створюють ілюзію «правильності» та загальноприйнятності цього міфу. У перспективі це може змінити полюси його суспільного сприйняття, коли рашистська пропаганда та кремлівське керівництво будуть пафосно апелювати до «встановленої й обґрунтованої вченими» інформації (та й «істини»), попри те, що саме вони були її першоджерелом.

Переконані, деконструкція подібної міфотворчості має розпочатися вже зараз, що сприятиме розвінчанню як уже сталих, так і «по гарячих слідах» новітніх міфів, продукованих кремлівськими пропагандою й історичною політикою та спрямованих на

вилучення українців, їхньої національної ідентичності та культури з історичної реальності. Такий стан речей вимагає від української історіографії належного аналізу та вироблення механізмів наукової протидії. Сподіваємося, одним із елементів протидії російській дезінформації (що нерідко видається за «історичну політику») стане академічна аналітика, спрямована на розвінчання псевдонаукових виправдань злочину агресії Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена проблематика, зі зрозумілих причин, поки що немає помітної історіографічної традиції. Позаяк українські дослідники все ж таки не оминають російсько-українську війну, дотично зупиняючись і на проблемі дегуманізації та демонізації України та українців з боку російської історіографії. У цьому контексті можна відзначити, зокрема, ряд публікацій, в яких українські історики слушно наголошують на вагомій актуальності дослідження саме соціогуманітарного наукового сегменту РФ як одного з основних чинників формування квазіідеології рашизму. Приміром, такий підхід пропонують у своїх студіях В. Смолій, О. Ясь [1], О. Удод [2], О. Лисенко [3], Я. Калакура [4] та ін.

Водночас вважаємо необхідним максимально неупереджено (хоча, звісно, за нинішніх обставин уникнути певної емоційності повністю практично неможливо) проаналізувати ставлення вчених країни-агресора до війни проти України, адже, попри всю огидність, зрештою, ворога варто знати в лице та усвідомлювати всю його нищість і облудність. Цілком погоджуємося з аналогічним міркуванням С. Кульчицького, що донині «обличчя історичного ворога України ми знаємо незадовільно» [5, с. 6–7]. Не виняток і його історіографічна традиція, особливо щодо «образу ворога», яким для росіян уже тривалий час (і мова тут навіть не про десятиліття) є саме українці. Навіть західні дослідники певні того, що першим пострілом у російській війні проти України, яка розпочалась у лютому 2022 р., була не ракета, а радше есе Путіна про так звану «історичну єдність росіян та українців», надруковане влітку 2021 р. [6]. Власне Україна знову має довести своє право на існування – і не тільки на полі бою, але й в історіографії.

Корпус публікацій, залучений як джерела нашого дослідження, написаний представниками різних секторів «наукової гуманітаристики» РФ. Ми свідомо спиралися винятково на праці академічних представників останньої, опубліковані у репрезентаційних виданнях (більшість фахових видань входить до переліку ВАКу, статті мають ідентифікатор DOI та необхідне рецензування). Відповідні студії запропоновані докторами та кандидатами не лише історичних, а й юридичних, соціологічних, політичних, філософських, філологічних, педагогічних, психологічних, економічних наук. Тема «СВО» зацікавила й молодих російських дослідників – аспірантів і ад'юнктів також різного фахового спрямування підготовки. Варто також зауважити, що відносно гуманітарного сегменту російської науки в останні роки спостерігається цілковита деградація. Саме тому ми беремо в лапки термін «гуманітарії» (та у збірному варіанті як «гуманітаристика»), оскільки сприймати цих аморальних ідеологічних прислужників путінського режиму за академічно вільних науковців не доводиться. Причини такої ситуації в російській «гуманітаристиці» багато в чому зрозумілі, проте їхнє детальніше студіювання потребує окремої публікації.

Мета статті полягає в аналізі новітньої (за 2022–2023 рр.) наукової літератури російських «учених-гуманітаріїв», присвяченої широкомасштабній російсько-українській війні, аби з'ясувати методи та засоби виправдання цього злочину агресії, поширювані ними у вигляді наукових інтерпретацій «вимушеності» так званої «СВО», звинувачень у бік України в тому, що це вона, начебто, спровокувала російське вторгнення та намагання на цьому тлі створити її максимально негативний «образ ворога» як екзистенційної загрози, а також зі свідомим прагненням запровадити черговий історичний міф щодо необхідності дегуманізації українців як «помилкової» нації та етнічної спільноти, представленої в путінській риторичі як «денацифікація».

Виклад основного матеріалу. Від початку широкомасштабного вторгнення в Україну російських військ кремлівська пропаганда у посиленому режимі почала насаджувати наративи про «винуватість» у війні тільки України, намагаючись одночасно посіяти між українцями розбрат через різноманітні маніпулятивні технології, однією з яких стала й «наукова» російська соціогуманітаристика. Відтак ми насамперед наголошуємо на тому,

що жодної наукової вартості наявні публікації російських «учених» щодо інтерпретації так званої «СВО» не мають. Всі вони виступають лише як продовження пропагандистських штампів Кремля, хоча й мають вигляд псевдонаукових студій. Такі опуси є по суті «гуманітарною артпідготовкою» в інфопросторі для «легітимації» збройної агресії РФ проти України та окупації частини її теренів. Симптоматично, що жоден «академічний» автор упродовж останніх двох років не засудив агресивну війну Росії проти України навіть у завуальованій формі. Натомість усі вони або із захопленням і радістю вітають її, або ж демонструють буденність сприйняття геноциду українців росіянами.

Крім відвертого цинізму та байдужості, тексти нинішніх російських «гуманітаріїв» вражають жахливим масштабом архаїки, тенденційності, зашореності, пихатості (й одночасно закомплексованості), імперськості, советськості та в цілому – заідеологізованості. Втім, пропонована цими рашистами від науки «ідеологія», не містить жодної найменшої риси власного (не говорячи вже про світ) образу майбутнього, а для декого «СВО» – дотепер продовження «великої отечественной війни». Хоча в межах цього дискурсу не важко помітити, що саме зараз «путінізм» як ніколи потребує ідеології, котра за будь-яку ціну виправдала б агресивну війну. Переконані, саме такою установкою мотивований «науковий аналіз» війни проти України, опублікований в останні два роки паріями кремлівської «гуманітарної науки». Адже, «лише зверхністю і зарозумілістю вірних “лицарів” брехні та фейків можна пояснити появу формул, покликаних обґрунтувати експансіоністський, імперський курс російського керівництва щодо України» [2, с. 94]. Так само й О. Удод переконаний, що російські історики, ігноруючи всі канони історичної професії, перетворилися на пропагандистів, а відтак несуть пряму відповідальність за підготовку та розв’язання війни, а крім того, де-факто легітимізували геноцид українців [3, с. 12].

Однією з найпомітніших тенденцій у межах означеної проблематики є інтерпретація російськими «науковцями» широкомасштабної війни РФ проти України, що почалася 24 лютого 2022 р., як вимушеної, необхідної, закономірної та цілком логічної події. Ще раз варто повторити, що жоден (!) із них не засуджує цей акт неспровокованої агресії, але натомість усі всіляко намагаються висловити свою підтримку цій злочинній політиці Кремля, а деякі «гуманітарії» закликають продовжувати наносити удари далі та свідомо підтримують злочин геноциду проти українців. Фактично відбувається побудова чергового російського історичного міфу як основи для уґрунтування тієї кремлівської ідеології, що дедалі частіше іменується «рашизмом». Саме тому, здебільшого, спостерігаються спроби інтерпретації т. зв. «СВО» надуманими псевдонауковими критеріями, а фактично відверто пропагандистськими жупелами. Більшість тверджень і доводів є пустопорожніми деклараціями, не підкріпленими жодними достовірними джерелами або аналітичними матеріалами. Більше того в якості останніх повсякчас використовуються тенденційні промови російських політиків, дописи блогерів, газетні та замітки з телеграм-каналів або телевізійні монологи пропагандистів.

Бажання будь-що прислужитися та догодити злочинній кремлівській владі змушує російських «гуманітаріїв» вдаватися до карколомних еквілібристичних вивертів у термінології та стилістиці, аби прикрити свої цілковиту відірваність від реальності та тотальну зануреність в ілюзорний світ господаря Кремля. Щоправда більшість російських «гуманітаріїв» не вживають вельми хитромудрих конотацій заради демонстрації своєї підтримки російської агресії проти України. Так, наприклад, Є. Макоева з А. Курашиною переконані, що «В. Путін у зверненні 24 лютого 2022 р. висловив думку більшості російських громадян – “правда на нашому боці!”», а «подальші події підтвердили правильність удару у вигляді СВО» [7, с. 16]. Ну звісно, у кого ж іще в усьому світі може бути «правда», як не у президента РФ?! Феноменальна щирість останнього добре та давно всім відома й от саме через неї російські «гуманітарії» досі перебувають у стані когнітивного дисонансу. Адже за два роки війни їхній «вождь» і його посіпаки при владі так і не спромоглися пояснити, бодай своїм же громадянам, що власне означає термін «СВО», а головне – яка її мета!? Пропонована розсип вигадок стосовно цього породжує, зрештою, й вінегрет ілюзій щодо «СВО», які пропонує російська «академічна гуманітаристика», що прагне оформити кремлівські фантазії та маячню в «наукові шати». Відсутність проте

звичної «лінії партії» ставить її в дискомфортне становище, коли цю «лінію» треба не просто вгадати, а вгадати правильно. Приміром, С. Кіпрєєв висловлює, зокрема, здивування тим, що, на відміну від його співвітчизників, українці «більш реалістично сприймають бойові дії», а В. Зеленський не тільки «дозволяє собі “тролити” В. Путіна», але й «війну називає війною» [8, с. 142]. Втім, що ж таке ця горезвісна «СВО» жодний російський «вчений» так поки й не наважується сказати, що безсумнівно свідчить лише про одне – скільки не приховуй за лінгвістичними покручами реальність, а вона на тепер жахлива – неспровокована широкомасштабна агресивна війна проти сусідів.

Нездатність російських гуманітаріїв називати речі своїми іменами зводить їх на манівці звинувачень у початку цієї війни усіх, крім єдиного дійсного винуватця – їхнього власного кремлівського керівництва. При цьому вони орієнтуються винятково на приклади таких звинувачень, які це ж керівництво цинічно, лукаво, боягузливо та регулярно продукує. Водночас відсутність конкретики щодо мети та сутності війни проти України з боку Кремля вже породила феєрверк фантазувань російських «гуманітаріїв» стосовно того, що ж являє собою ця загадкова «СВО». Найбільш тривіальним поясненням є «операція із захисту Донбасу від українського геноциду» [9, с. 12] або «боротьба за остаточну перемогу над нацизмом, на жаль, не досягнута 1945 р.» [10, с. 141], чи «очищення України та *нашого* (?; тут і далі курсив у цитатах наш. – К. І.) єдиного народу від нацистської зарази та хибних цінностей» [11, с. 26].

Традиція пошуку винних поза російськими кордонами завжди була однією зі «скреп» Кремля, проте нинішнє звинувачення аморфного та абстрактного «колективного Заходу», котрий, буцімто, спеціально «вигадав Україну» як «анти-Росію», створює необмежене поле для вигадок найбезглуздіших нісенітниць щодо цього місцевими «гуманітаріями». Побачивши вже за кілька тижнів після нападу на Україну всю вбогість, нищість і злочинність своєї армії (та й влади), вони відтоді фактично змагаються за вигадку найбільш облудного варіанту міфу «ми почали війну, бо проти нас увесь світ». До нього у найкаркаломніші способи підверстується нацизм, фашизм, бандерівці, євреї, пасіонарії, масони, язичники, гомосексуалізм, біолабораторії, рептилоїди, карателі, сатаністи, ядерна зброя, етнічна зброя, чомусь чорний одяг, Буданов, Тайра, Ярош, Арестович, татуювання бійців полку «Азов», вся Україна й українці тощо. І це не сюжети телевізійної пропаганди, а саме «наукові тези» академічних «учених», покликані «довести» причини початку війни проти України. Той факт, що при цьому не наводиться жодних достовірних підтверджень, яскраво доводить, що їхнім джерелом є винятково пропагандистське телебачення та хвора фантазія. Причому дехто прямо заявляє, що саме США та НАТО «розв’язали повномасштабну проксі-війну проти Росії на території України», а «США майже в повному обсязі втягнулися у військові дії на боці ЗСУ, вважаючи, що *український демарш Москви* загрожує їхнім стратегічним інтересам щодо глобальної гегемонії» [12, с. 12].

Російські дослідники водночас чудово усвідомлюють, що західні союзники України можуть надавати і цілковито легітимно надають їй збройну допомогу і при цьому не долучаються до війни безпосередньо, не порушуючи статус-кво та не вступаючи у безпосередню протидію з РФ. Разом із тим їм конче необхідно будь-що очорнити «колективний Захід» та «затягнути» його у війну проти України. Відтак путінські «гуманітарії» не гребують нічим і вигадують які завгодно варіанти (навіть апелюючи до міжнародного права [13]), аби не пояснювати очевидні речі – що тільки ЗСУ воюють проти «другої армії світу». У цьому ж контексті безпідставно та бездоказово стверджується, що «американські стратеги системно готували Київ до протистояння з Москвою, маючи намір розв’язати війну на Донбасі та втягнути до неї Росію» [12, с. 9]. Більшого цинізму ситуації додає й прояв «глибокої стурбованості» долею України, яку демонструє, зокрема, А. Михайленко: «Інструментом ослаблення Росії обрано Україну. У цій політиці Захід не зупиняє навіть те, що в її результаті Україна як незалежна держава, може перестати існувати» [14, с. 250]. Хоча факт геноциду українців з боку РФ і прагнення знищення нею української ідентичності цього «професора» зовсім не бентежать. Звісно, ніхто з російських «учених» не відзначає й того факту, що пропаганда та дезінформація, яку в Росії почали

поширювати задовго до початку повномасштабної війни з Україною, є важливим доказом того, що саме російська влада постійно готувалася до вторгнення.

Щоправда, попри постійну та шалену кремлівську пропаганду та дезінформацію, на яку держава-агресор виділяє величезні кошти та ресурси, аби очорнити Україну [15] та переконати у власному баченні не тільки внутрішню аудиторію, а й світове співтовариство, особливо з початком нападу на Україну, навіть російські «гуманітарії» вважають, що, зрештою, цю інформаційну війну РФ програла. Так, А. Манойло заявляє, що «початок СВО призвів не до прогресу технологій інформаційної війни, а, навпаки, до їх регресу», а натомість Україна загалом виявилася готовою до інформаційних заходів Росії [16, с. 109]. Водночас філософиня-полковника Є. Макоєву небезпідставно (?) бентежить та обставина, що «українська спецпропаганда та її “славні” кібервійська продовжують удосконалюватися у своїх *мерзенних* інформаційних вкидах» [10, с. 141]. У цьому випадку вона має на увазі вже звичну для більшості росіян брехливу мантру, що різанина, влаштована їхньою армією в Бучі, є «постановкою» та «фейком». Показово, що «гуманітарії» країни-агресора РФ так само, як і місцеві тотально брехливі ЗМІ, не намагаються навести ані найменшого доказу такому твердженню. Як правило, такими «науковцями» подається голослівне пропагандистське гасло – «найбільш шаленим фейком стала “новина” про випадки масових вбивств і згвалтувань військовослужбовцями РФ мирних жителів у Бучі, але *цей фейк був швидко викритий* у ЗС РФ завдяки переконливим аргументам» [17, с. 13], – втім про які саме «аргументи» йдеться, звісно, немає ані слова, ані посилення на джерело такої інформації. В кращому випадку відповідальність за ганебну та брехливу заяву, що «інсценування подій у Бучі з метою дискредитації ЗС РФ підтвердила *незалежна експертиза об’єктивного аналізу*», перекладається на пересічну газету (!), як це чинить, приміром Я. Стрелецький [18, с. 169].

Однак якраз «Буча» стала головною причиною поразки Кремля в інформаційній війні проти західних суспільств, які, нарешті, побачили всю сутність російської пропаганди. Натомість населення РФ воліє й надалі залишатися сліпим, зокрема й «гуманітарії», попри свої намагання «науково» проаналізувати «вплив СВО» на так званий «глибинний народ». Багато в чому це пояснюється якраз тим, що російська влада задовго до вторгнення почала готувати своє населення до війни саме проти України, методично просуваючи наративи про «державу, що не відбулася, через залежність від Заходу», «перемогу тут нацизму», «анти-Росію, що готується напасти на Росію» тощо. При цьому основним тлом культивування подібних тез став міф так званої «великої вітчизняної війни» (ВВВ) та «народу-визволителя», котрому нині потрібно «визволити» всіх російськомовних на пострадянських теренах.

Головним же елементом конструкції «міфу СВО» в наративах російських «учених» є зміцнення стереотипу щодо України як головного екзистенційного ворога. З цією метою, негативно-емоційно та відверто шовіністично постулюється етнічна «зіпсованість» українців та елімінація їхньої національної ідентичності, поєднана із суцільною фальсифікацією історії України. Відповідний дискурс ненависті «рашистів-гуманітаріїв» особливо показовий щодо сприйняття ними Держави Україна, котра, на їхнє переконання, не має ані найменшого права на незалежне існування. Набір відповідних звинувачень у більшості авторів очікувано однотипний, адже ретранслює лише всім добре відомі пропагандистські гасла, котрі голослівно декларуються без будь-якого обґрунтування: українці нацисти (або націоналісти) та «бандерівці»; в Україні панує ідеологія нацизму; ЗСУ – міжнародні терористи; Україна – терористична «анти-Росія», котра загрожує «застосуванням ядерної зброї» [19, с. 287]. З-поміж таких інсинуацій, постійно присутня й теза, буцімто Україну «вигадав Захід», тому вона – неповноцінна держава. Звісно, подібна риторика є нічим іншим як спробою «вчених» також прикривати військові злочини РФ в Україні.

Переконані, сучасна російська «гуманітарна наука», виправдовуючи та підтримуючи агресивну війну РФ проти України, у своїх трактуваннях цієї події свідомо та послідовно дотримується основних постулатів квазіідеології «рашизму». До них відносяться держаний шовінізм, знищення будь-якого інакодумства, тотальна цензура, возвеличення особливої

місії, етнокультурна нетерпимість, тоталітарне мислення, неоімперіалізм, реабілітація сталінізму, ресентимент, реваншизм, фундаменталістське православ'я як моральна доктрина, дискурс ненависті, гендерна нетерпимість, антиінтелектуалізм, некрофільська політика пам'яті, фальсифікація історії, культ особи, тотальна (цивілізаційна) війна. Ще одна особливість рашизму, на яку звернув увагу Т. Снайдер, це коли справжні фашисти називають «фашистами» інших – це «фашизм, доведений до нелогічного краю у своєму схиланні перед ірраціональним, це фінальна точка, в якій мова ненависті вивертає реальність навиворіт, а пропаганда перетворюється на заклинання»; «називати фашистами інших, будучи фашистом, – це основа путінського методу» [20]. Подібний «креатив» російських «гуманітаріїв», зумовлений війною проти України, є лише невеликою частиною того явища, котре дедалі частіше кваліфікується як ідеологія «рашизму». Хоча справедливіше називати його своєрідною «ідеологічною кашею», де намішана безліч ідей, спрямованих на виопуклення російської величч, месіанізму, пихи, демагогії, хамства та нахабства.

Дискурс ненависті «рашистів-гуманітаріїв» особливо показовий щодо сприйняття ними України та українців. Загалом, уся російська «гуманітаристика» слухняно «доводить» у (як їй здається) науковий спосіб кремлівську риторику щодо «жахливих» України та українців, які, буцімто, й спровокували РФ на війну. Різниця лише в обсягах фантазування щодо їхньої «русофобської несамовитості» та варіантах відповідної ілюзорної демонізації. Приміром, відчайдушний кремлівський історик-лакиза В. Кікнадзе лякає всіх націоналістами, котрі є «оплотом київського режиму» [21]. Своєю чергою доктор політичних, філософських і кандидат воєнних наук С. Модестов «кваліфікує» ЗСУ (хоча це лише звичайна армія суверенної держави, котра зовсім не потребує додаткових сутнісних кваліфікацій) як «озброєні формування міжнародних терористів» [22, с. 57]. С. Небренчін ще дужче згущує фарби навколо «терористичного характеру ворожої нам “анти Росії”», лякаючи «застосуванням українською стороною ядерної, хімічної та біологічної зброї, за потурання США та їхніх союзників по НАТО» [19, с. 287].

По суті російські «гуманітарії» сумлінно виконують волю кремлівського диктатора у створенні стереотипу України як головного ворога, знищення якого відкриває шлях до перемоги над усім «Заходом». Одним із варіантів такої інсинуації є теза, буцімто, саме останній «вигадав» Україну, а тому вона не є повноцінною державою. Доволі розтиражованим міфом поміж росіян є відверта нісенітниця з приводу «створення» українців «Австро-Угорським Генштабом» у роки Першої світової війни. Дехто стверджує, що такий «проект української нації став запроваджуватися у XIX ст. спочатку в Галичині, а потім і на територіях, що знаходилися під російською юрисдикцією, в результаті чого, вже до 1920-х рр. у Східній Галичині мала місце штучно створена неросійська «нація українців», а все російське тотально знищено» [23, с. 149]. Водночас дехто переконаний, що «перші українці з'явилися у концтаборах Талергоф та Терезін (Австро-Угорщина) – перших в історії таборів смерті, спеціально створених для геноциду російського населення та проведення українізації в роки Першої світової війни, де росіянам пропонували *змінити національність* в обмін на свободу – погодилися одиниці, а незгодних чекала смерть» [24, с. 80]. Звісно, існування цього міфу є віддзеркаленням російського шовіністичного бачення українців та їхнього місця в історії, а тому він доволі нескладно спростовується [25]. Разом із тим, подібна риторика є нічим іншим як черговою спробою росіян прикривати власні військові злочини в Україні, мовляв, оскільки українці «штучно» створені – їх потрібно знищити. На продовження такої позиції, про що йшлося вже вище, російські «гуманітарії», слідом за кремлівською пропагандою, ведуть мову про, начебто, цілковиту залежність сучасної України від США, котрі «помістили український народ в іншу історичну та релігійну реальність, де цінність людського життя та смерті анульована» [17, с. 12]. Натомість тут можна спостерігати зворотний ефект – цілковиту відірваність від реальності саме росіян.

Укорінення «міфу СВО» до світоглядної матриці рашизму спостерігається й на ефекті віддзеркалення власної сутності та дій росіян саме на українцях, на яких вони екстраполують свої злочини, уявлення та спотворене мислення. У такому контексті й тези російських «учених» стосовно України набувають зовсім іншого звучання, стаючи

фактично зізнаннями. Адже, зважаючи на палко сповідуваний путінський міф «про один народ», росіяни свідомо чи ні, але переконані, що українцям властива така сама як їхня картина світу, що, звісно далеко не так, і що стало справжньою причиною провалу «СВО». Фактично в російській «гуманітаристиці» продовжується притаманна всій країні «інверсія» (тобто, заперечення, перевертання сенсу, заміна «білого» «чорним»). Намагаючись перевернути світовий порядок і встановити свою глобальну геополітичну гегемонію в майбутньому, Росія стрімко занурюється у минуле, проходячи у зворотному напрямі етапи своєї історії. Відвертаючись від Заходу, вона повертається в епоху автаркії й ізоляції як за часів Московії. До такої інверсії, на чому зокрема наголошує М. Епштейн, відноситься і «боротьба з українським нацизмом», яку проголосила Росія, при тому, що її власний політичний режим дедалі більше тяжіє до фашизму [26, с. 33, 34].

У такому ракурсі своє рашистське бачення світу, що поступово перетворюється на справжній неонацизм, російська пропаганда (а за нею й «гуманітаристика») досить експліцитно проектує на українців, з метою їх суцільної демонізації. Основною ж підставою для міфу про «український нацизм», на чому доволі наївно наголошують самі ж російські «гуманітарії», є винятково проєвропейський вибір українців. Причому у більшості російських «науковців» не існує ані найменшого уявлення щодо сутності нацистської ідеології як такої. Проте і надалі голосливо стверджується, що Україні саме «Захід насадив нацистську, русофобську ідеологію» [27, с. 95]. Водночас дехто просто вигадує, що, оскільки більшість українців заледве не чекають «російського визволення», постільки київська хунта пригноблює їх саме руками націоналістів: «Неприйняття більшістю українського суспільства війни вимагає від чинного в Україні політичного режиму широкого використання праворадикальних організацій відверто неонацистського штибу, які б здійснювали залякування населення та придушення будь-яких спроб налагодження відносин з боку різних політичних еліт, так і широких соціальних верств» [28, с. 87]. Так, і Р. Латипов наївно хвилюється, що «українські *необандерівські еліти* є третім інтересантом ескалації воєнного протистояння, який сподівається перемогти Росію руками Заходу або змусити російські еліти до капітуляції економічними санкціями» [29, с. 136]. Показово, але жодного російського мудрагеля не бентежить той дивовижний факт, що очолює цю українську «нацистську еліту» російськомовний президент-єврей (!), чим вкотре виопуклюється суцільне невігластво «вчених-гуманітаріїв» з РФ.

Окремий епізод становлять монструозні з погляду росіян «необандерівці» (вони ж «неофашисти» та «неонацисти», хоча за необізнаністю чимало авторів досі вживають ті ж самі поняття без приставки «нео»). Їхній «гріх» полягає, зокрема, в бажанні повернути Україні Крим і промисловий потенціал Донбасу (подекуди вони прагнуть цього задля відновлення ядерної програми України [18, с. 168]). Загалом, складається враження, що міф про «український нацизм» сприймається росіянами винятково в межах проєвропейського вибору українців, адже жодного уявлення про сутність нацистської ідеології у них не існує, зокрема й серед «науковців». Однак людиноненависницькі аспекти рашизму (і расизм, і антисемітизм, і геноцид українців) вони інтерпретують заледве не як найвищі чесноти. Водночас, як зауважив Я. Грицак [30], відповідна риторика Кремля по суті є незамаскованим плагіатом безпосередньо пропагандистських тез зі статей Й. Геббельса! Крім цього, як уже йшлося, педалювання теми нацизму дозволяє кремлівській пропаганді проектувати ВВВ на теперішню агресивну війну проти України та проводити дегуманізацію українців, через що їхнє фізичне знищення має бути в «російській оптиці» не геноцидом, а визволенням. Правий Т. Кузьо, що «протягом майже двох десятиліть Кремль висував звинувачення перед дзеркалом зі своїм відображенням – усі ці неправдиві твердження, які звинувачують українців у тому, що сама Росія як злочинець робить чи має намір зробити» [31].

У кривому свічаді російської «гуманітаристики» цей міф подекуди набуває невимовно безглузвих конотацій. Так, приміром, кандидат юридичних наук і «ветеран СВО» С. Ривкін запевняє, що неонацистська ідеологія в Україні, пов'язана з керманічем СРСР М. Хрущовим, який «дарував амністію засудженим нацистським злочинцям, посібникам С. Бандери й А. Мельника». Саме це (у фантазіях «ветерана») «сприяло повторному

поширенню осередків неонацизму в Україні» [11, с. 22]. Дехто з московських «професорів» екстраполюють лякалки про нацистів часів Другої світової війни на теперішню війну, де «як і належить *фашистам і європейським* окупантам *усіх часів*», українці «розстрілюють та катують наших солдатів... *передчуваючи* масове вбивство росіян», а «після залишення нами Херсону вони відразу розстріляли біля сотні містян, які “співчували Росії”» [32, с. 150]. Все тому, як встановили «новосибірські філософи від генетики», що «на відміну від російських військовослужбовців, в українських націоналістів *генетично закладена* ненависть проявляється і щодо військовополонених» [33, с. 256]. Більше того декому взагалі не подобається як боронять від нападника свою землю українці – «ЗСУ повсякчас порушують загальноприйняті норми гуманітарного права та чинять злочини проти миру та безпеки людства» [22, с. 54], – стурбовано фантазує С. Модестов, паталогічно забуваючи приказку про «колоду в оці».

Найпереконливішим доказом «українського нацизму» для російських «науковців» є демонізований кремлівською пропагандою підрозділ ЗСУ, відомий як «полк “Азов”». Наприклад, московський професор-політолог С. Марков називає його «військовою релігійною сектою», заснованою чомусь на досвіді США, котрі своєю чергою запозичили його у Талібана, Аль-Каїди та ІДІЛ. Більше того він якось з’ясував, що саме для «Азова» американцями було «штучно створено язичницьку релігію з пантеоном зі скандинавських та слов’янських богів, а сама військова релігійна секта “Азов” вихована у дусі ненависті до Росії та православ’я» [34, с. 287]. Втім подібні та інші вигадки, спираючись на значну доказову базу, вдало спростовуються українськими дослідниками на спеціально створеному для цього порталі [35].

Промовисто С. Марков структурує й ЗСУ на 3 частини та 4 рівні. Перша частина – «кістяк» – «військові релігійні секти»; друга – «кадрова армія» («перебуває в тилу»); третя – «більшість армії – мобілізоване населення, що використовується тільки в жорстокій моделі – закидати трупами російський фронт без жалю». Стосовно рівнів ЗСУ, то перший – це «російський солдат» (бо «більшість населення України – це російськомовні люди, а до рядового складу здійснюється набір саме російськомовного населення», бо «російський солдат є найкращим у світі»). Другий рівень – «фашистський сержант» (бо «до сержантського складу України беруть лише людей, які негативно ставляться до Росії і бажано позитивно ставляться до бандерівських поглядів, які є державною ідеологією в Україні»). Третій – «фашистський офіцер» (бо «звільнено всіх офіцерів, які мають радянський досвід», натомість «інкорпоровано молодих людей з неофашистських підрозділів»). Ну й четвертий рівень – «американський генерал» (бо «всі генерали ЗСУ отримали друге громадянство США чи Британії й від них же отримують зарплату») [34, с. 288–289].

На «думку» ж С. Самойлова, «справжня унікальність полку “Азов” полягає у масштабах реалізації за сучасних умов гітлерівської ідеї паралельної держави, реалізованої ним у міжвоєнний період». Тому, буцімто, цей полк не можна розглядати як воєнізоване формування (?), адже – «це розгалужена, активно діюча неонацистська організація, що намагається проникнути в усі сфери життя українського суспільства, кінцевою метою чого є підготовка кадрів, які за сприятливих політичних умов змогли б захопити державну владу» [28, с. 88]. У прагненні накинати на Україну образ сучасної Росії «як царства Танатоса» ще один тамтешній «філософ» змальовує останнє так: «Найбільш яскравим підтвердженням фашистського характеру сучасної Української (читай «російської». – К. І.) держави є той факт, що її культурно-інформаційний простір буквально просякнутий естетикою смерті та руйнування, яка не має нічого спільного ні з християнським, ні зі світським гуманізмом і відсилає до ранньоантичних бузувірських релігійних культів... які рясніють похоронними обрядами, викликаннями духів мертвих, похмурими інтонаціями, чорним кольором, смакуванням деталей смертей і каліцтв, причому не тільки супротивника, а й своїх власних солдатів» [36, с. 187–188]. Втім дехто з кремлівських «гуманітаріїв» пояснює провал «СВО» значно прозаїчніше – «не було враховано, що всі (!) українські війська стали нацистськими... нацистські ідеї стали ідеологією всієї української армії, а ЗСУ перетворилися на один великий націоналістичний батальйон» [37, с. 143].

Задля створення ще більш жахливого образу України, російські «гуманітарії» не гребують переспівувати і найнижкосортніші вигадки телевізійної пропаганди. Особливо улюбленим наративом російських «учених» як вірних прислужників кремлівської пропаганди є безглузда «лякалка» про українські біолабораторії, створенні США, в яких, начебто, розробляється спеціальна біологічна зброя. Крім того, безпідставними є й заяви про «організований Заходом бізнес у зоні бойових дій із вилучення донорських органів для їх подальшого продажу за кордоном» [22, с. 35]. Не витримує жодної критики й твердження, що «в ході СВО на території України російські спецслужби виявили секретні медичні лабораторії, в яких проводилися протизаконні експерименти над людьми, у тому числі над душевнохворими й які функціонували під егідою та на користь США» [17, с. 12].

Відповідні фантазії спростовуються хоча б тим фактом, що «науковці», котрі їх видають як бажане за дійсне, не наводять при цьому жодного доказу. Те, що відповідна інформація береться ними зі стелі, доводить, наприклад, різна кількість «біолабораторій», які вони «знайшли/побачили» в Україні. Так, «екзистенційну загрозу РФ» Я. Стрелецький побачив у 30 «американських біолабораторіях» [18, с. 172], В. Ніконов – у «більше, ніж 30» [38, с. 8], «професор» А. Шатілов, з посиланням на «Царьград ТВ», – від 11 до 40 [39, с. 18], а от «політолог від вірусології» П. Шамаров дивним чином встановив «функціонування 46-ти біолабораторій, які створювали стійкі до вакцин штами *бойових мікробів* (!) і вірусів» [40, с. 199]. Ще більшим невіглаством є твердження, буцімто, у цих «десятках біолабораторій» українцями «створювалася етнічна зброя» [41], спрямована проти «членів російського етносу». Хоча наукою давно доведено, що окремі народи не мають жодного окремого геному, а отже, в реальності подібне апіорі неможливе!

Крім біологічної, до арсеналу залякування пропагандистської російської «гуманітарної науки» входить також фантазійне застосування Україною, за потурання США та НАТО, ядерної та хімічної зброї. Деякі «вчені» переконані, що «національний психоз українців, посіяний американською дипломатією проти Росії, зумовлений бажанням отримати ядерну зброю та направити її проти свого сусіда – ось основна мета військово-політичного керівництва України» [42, с. 17]. Однак за останні роки Україна жодного разу навіть не обмовлялася про подібні плани, що підтверджує мовчання з цього приводу і Міжнародної організації з атомної енергетики (МАГАТЕ), і самої РФ (!), яка не висловлювала за останні десятиліття жодної стурбованості цим і дотепер не надала до цієї організації будь-які докази подібних голослівних звинувачень. Разом із тим, виходячи з постулату про проєкцію своїх намірів на українців, всі чудово побачили, як росіяни поводити себе на окупованій Чорнобильській АЕС у перші місяці вторгнення та як чинять наразі з окупованою Запорізькою АЕС, примушуючи світову спільноту не на жарт хвилюватися щодо можливої ядерної катастрофи у центрі Європи. Боягузливі ж російські «гуманітарії» при цьому чомусь досить красномовно мовчать про постійний путінський ядерний шантаж світу, якому загалом просторікує апокаліптичний сценарій.

Прагнучи виставити себе бодай-що жертвою зовнішньої агресії, аби виправдати власний агресивний напад на суверенну державу, Кремль постійно веде мову, що це Україна хотіла напасти на РФ першою. Так само й російські «гуманітарії» в один голос запевняють, що так звана «вимушеність» так званої «СВО» зумовлена, в першу чергу, намірами ЗСУ здійснити віроломний напад на Росію. Звісно, для будь якої людини при тямі це є приводом посміхнутися вже з самої пропозиції проблеми, але не для російського «гуманітарія». Для нього не властиво керуватися логікою та здоровим глуздом, йому вистачає свято вірити, що на початку 2022 р. відбувалася «підготовка до *широкомасштабної наступальної операції* з боку ЗСУ... не лише проти ДНР і ЛНР, але й підготовка до війни з Росією» [7, с. 16]. Не соромляться при цьому взагалі посилатися на неіснуючі документи, заявляючи, що «в лютому 2022 р. агентурна розвідка НМ ДНР, у результаті комплексу оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів, *видобула план* української наступальної операції» [27, с. 100]. До того ж ніхто навіть не завдає собі клопоту пояснити, яким чином Україна могла одночасно напасти на Крим, Росію та Білорусь, де перебувало кілька сотень тисяч солдат? Втім усім добре відомо, що це саме Росія готувалася до агресії, запевняючи

всіх, що ні на кого не збирається нападати, чим зруйнувала фактично всю систему міжнародного права.

Відсутність російської нації (і етнічної, і політичної) зумовлює і пропаганду, і «вчених» РФ постійно приміряти на її населення «іншу» ідентичність та «захищати» її від уявних зовнішніх ворогів, вигадуючи собі паралельну реальність. По суті «Росія не творить свій власний світ, а лише мавпує принагідні зразки (механічно “позичаючи” найбільш застосовне) чи воює з ними, як з абсолютним злом» [43, с. 54]. Дедалі помітнішою рисою росіян стає звичка до девіантної, трансгресивної поведінки, яка відхиляється від соціальних та моральних норм, прийнятих у всьому світі. Для них погане (у всіх сенсах) переважає над добрим, виявляється естетично та морально привабливішим («чим гірше – тим крутіше») – те, що М. Епштейн визначає як «какократію» та «какофілію» (влада найгірших і перевага найгіршому). При цьому ускладнення інформаційних систем, що імітують і замінюють мозок, спрощує пересічного росіянина до біологічної суті, до найпростішого рефлексу ненависті [26, с. 95–97]. Водночас росіяни чомусь вважають, що це дає їм право вирішувати долю «інших», у тому числі й українців. Досить показовим пасажом є «натяк» історика В. Шитько: «Зупиніться, брати-українці, одумайтеся, поверніться до союзу слов'янських народів. Тільки так *ми зможемо зберегти свою національну ідентичність, суверенітет, культуру і віру. Зробіть це самі. Але якщо ви цього не зробите, нам доведеться зробити це за вас.* Одурманену людину до тями може повернути *тільки біль.* Ми повернемо вам власну свідомість. І імперські амбіції тут ні до чого» [44, с. 336].

Академік РАН, історик А. Арбатов натякає на значно екстремальніший вихід Росії з глухого кута «СВО»: «Якщо вдасться уникнути найгіршого сценарію – ядерної ескалації конфлікту, – то рано чи пізно українська проблема буде вирішена мирним шляхом» [45, с. 62]. Натомість «професор» П. Шамаров єдину долю України бачить «у припиненні реалізації антиросійського західного проєкту та в невідворотній трансформації *цієї пострадянської республіки* не просто в нейтральну, а екзистенційно дружню Росії державу» [40, с. 199]. Водночас І. Свєшнікова не менш «турботливо» ремствує, що «і сьогодні, в дні спеціальної військової операції російське суспільство шукає відповіді на питання щодо *переформатування українського народу*» [46, с. 242]. Однак «які цінності, орієнтири та перспективи може запропонувати українському народу російська еліта після завершення СВО, *відновлення життя в Україні під керівництвом російської військової адміністрації* та послідовної денацифікації українського народу, з урахуванням тридцятирічного провального досвіду будівництва капіталізму в Росії?» [47, с. 499], – скрушно побивається В. Фортунатов, так, наче вона щось могла та може запропонувати самим росіянам.

Г. Малінецкій «суто науково» вважає, що «проблему з українцями» можна вирішити, якщо «внести в їхню масову свідомість низку основних мемів, наприклад – “краще читати Гоголя та Пушкіна, ніж слухати Байдена та Зеленського”; “ну що, синку, допомогли тобі твої ляхи?”; “Краще у майбутнє з Росією, ніж у минуле із Заходом”; “Навіщо воювати за олігархів та НАТО?!” (слід додати – краще вже здихати за російських олігархів і Путіна. – К. І.)”» [48] тощо. Навіть А. Міллер із дзвіниці московського снобізму робить вигляд, що нічого страшного не відбувається, хоча настав уже час «розпочати *серйозне обговорення* питання, який вплив на процеси формування ідентичностей в Україні та Росії матимуть події після 24 лютого 2022 р.» [49], наче до цієї дати подібне питання для путінського історіографа було вельми жартівливо-другорядним.

З не меншим спокоєм і знанням справи російські «гуманітарії» обмірковують і долю загарбаних українських регіонів. Дехто «тверезим поглядом» оцінює російську окупацію українських теренів як достатню і легітимну, хоч псевдореферендуми були там «проведені не без певних недоліків» [50]. Так само й «правознавці» вважають, що «прийняття у Російську Федерацію нових суб'єктів» є «цілком закономірним результатом вирішення міждержавних протиріч», тим більше треба зробити так, щоб «у перспективі нові суб'єкти федерації були об'єднані в межах одного регіону, який отримає свою назву» [51, с. 123–124]. Доктор юридичних наук Ю. Кашуба вже переймається «науковим» обґрунтуванням необхідності «синхронізації законодавства» на окупованих територіях, оскільки «правові норми, що запроваджуються синхронно з військовою обстановкою, повинні сприяти закріпленню

нової політичної реальності». Тим більше йому «здається, що це положення справедливе стосовно території України, звільнених від націоналістичної влади» [52, с. 131–132].

З не меншою повагою до «братнього народу», орієнтуючись на повну невизначеність Кремля в цьому питанні, ставляться й ті «гуманітарії», які «великодушно» пропонують все ж таки залишити в майбутньому «якусь Україну». Оскільки, на їхнє переконання, «було би неправильно зовсім позбавити українців (є такий народ) права на свою державність». Тому «якась Україна зі столицею в Києві, хай і підконтрольна нам, повинна залишитися, бо нам все одно знадобиться буферна держава замість безпосереднього кордону між польською Галичиною та Росією». При цьому «Лівобережжя [України] та Новоросія (від Харкова до Тирасполя) бачаться, звісно, у складі Росії». Адже, якщо їх залишити самостійними, то за кілька поколінь «ми отримаємо нову “новоруську” етнічну ідентичність і все почнеться з початку, згідно теорії етнополітики» [32, с. 150]. Так і московський «історик» В. Каліта впевнено та холоднокровно вершить долю суверенної європейської держави: «Україну можна поділити на кілька частин. На одному полюсі – Донбас, який, зрештою як і Крим, стане частиною Росії. На іншому полюсі – західна частина України... Оптимальним же варіантом для центральної частини України, де, мабуть, розгорнеться останній етап СВО, уявляється створення тут *формально незалежної держави* з двома державними мовами. Вона навіть може існувати в рамках Союзної держави Росії та Білорусії, зберегти нинішню назву, або називатися інакше, наприклад, Малоросією» [53, с. 90, 92]. В контексті постулату щодо проектування себе на інші спільноти, сподіваємося, що саме Росія-Московія, зрештою, матиме в майбутньому статус формально незалежної держави.

Висновки. Таким чином, новітня російська історіографія (як і решта академічної «гуманітаристики»), замість наукової об'єктивності, в інтерпретації причин і перебігу широкомасштабної російсько-української війни ретранслює винятково пропагандистські наративи, спрямовані на демонізацію України та дегуманізацію українців. Відтак уся так звана «російська гуманітаристика» є антинауковим явищем, покликаним, передусім, обслуговувати геноцидну політику та пропаганду Кремля. У теперішньому форматі, намагаючись будь яким чином виправдати агресивну війну РФ проти України, російські «гуманітарії», звертаючись до тематики так званої «СВО», наголошуючи на своїй невинності та вимушеності її початку, по суті намагаються закласти конструктивні орієнтири тієї ідеологічної оболонки, котра дедалі частіше визначається як «рашизм». Загалом, російському сегменту «гуманітарної науки» властивий переважно дискурс ненависті, в якому немає місця пошуку істини, але переважає тенденційність, спрямована на неоімперську пихатість, шовінізм, ресентимент, нетерпимість, зверхність відносно всіх «інших», але особливо щодо українців. З огляду на це, українська історіографія має максимально об'єктивно підходити до аналізу такої ситуації, щоб на основі ґрунтовної наукової критики спростовувати як старі, так і новітні міфи, спрямовані на заперечення української державності та української нації.

Список літератури

1. Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 55–70. DOI: 10.15407/uhj2022.04.055.
2. Удод О. Російсько-українська історіографічна війна: лекція. Київ: ПУ НАН, 2023. 28 с.
3. Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 85–98. DOI: 10.15407/vsn2022.07.085.
4. Калакура Я. Ідеологічна легітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 93–108. DOI: 10.15407/uhj2022.04.093.
5. Кульчицький С. Рашизм vs ленінізм? Роздуми історика на переламі епох. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 32 с.
6. Higgins C. Historians come together to wrest Ukraine's past out of Russia's shadow. *The Guardian*. 2023, 29 Nov. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/nov/29/historians-come-together-to-wrest-ukraines-past-out-of-russias-shadow>.

7. Макоева Е., Курашинова А. Сущность категорий «война» и «специальная военная операция». *Право и управление*. 2022. № 9. С. 13–17. DOI: 10.24412/2224-9125-2022-9-13-17.
8. Кипреев С. Политический патриотизм: денацификация и демилитаризация – первый этап. А что нужно делать дальше? *Образ Родины: содержание, формирование, актуализация*. Москва: УВО «МХПИ», 2023. С. 141–146.
9. Шушпанова И. Консолидация и тревоги гражданского общества. *Российское общество и государство в условиях глобальной многополярности. Социально-политическое положение России в 2022 году*: монография / отв. ред. В. К. Левашов. Москва: ФНИСЦ РАН, 2023. 549 с. С. 12–46.
10. Макоева Е. О роли кибератак в специальной военной операции. *Образование и право*. 2022. № 8. С. 140–142.
11. Рывкин С. Священная война с нацизмом в XXI веке. *Главный процесс человечества. Нюрнбергский набат*: сб. науч. ст. / под ред. Ю. Евстратовой. Санкт-Петербург: Эпицентр, 2023. С. 21–27.
12. Цедилина Е. Украинский фронт США. *Россия и новые государства Евразии*. 2022. № 4. С. 9–21. DOI: 10.20542/2073-4786-2022-4-9-21.
13. Соколов Р., Мельников А. Применение частных военных компаний в рамках СВО на Украине: обзор. *Технологии социально-гуманитарных исследований*. 2023. № 2. С. 115–123.
14. Михайленко А. Украинский кризис в контексте становления нового мирового порядка. *Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество* / РАН ИНИОН; отв. ред. В. И. Герасимов. 2023. Вып. 6., ч. 1. С. 250–253.
15. Narrative warfare: How the Kremlin and Russian news outlets justified a war of aggression against Ukraine. *Atlantic Council*. 2023, February. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/narrative-warfare>.
16. Манойло А. Информационные диверсии в конфликте на Украине. *Вестник Московского государственного областного университета (электронный журнал)*. 2022. № 4. С. 107–116. URL: www.evestnik-mgou.ru.
17. Кобзарь П., Нагаев И. Вымышленная Украина и реальный геноцид: роль гибридных технологий Запада в разжигании военного конфликта на Украине. *Трансформация современной войны*: мат. науч. конф. Омск: Омский автобронетанковый инженерный институт, 2022. С. 8–18.
18. Стрелецкий Я. Аспекты социально-политической безопасности в России в контексте Специальной военной операции Вооруженных сил РФ на Украине: философско-политологический анализ. *Kant*. 2022. № 3. С. 167–172. DOI: 10.24923/2222-243X.2022-44.30.
19. Небренчин С. Специальная военная операция на Украине – 2022: война с коллективным Западом. *Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество* / РАН ИНИОН; отв. ред. В. Герасимов. 2023. Вып. 6., ч. 1. С. 287–290.
20. Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 2022, May 19. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>.
21. Кикнадзе В. Украинский национализм: от истоков до денацификации в ходе специальной военной операции российской армии. *Наука. Общество. Оборона*. 2022. Т. 10, № 3. URL: <https://www.noo-journal.ru/nauka-obsestvo-oborona/2022-3-32/article-0324>.
22. Модестов С. Политико-правовые аспекты борьбы с терроризмом в рамках специальной военной операции. *Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право*. 2022. № 2. С. 52–59.
23. Тамбиянц Ю., Гринь В., Гнатенко Н. СВО как отражение цивилизационного противостояния России и Запада. *Россия и Донбасс: перспективы сотрудничества и интеграции* / отв. ред. М. Булавина, В. Герасимов. Москва: ИД УМЦ, 2022. С. 146–152.
24. Броварь А., Ревизская Ю. Спецоперация в ЛНР и ДНР: патриотическая консолидация общества перед внешними и внутренними угрозами. *Проблемы национальной безопасности России: уроки истории и вызовы современности*: сб. ст. / отв. ред. А. Зайцев. Краснодар: Перспективы образования, 2023. С. 78–84.
25. Міф про те, що українську націю вигадав Австрійський генштаб. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/antymif/mif-pro-te-shcho-ukrayinsku-naciyu-vygadav-avstriysky-genshtab>.
26. Эпштейн М. Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса. Нью-Йорк: Franc-Tireur USA, 2023. 248 с.
27. Литвинов Н., Родионов Д., Сальников М. Неонацистское государство Украина – источник диверсионно-террористических угроз национальной безопасности России: криминологические и контрразведывательные аспекты. *Юридическая наука: история и современность*. 2023. № 2. С. 95–131.

28. Самойлов С. Террористическая организация полк «Азов» как политический и правовой феномен на Украине. *Общество и право*. 2023. № 2. С. 85–89.
29. Латыпов Р. Специальная военная операция на Украине: ситуационный анализ. *Экономика и управление: научно-практический журнал*. 2022. № 2. С. 134–137. DOI: 10.34773/EU.2022.2.24.
30. Грицак Я. Интерв'ю А. Норіциний про мету Путіна у війні проти України. *Zaxid. net*. 2023, 31 грудня. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ybWBtMfzVcc&ab_channel=ZAXID.NET.
31. Кузьо Т. Криве дзеркало: чому Путін так зациквився на нацизмі. *Gazeta.ua*. 2023, 20 вересня. URL: <https://gazeta.ua/blog/60267/krive-dzerkalo-chomu-putin-tak-zaciklivsya-na-nacizmi>.
32. Корабельников А., Мельник С., Соловьев А. Трансформация качества науки и образования через уроки специальной военной операции. *Актуальные вопросы профессионального образования: качество, приоритеты, технологии*. Омск: СиБАДИ, 2023. С. 148–151.
33. Мартыанов Н., Танич В. Специальная военная операция на Украине как ответ на вызов Западной цивилизации по разрушению России. *Яковлевские чтения: сб. науч. ст.* Новосибирск: Новосибирский военный институт, 2023. С. 254–258.
34. Марков С. Логика специальной военной операции. *Проблемы национальной безопасности России: уроки истории и вызовы современности: сб. ст. / отв. ред. А. Зайцев*. Краснодар: Перспективы образования, 2023. С. 285–293.
35. Див.: www.azovcontrafake.com.
36. Конуров А. Суть и смысл фашистского ренессанса на Украине и в мире и актуальные задачи борьбы с ним. *Тенденции развития системы международных отношений и их влияние на управление национальной обороной Российской Федерации*. Москва: ИД «УМЦ», 2023. С. 177–188.
37. Старостенко К., Городнина О. Специальная военная операция по освобождению Донбасса: причины и специфика проведения. *Россия и Донбасс: перспективы сотрудничества и интеграции / отв. ред. М. Булавина, В. Герасимов*. Москва: ИД УМЦ, 2022. С. 138–145.
38. Никонов В. Специальная военная операция и новый миропорядок. *Государственное управление*. 2023. № 99. С. 7–34. DOI: 10.24412/2070-1381-2023-99-7-34.
39. Шатилов А. Аналитическое сопровождение специальной военной операции России: опыт первого этапа. *Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета*. 2022. № 12. С. 16–21. DOI: 10.26794/2226-7867-2022-12-3-16-21.
40. Шамаров П. Концепция суверенной государственности как национальный ответ России на деструктивную политику совокупного Запада. *Внешинополитические интересы России: история и современность*. Самара: ООО «Самарама», 2023. С. 195–202.
41. Малинецкий Г. Стратегическая стабильность и спецоперация России на Украине. Часть 2. *ИА Regnum*. 2022, 4 июля. URL: <https://regnum.ru/article/3637946>.
42. Литвиненко В. Сущность категорий «война» и «специальная военная операция». *Армейский сборник*. 2022. № 7. С. 15–24.
43. Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с.
44. Шитько В. К вопросу об «имперских амбициях» России. *СССР как исторический феномен: к 100-летию со дня образования: сб. науч. ст. / под ред. А. Ташпековой, П. Совкича*. Саратов: Саратовский институт войск НГ РФ, 2023. С. 329–337.
45. Арбатов А. Украинский кризис и стратегическая стабильность. *Полис*. 2022. № 4. С. 10–31. DOI: 10.17976/2022.04.03.
46. Свешникова И. Когнитивные технологии разрушения и восстановления триединства Святой Руси. *Основные проблемы сохранения и укрепления традиционных духовно-нравственных ценностей в системе российского образования: коллективная монография / под ред. Г. Заридзе*. Воронеж: Научная книга, 2023. С. 242–247.
47. Фортунатов В. Специальная военная операция как выход из методологического тупика в гуманитарных науках. *Переломные моменты истории: люди, события, исследования: мат. науч. конф. в 3 т. / под ред. С. Бугашева и др. Т. 1*. Санкт-Петербург: СПбГУПТД, 2022. С. 496–501.
48. Малинецкий Г. Стратегическая стабильность и спецоперация России на Украине. Часть 1. *ИА Regnum*. 2022, 4 июля. URL: <https://regnum.ru/article/3637280>.
49. Миллер А. Национальная идентичность на Украине: история и политика. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 4. С. 46–65. URL: <https://globalaffairs.ru/articles>.
50. Яргин С. Конфликт вокруг Украины: трезвый взгляд и мирная инициатива. *E-Scio*. 2023. № 2. С. 78–86.
51. Редкоус В. О перспективах образования федерального округа на основе новых субъектов Российской Федерации. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2023. № 2. С. 123–132. DOI: 10.24412/1608-8794-2023-2-123–132.

52. Кашуба Ю. Синхронизация законодательства Российской Федерации и ряда дружественных государственных образований. *Юристъ-Правоведъ*. 2022. № 3. С. 129–132.
53. Калита В. Политические перспективы специальной военной операции на Украине. *Россия и Донбасс: перспективы сотрудничества и интеграции* / отв. ред. М. Булавина, В. Герасимов. Москва: ИД УМЦ, 2022. С. 89–92.

References

1. Smoliy, V., Yas, O. (2022). Ukrainian socio-humanitarianism of the wartime: challenges, prospects, opportunities. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 4, 55–70. DOI: 10.15407/uhj2022.04.055 [in Ukrainian].
2. Udod, O. (2023). Russian-Ukrainian historiographical war: lecture. Kyiv [in Ukrainian].
3. Lysenko, O. (2022). Phenomenology of Russia's war against Ukraine as an object of humanitarian research. *Visnyk Natsional'noi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 7, 85–98. DOI: 10.15407/visn2022.07.085 [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. (2022). Ideological legitimization of wars of aggression and construction of the image of the enemy in Russian historiography. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 4, 93–108. DOI: 10.15407/uhj2022.04.093 [in Ukrainian].
5. Kulchytskyi, S. (2023). Racism vs Leninism? Reflections of a historian at the turn of the epochs. Kyiv [in Ukrainian].
6. Higgins C. Historians come together to wrest Ukraine's past out of Russia's shadow. *The Guardian*. 2023, 29 Nov. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/2023/nov/29/historians-come-together-to-wrest-ukraines-past-out-of-russias-shadow>.
7. Makoeva, E., Kurashinova, A. (2022). The essence of the categories “war” and “special military operation”. *Pravo i upravlenie [Law and management]*, 9, 13–17. DOI: 10.24412/2224-9125-2022-9-13-17 [in Russian].
8. Kipreev, S. (2023). Political patriotism: denazification and demilitarization – the first stage. What should you do next? *Obraz Rodiny: soderzhanie, formirovanie, aktualizaciya [Image of the Motherland: content, formation, actualization]*, 141–146. Moscow [in Russian].
9. Shushpanova, I. (2023). Consolidation and anxiety of civil society. In: Levashov, V. (ed.). *Russian society and state in conditions of global multipolarity. Socio-political situation in Russia in 2022*, 12–46. Moscow [in Russian].
10. Makoeva, E. (2022). On the role of cyber attacks in a special military operation. *Obrazovanie i pravo [Education and law]*, 8, 140–142 [in Russian].
11. Ryvkin, S. (2023). The Holy War against Nazism in the 21st Century. The main process of humanity. In: Evstratova, Yu. (ed.) *Nuremberg alarm*, 21–27. St. Petersburg [in Russian].
12. Tsedilina, E. (2022). Ukrainian Front of the USA. *Rossiya i novye gosudarstva Evrazii [Russia and the new states of Eurasia]*, 4, 9–21. DOI: 10.20542/2073-4786-2022-4-9-21 [in Russian].
13. Sokolov, R., Melnikov, A. (2023). The use of private military companies within the framework of the Northern Military District in Ukraine: a review. *Tehnologii socialno-gumanitarnykh issledovanij [Technologies of social and humanitarian research]*, 2, 115–123 [in Russian].
14. Mikhailenko, A. (2023). Ukrainian crisis in the context of the formation of a new world order. *Bolshaya Evraziya: razvitie, bezopasnost, sotrudnichestvo [Greater Eurasia: development, security, cooperation]*, 6/1, 250–253 [in Russian].
15. Narrative warfare: How the Kremlin and Russian news outlets justified a war of aggression against Ukraine. (2023). *Atlantic Council*. Retrieved from: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/narrative-warfare>.
16. Manoilo, A. (2022). Information sabotage in the conflict in Ukraine. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta [Bulletin of the Moscow State Regional University]* (electronic journal), 4, 107–116. Retrieved from: www.evestnik-mgou.ru. [in Russian].
17. Kobzar, P., Nagaev, I. (2022). Fictional Ukraine and real genocide: the role of hybrid technologies of the West in inciting a military conflict in Ukraine. *Transformation of modern war*, 8–18. Omsk [in Russian].
18. Streletsky, Y. (2022). Aspects of socio-political security in Russia in the context of the Special Military Operation of the Armed Forces of the Russian Federation in Ukraine: philosophical and political analysis. *Kant*, 3, 167–172. DOI: 10.24923/2222-243X.2022-44.30 [in Russian].
19. Nebrenchin, S. (2023). Special military operation in Ukraine - 2022: war with the collective West. Greater Eurasia: development, security, cooperation *Bolshaya Evraziya: razvitie, bezopasnost, sotrudnichestvo [Greater Eurasia: development, security, cooperation]*, 6/1, 287–290 [in Russian].
20. Snyder, T. (2022). We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>.

21. Kiknadze, V. (2022). Ukrainian nationalism: from origins to denazification during a special military operation of the Russian army. *Nauka. Obshestvo. Oborona [The science. Society. Defense]*, 10/3. Retrieved from: <https://www.noo-journal.ru/nauka-obsestvo-oborona/2022-3-32/article-0324> [in Russian].
22. Modestov, S. (2022). Political and legal aspects of the fight against terrorism within the framework of a special military operation. *Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo evrazijskih gosudarstv: politika, ekonomika, pravo [International cooperation of Eurasian states: politics, economics, law]*, 2, 52–59 [in Russian].
23. Tambiyants, Yu., Grin, V., Gnatenko, N. (2022). Northern Military District as a reflection of the civilizational confrontation between Russia and the West. In: Bulavina, M., Gerasimov, V. (ed.). *Russia and Donbass: prospects for cooperation and integration*, 146–152. Moscow [in Russian].
24. Brovar, A., Revizskaya, Yu. (2023). Special operation in the LPR and DPR: patriotic consolidation of society in the face of external and internal threats. In: Zaitsev, A. (ed.). *Problems of national security of Russia: lessons from history and challenges of our time*, 78–84 [in Russian].
25. The myth that the Ukrainian nation was invented by the Austrian General Staff. *Ukrainian Institute of National Memory*. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/antymif/mif-pro-te-shcho-ukrayinsku-naciyu-vygadav-avstriyskyy-genshtab> [in Ukrainian].
26. Epstein, M. (2023). Russian antiworld. Politics on the brink of apocalypse. New York [in Russian].
27. Litvinov, N., Rodionov, D., Salnikov, M. (2023). The neo-Nazi state of Ukraine is a source of sabotage and terrorist threats to the national security of Russia: criminological and counterintelligence aspects. *Yuridicheskaya nauka: istoriya i sovremennost [Legal science: history and modernity]*, 2, 95–131 [in Russian].
28. Samoilov, S. (2023). Terrorist organization regiment “Azov” as a political and legal phenomenon in Ukraine. *Obshestvo i pravo [Society and law]*, 2, 85–89 [in Russian].
29. Latypov, R. (2022). Special military operation in Ukraine: situational analysis. *Ekonomika i upravlenie: nauchno-prakticheskij zhurnal [Economics and management: scientific and practical journal]*, 2, 134–137. DOI: 10.34773/EU.2022.2.24 [in Russian].
30. Hrytsak, Ya. (2023). Interview with A. Noritsyna about Putin’s goal in the war against Ukraine. *Zaxid. net*. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=ybWBtMfzVcc&ab_channel=ZAXID.NET [in Ukrainian].
31. Kuzio, T. (2023). Crooked mirror: why Putin is so fixated on Nazism. *Gazeta.ua*. Retrieved from: <https://gazeta.ua/blog/60267/krive-dzerkalo-chomu-putin-tak-zaciklivsya-na-nacizmi> [in Ukrainian].
32. Korabelnikov, A., Melnik, S., Solovyov, A. (2023). Transformation of the quality of science and education through the lessons of a special military operation. *Current issues of vocational education: quality, priorities, technologies*, 148–151. Omsk [in Russian].
33. Martyanov, N., Tanich, V. (2023). Special military operation in Ukraine as a response to the challenge of Western civilization to destroy Russia. *Yakovlev readings*, 254–258. Novosibirsk [in Russian].
34. Markov, S. (2023). Logic of a special military operation. In: Zaitsev, A. (ed.). *Problems of national security of Russia: lessons from history and challenges of our time*, 285–293. Krasnodar [in Russian].
35. See: www.azovcontrafake.com.
36. Konurov, A. (2023). The essence and meaning of the fascist renaissance in Ukraine and in the world and the current tasks of the fight against it. *Trends in the development of the system of international relations and their impact on the management of national defense of the Russian Federation*, 177–188. Moscow [in Russian].
37. Starostenko, K., Gorodnina, O. (2022). Special military operation for the liberation of Donbass: reasons and specifics of its implementation. In: Bulavina, M., Gerasimov, V. (ed.). *Russia and Donbass: prospects for cooperation and integration*, 138–145 [in Russian].
38. Nikonov, V. (2023). Special military operation and the new world order. *Gosudarstvennoe upravlenie [Public administration]*, 99, 7–34. DOI: 10.24412/2070-1381-2023-99-7-34 [in Russian].
39. Shatilov, A. (2022). Analytical support of the special military operation of Russia: experience of the first stage. *Gumanitarnye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta [Humanitarian sciences. Bulletin of the Financial University]*, 12, 16–21. DOI: 10.26794/2226-7867-2022-12-3-16-21 [in Russian].
40. Shamarov, P. (2023). The concept of sovereign statehood as Russia’s national response to the destructive policies of the collective West. *Foreign policy interests of Russia: history and modernity*, 195–202. Samara [in Russian].
41. Malinetsky, G. (2022). Strategic stability and Russian special operation in Ukraine. Part 2. *IA Regnum*. Retrieved from: <https://regnum.ru/article/3637946> [in Russian].
42. Litvinenko, V. (2022). The essence of the categories “war” and “special military operation”. *Armejskij sbornik [Army collection]*, 7, 15–24 [in Russian].
43. Yakubova, L. (2023). Russian-Ukrainian “historical wars”: introduction to the discourse of hatred and destruction. Kyiv [in Ukrainian].

44. Shitko, V. (2023). On the issue of “imperial ambitions” of Russia. In: Tashpekova, A., Sovkich, P. (ed.). *USSR as a historical phenomenon: on the 100th anniversary of its formation*, 329–337. Saratov [in Russian].
45. Arbatov, A. (2022). Ukrainian crisis and strategic stability. *Polis [Policy]*, 4, 10–31. DOI: 10.17976/2022.04.03 [in Russian].
46. Sveshnikova, I. (2023). Cognitive technologies for the destruction and restoration of the trinity of Holy Rus. In: Zaridze, G. (ed.). *The main problems of preserving and strengthening traditional spiritual and moral values in the Russian education system: collective monograph*, 242–247. Voronezh [in Russian].
47. Fortunatov, V. (2022). Special military operation as a way out of the methodological impasse in the humanities. In: Bugasheva, S. et al. (ed.). *Turning points in history: people, events, research*, 1, 496–501. St. Petersburg [in Russian].
48. Malinetsky, G. (2022). Strategic stability and Russian special operation in Ukraine. Part 1. *IA Regnum*. Retrieved from: <https://regnum.ru/article/3637280> [in Russian].
49. Miller, A. (2022). National identity in Ukraine: history and politics. *Rossiia v globalnoj politike [Russia in global politics]*, 20(4), 46–65. Retrieved from: <https://globalaffairs.ru/articles> [in Russian].
50. Yargin, S. (2023). The conflict around Ukraine: a sober view and peace initiative. *E-Scio*, 2, 78–86 [in Russian].
51. Redkous, V. (2023). On the prospects for the formation of a federal district on the basis of new subjects of the Russian Federation. *Pravovaya politika i pravovaya zhizn [Legal policy and legal life]*, 2, 123–132. DOI: 10.24412/1608-8794-2023-2-123–132 [in Russian].
52. Kashuba, Y. (2022). Synchronization of the legislation of the Russian Federation and a number of friendly state entities. *Yurist-Pravoved [Lawyer-Legalist]*, 3, 129–132 [in Russian].
53. Kalita, V. (2022). Political prospects for a special military operation in Ukraine. In: Bulavina, M., Gerasimov, V. (ed.). *Russia and Donbass: prospects for cooperation and integration*, 89–92. Moscow [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 22.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 930.25(477):355.422(470+571):(477):327(438)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-25-34

Людмила БОЖУК

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та документознавства
Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3883-5997>
e-mail: liudmyla.bozhuk@npp.nau.edu.ua*

Леся ХАЛЕЦЬКА

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та документознавства
Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8409-2138>
e-mail: lesia.khaletska@npp.nau.edu.ua*

ІНІЦІАТИВНЕ ДОКУМЕНТУВАННЯ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022–2024 рр.) ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ УКРАЇНИ: ПІДТРИМКА ТА ВЗАЄМОДІЯ З ПОЛЬСЬКИМИ ПАРТНЕРАМИ

Анотація. Мета – аналіз діяльності державних архівних установ України в період російсько-української війни (2022–2024 рр.), зокрема у вирішенні актуальних завдань ініціативного документування свідчень військових злочинів, вчинених російськими агресорами, які стануть у майбутньому складовими Національного архівного фонду, поширення інформації про знищення національного культурного надбання на широкий загал та з'ясування значення допомоги польських партнерів у вирішенні важливих питань збереження української історико-культурної спадщини.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу основних напрямів діяльності обласних державних архівів України в період російської військової агресії, серед яких – ініціативний збір та опрацювання документів, які висвітлюють події російсько-української війни (2022–2024 рр.), оприлюднення та поширення інформації про злочини країни-агресора. Отримані дані дають розуміння, що наполеглива боротьба українських архівістів на культурному фронті за збереження національної історико-культурної спадщини відбувається за активної підтримки зарубіжних партнерів, зокрема архівних, наукових установ та громадських організацій Республіки Польща. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичного (історико-системного) методів.

Висновки. Роль архівів у збереженні культурної спадщини в період російсько-української війни у напрямі забезпечення культурних цінностей від знищень і руйнувань не лише в українському, але й у світовому контексті, зростає. Ініціативне документування державними архівами України подій російсько-української війни (2022–2024 рр.), свідчень про героїчну боротьбу українського народу за незалежність проти російської агресії з метою створення документальних колекцій і архівних фондів, які у майбутньому увійдуть до складу Національного архівного фонду, є надзвичайно важливими в контексті формування національної історичної пам'яті. Важливим аспектом діяльності українських науковців, архівістів в означеному контексті упродовж 2022–2024 рр. є науково-методична робота з формування методологічних засад ініціативного документування подій війни. В умовах повномасштабної російсько-української війни значну підтримку Україні загалом, й українським архівам, зокрема, надає Польська республіка. Особливої ваги набула співпраця українських і польських колег-архівістів, яка здійснюється у кількох важливих напрямках: забезпечення українських архівів оргтехнікою, стелажами для зберігання матеріалів; підтримка українських колег як в Україні, так і в Польщі; оцифрування архівних колекцій; стажування українських архівістів на базі польських архівів; підтримка позицій Державної архівної служби України в міжнародних архівних організаціях.

Ключові слова: державні архіви України, ініціативне документування, російсько-українська війна (2022–2024 рр.), історико-культурна спадщина, польські партнери, співпраця.

Liudmyla BOZHUK

*PhD (History), Associate professor of Department of History and document studies, National
Aviation University, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3883-5997>
e-mail: liudmyla.bozhuk@npp.nau.edu.ua*

Lesia KHALETSKA

PhD (History), Associate professor of Department of History and document studies, National Aviation University, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8409-2138>

e-mail: lesia.khaletska@npp.nau.edu.ua

PROACTIVE DOCUMENTATION OF THE EVENTS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2022–2024) BY THE STATE ARCHIVES OF UKRAINE: SUPPORT AND COOPERATION WITH POLISH PARTNERS

Abstract. Purpose – to analyze the activities of state archival institutions of Ukraine during the Russian-Ukrainian war (2022–2024), in particular in solving the urgent tasks of proactive documentation of evidence of war crimes committed by Russian aggressors, which will become part of the National Archival Fond in the future, dissemination of information about the destruction of the national cultural heritage to the general public and clarification of the importance of assistance from Polish partners in solving important issues of preserving the Ukrainian historical and cultural heritage. The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of the main activities of the regional state archives of Ukraine during the period of Russian military aggression, including the initiative collection and processing of documents covering the events of the Russian-Ukrainian war (2022–2024), the publication and dissemination of information about the crimes of the aggressor country. The data obtained make it clear that the persistent struggle of Ukrainian archivists on the cultural front for the preservation of the national historical and cultural heritage is actively supported by foreign partners, in particular archival, scientific institutions and public organizations of the Republic of Poland. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical and systemic) methods. **Conclusions.** The role of archives in the preservation of cultural heritage during the Russian-Ukrainian war in protecting cultural property from destruction and damage not only in the Ukrainian but also in the global context is growing. The proactive documentation by the state archives of Ukraine of the events of the Russian-Ukrainian war (2022–2024), evidence of the heroic struggle of the Ukrainian people for independence against Russian aggression, with the aim of creating documentary collections and archival funds that will in the future be part of the National Archival Fond, is extremely important in the context of the formation of national historical memory. An important aspect of the activities of Ukrainian scientists and archivists in this context during 2022–2024 is the scientific and methodological work on the formation of methodological principles for proactive documentation of the events of the war. In the context of the full-scale Russian-Ukrainian war, the Republic of Poland provides significant support to Ukraine in general and Ukrainian archives in particular. Cooperation between Ukrainian and Polish archival colleagues has gained particular importance, which is carried out in several important areas: providing Ukrainian archives with office equipment and shelving for storing materials; supporting Ukrainian colleagues both in Ukraine and in Poland; digitizing archival collections; training Ukrainian archivists in Polish archives; supporting the position of the State Archival Service of Ukraine in international archival organizations.

Key words: state archives of Ukraine, initiative documentation, Russian-Ukrainian war (2022–2024), historical and cultural heritage, Polish partners, cooperation.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. усі інститути соціальної пам'яті змушені були швидко зорієнтуватися у ситуації невизначеності та розробити стратегію діяльності в умовах воєнного стану. Не стали виключенням й архівні установи України, для яких невідкладними завданнями в екстремальних умовах війни стали, передовсім: організація захисту своїх працівників, евакуація фондів в умовно безпечні місяця, максимальне збереження документів Національного архівного фонду (далі – НАФ), розроблення алгоритму дій з метою реалізації основних функцій архівів – максимальне збереження НАФ України та забезпечення інформаційних потреб користувачів в умовах обмеженого фізичного доступу до архівних інформаційних ресурсів. В умовах російської агресії, яка є загрозою українській державності, самому існуванню української нації, збереження національного культурного надбання стає архіважливим завданням. Зазначимо, що на тимчасово окупованій території України агресор проводить системну політику зі знищення як матеріальної (архіви, бібліотеки, культові споруди, музеї, пам'ятки архітектури), так і нематеріальної культурної

спадщини (викорінення української мови з побуту, освіти, медіа, вилучення українських книг, заборона джерел інформації, де присутній україноорієнтований контент), руйнуючи таким чином засади української ідентичності та викорінюючи національну історичну пам'ять [1, с. 4–5]. Відтак роль архівів як інститутів соціальної пам'яті в умовах війни особливо актуалізується.

Варто зауважити, що втрати документів внаслідок повномасштабного російського вторгнення станом на січень 2024 р. складають 0,3 % від загального обсягу НАФ. До прикладу, лише з Державного архіву Херсонської області росіяни викрали і вивезли 121000 документів [2]. Тож цілком зрозуміло, що у перші кілька тижнів з початку повномасштабної російської агресії керівництвом Державної архівної служби України (Укрдержархіву) були визначені пріоритети діяльності державних архівів України в умовах воєнного стану, які і наразі залишаються актуальними. Серед них, зокрема: постійний моніторинг стану архівної галузі та ініціативне документування подій війни, що передбачає формування нових архівних колекцій, архівних фондів, які стануть у майбутньому складовою частиною НАФ та важливим джерелом досліджень подій російсько-української війни; поступове введення у науковий обіг опрацьованих архівних інформаційних ресурсів та забезпечення відкритого доступу до них для громадськості. Вирішення таких архіскладних завдань в умовах широкомасштабної війни було б неможливим без міжнародної підтримки, зокрема, польських партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському науковому просторі наразі є низка наукових праць, присвячених проблемам діяльності архівних установ в умовах російської воєнної агресії загалом і проблемам ініціативного документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.) державними архівами України, зокрема. З досліджуваної нами тематики варто відзначити наукові публікації М. Палієнко [3], Я. Калакури [4], Т. Ємельянової та В. Покляцької [5], В. Бойко і С. Кулешова [6], І. Тюрменко, Л. Божук і Ю. Смольнікова [7]. Дотичними до нашої проблеми є статті А. Хромова [8], Л. Приходько [9], О. Тур, В. Шабуніної і В. Саранчі [10].

Однією з перших публікацій, у якій, окрім відображення історії розвитку українських архівів у XX–XXI ст. у контексті українського державотворення, віднайшла висвітлення тема значення та ролі архівів, національних архівних ресурсів для збереження національної ідентичності під час російсько-української війни 2024–2022 рр., стала наукова стаття М. Палієнко «Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності», що була опублікована у першому номері часопису «Архіви України» за 2022 р. Дослідниця акцентує увагу на ролі архівістів, які з перших днів повномасштабного вторгнення розпочали документування подій війни – ініціативне фондоутворення, формування нових документальних колекцій і фондів [3, с. 32].

Практичні аспекти та особливості взаємодії архіву з джерелами комплектування в умовах війни досліджують Т. Ємельянова і В. Покляцька. Вивчаючи вплив російсько-української війни на технологію комплектування та аналізуючи практичний досвід Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву з формування аудіовізуальних колекцій, архівістсько-практики приходять до висновку про «необхідність перегляду традиційних критеріїв віднесення фізичних осіб до джерел формування Національного архівного фонду», акцентують увагу на здійсненні архівом ініціативного документування подій та наслідків війни як «важливої складової процесу комплектування» [5].

Роль архівів, української архівної науки, загалом, у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів, стали предметом наукових пошукувань Я. Калакури. З'ясовуючи специфіку діяльності архівознавчих і архівних установ в умовах російської воєнної агресії, дослідник не лише «доводить необхідність протидії» російській імперській ідеології, але й розглядає «шляхи перебудови архівної науки на режим воєнного стану, безпеки й захисту архівних ресурсів і прискорення їх цифровізації» [4].

Звісно, що практика ініціативного документування архівами України подій російсько-української війни, яка здійснюється в оперативному режимі, потребує розробки й відповідної методології, що зумовлено специфікою документів ініціативного документування як архівних документів. На початку 2023 р. свій погляд на це питання виклали співробітники Українського

науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства В. Бойко та С. Кулешов. Важливим в означеному контексті, акцентують дослідники, є вивчення та розробка конкретних рекомендацій щодо правових аспектів та методології ініціативного документування та архівування подій російсько-української війни [6].

Комплексний підхід до вивчення напрямів діяльності архівів України під час російської воєнної агресії у 2022 р. використали у своєму дослідженні І. Тюрменко, Л. Божук і Ю. Смольніковим (оприлюднене у зарубіжному фаховому часописі). Це дозволило авторам виокремити першочергові завдання, на які спрямовувалися основні зусилля працівників архівних установ з початком повномасштабної війни та прослідкувати шляхи їх реалізації [7].

Мета статті. У дослідженні авторки поставили за мету на основі відкритих інтернет-джерел проаналізувати і висвітлити діяльність державних архівів України з ініціативного документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.), початок роботи з формування документальних колекцій та архівних фондів, що у майбутньому стануть складовими НАФ, та з'ясувати основні напрями взаємодії з польськими партнерами у вирішенні важливих питань життєдіяльності архівних установ в умовах війни, збереження української історико-культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 р. Україна зіткнулася із новими серйозними викликами, спричиненими повномасштабною війною, розв'язаною Росією проти України. Уже в перші тижні повномасштабної війни керівництвом Укрдержархіву були визначені першочергові завдання, на які спрямовувалися основні зусилля працівників архівних установ. Серед них – постійний моніторинг стану галузі та ініціативне документування подій війни, які є свідченнями злочинів агресора, незламності духу українського народу та стануть у майбутньому важливою частиною національної пам'яті, складовими НАФ [11]. Зокрема, Укрдержархів листами від 04.03.2022 р. № 104/2.01-24/0 та від 03.04.2022 р. № 1339/2.01-24/0 звернувся до керівників центральних державних архівів, державних архівів областей, м. Києва долучитися до ініціативного документування воєнних подій, пов'язаних із війною російської федерації проти України.

Згідно з Наказом Міністерства юстиції № 1499/5 від 18.04.2022 р. було внесено доповнення до «Правил роботи архівних установ України» [12] стосовно умов здійснення ініціативного документування. Відповідно до пункту 4.17 «Правил роботи архівних установ України» «документи, створені архівом у результаті ініціативного документування подій (аудіовізуальні документи, електронні інформаційні ресурси, документи в паперовій та/або електронній формі, зокрема анкети, фотографії, записи спогадів, бесід, інтерв'ю тощо), приймають до архіву на загальних засадах після внесення їх до опису справ (документів) постійного зберігання». Ініціативне документування проводиться працівниками архіву або спеціалістами, залученими для цієї роботи за договором. Стороною, що передає документи до архіву, у цьому випадку виступають особи, які здійснили ініціативне документування.

Важливим аспектом стала діяльність у напрямку формування методологічних засад ініціативного документування подій війни. Упродовж 2022–2023 рр. українськими науковцями, архівістами проводилася активна науково-дослідна та методична робота. Її результатом стало схвалення 22 лютого 2024 р. на засіданні Нормативно-методичної комісії Укрдержархіву проєктів методичних рекомендацій «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів» та «Ініціативне документування подій широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України», розроблених УНДІАСД у межах відповідних наукових робіт протягом 2023 р. [13].

Протягом 2024 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов взяв участь у низці зустрічей, присвячених документуванню подій російської агресії проти України. Зокрема, 21 лютого 2024 р. під час круглого столу «Свідчення війни: від усної історії до національної документальної спадщини» Анатолій Хромов і співголова Української асоціації усної історії Наталія Ханенко-Фрізен підписали Меморандум про співробітництво з метою створення джерельної бази для подальших історичних досліджень, розробки всеукраїнської стратегії, методологічних засад архівування усноісторичних свідчень з подальшим включенням до НАФ України [14].

Протягом 2022–2024 рр. державними архівами України здійснювалася кропітка робота з документування подій російсько-української війни, а саме: визначено джерела комплектування; проведено експертизу цінності надходжень; розпочато роботу з формування колекцій та архівного описування документів; оприлюднено частину опрацьованих документів на вебсайтах архівних установ для ознайомлення громадськості [15]. На сайтах архівів розміщено звернення до громадськості про приймання документів. Комплектування архівних установ документами про події російсько-української війни (2022–2024 рр.) відбувається шляхом відбору співробітниками архівів документів з відкритих джерел, самостійного документування; передання в архіви документів військовими кореспондентами, громадянами; ініціативного комплектування (документування). У результаті проведеної науково-пошукової роботи формуються колекції, описи, організовуються та надаються у відкритому доступі на сайтах архівів онлайн-виставки.

У межах науково-дослідної теми кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету «Документування інформації за часів російсько-української війни» (номер державної реєстрації 0123U103738) було вивчено питання документування державними обласними архівами України подій російсько-української війни (2022–2024 рр.) станом на 1 квітня 2024 р. шляхом аналізу вебсайтів архівів, який засвідчив, що найбільшою мірою представлено результати роботи з документування подій російсько-української війни на вебсайтах державних архівів Київської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Чернівецької, Чернігівської областей.

Зокрема, архівістами Державного архіву Полтавської області на виконання доручення Укрдержархіву проводився збір матеріалів про героїчну боротьбу українського народу у війні з російською федерацією, на основі яких у 2022–2023 рр. було сформовано «Колекцію документів про перебіг подій на Полтавщині під час широкомасштабного російського вторгнення в Україну». Упродовж 2023 р. до її складу ввійшло 201 одиниця зберігання фотодокументів, 35 одиниць обліку відеодокументів, 1667 паперових документів та 201 одиниця зберігання в електронній формі, які стануть важливою частиною національної пам'яті та складовою Національного архівного фонду України [16]. Частина зібраних документів оприлюднена у складі різноманітних тематичних онлайн-виставок архіву, серед яких: «Перемогли нацистів, переможемо й рашистів», «Збережімо конституційні надбання, захистимо Україну!», «З літопису Української Державності: мовою документів» До Дня Української Державності [17] та інші.

Прикладом документальної колекції з героїчної відсічі України російській збройній агресії може бути архівна документальна колекція в електронній формі Державного архіву Тернопільської області. Архівістами здійснюється ініціативне документування подій з інформаційних інтернет-ресурсів за такими тематичними напрямками: війни-Герої на захисті України; Тернопільщина – надійний тил України; волонтерський рух; гуманітарна допомога; злочини агресора проти українського населення. Архівна колекція містить описи документів в електронній формі за періодами російсько-української війни 2022–2024 рр. Наразі в опис внесено 235 одиниць зберігання [18]. На сайті та ютуб-каналі архіву можна ознайомитися з онлайн-виставками документів [19].

В особливо складних умовах відбувається робота архівів, переміщених (іноді неодноразово) з тимчасово окупованих територій України або тих, що знаходилися певний час під окупацією чи у безпосередній близькості до ведення військових дій. До таких архівів належить Державний архів Донецької області [20]. У нових реаліях повномасштабної війни 2022–2024 рр. працівники архіву перебували у пошуку нових зручних форм донесення інформації до суспільства. Однією з таких форм стало створення відеороликів за зібраними відеоматеріалами та відеоматеріалами новинних порталів, засобів масової інформації. Першим проектом, що містив відеороліки нового формату, став проєкт «Донеччина у вогні» [21].

З 2022 р. відбувається формування архівної колекції документів, які відображають події російського вторгнення на територію Запорізької області, Державним архівом Запорізької області [22]: фото, відео, паперові документи (цифрові документи з інтернет-ресурсів, публікації з фейсбуку, ЗМІ). У колекції відображено захист Запоріжжя на початку

вторгнення, історії воїнів-захисників області, а також докази воєнних злочинів росіян: руйнація житлового фонду, екологічні злочини, до яких призвів підриг Каховської ГЕС, знищення культурно-матеріальних цінностей. За підсумками діяльності архіву у 2023 р. проведено відбір, експертизу цінності та внесено до НАФ «Документи, що відображають події, пов'язані із збройною агресією російської федерації проти України на теренах Запорізької області» на 1318 од. зб. [23].

Варто зазначити, що ініціативне документування архівами подій російсько-української війни є складовою комплектування архівних фондів. Наразі зазначені архівні фонди знаходяться лише на стадії формування, оскільки документальні джерела потребують проведення експертизи цінності, описування, з'ясування та врахування питань права власності на документи НАФ. Відтак документи, що відображають події російсько-української війни, лише частково представлені на сайтах державних обласних архівів України у вигляді короткої звітної інформації із зазначенням кількості зібраних та опрацьованих одиниць зберігання, оприлюднених онлайн-виставках.

З початком повномасштабної російсько-української війни Польська республіка надає підтримку Україні та українським архівам, яка створює підґрунтя для діяльності українських архівів, зокрема зі здійснення документування подій війни. Голова Укрдержархіву неодноразово підкреслював вагомість допомоги польських колег, співпраця з якими продовжилася і посилилася в умовах війни.

Керівництво та співробітники Укрдержархіву, архівних установ України стали постійними учасникам презентаційних, науково-дослідницьких, виставкових заходів, стажування. Результати україно-польського партнерства представлені у звіті про діяльність Укрдержархіву за 2023 р. [24]. Зокрема, 29 травня 2023 р. А. Хромов взяв участь у церемонії відкриття в Музеї Варшавського університету українсько-польської виставки «Марцелій Луковіч (1889–1979): доктор медицини, військовий лікар, громадський діяч, польський патріот». 30 травня 2023 р. Голова Укрдержархіву у рамках міжнародної конференції «Україна–Польща 105 (31): дипломатичні відносини і спільна оборона європейських цінностей», організованої Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету, взяв участь у дискусії про українсько-польські відносини у контексті збереження національної пам'яті та архівів. Знаковою стала участь А. Хромова у міжнародній конференції «Безпека колекцій – безпека пам'яті. Музеї, бібліотеки, архіви в умовах загроз» (м. Краків, Республіка Польща, 24–29.09.2023). 26 вересня відбулася українська панель міжнародного форуму «Колекції у безпеці – спадщина у безпеці. Музеї, бібліотеки, архіви перед обличчям небезпеки», присвячена збереженню української культурної спадщини в умовах війни РФ проти України.

26 вересня 2023 р. Головою Укрдержархіву було проведено чергові консультації з Генеральним директором державних архівів Республіки Польща з питань реалізації з країнами Балтії п'ятистороннього проєкту «Спільна архівна спадщина» та інших можливих спільних проєктів з популяризації документальної спадщини українського та польського народів, а також продовження співпраці, яка передбачала можливість стажування для працівників українських архівів на базі архівів Польщі. Павел Петжик запевнив у готовності польської сторони надавати донорську підтримку українській стороні, залучати до цієї роботи не лише польські архіви, а й інші організації, у т. ч. волонтерські. Важливою для України стало висловлення ним готовності підтримати українську номінацію щодо документальної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні для включення до Міжнародного реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу», яку готує Укрдержархів.

У липні та вересні 2023 р. Дирекція з експлуатації комплексу споруд центральних державних архівних установ України (ДЕКС ЦДАУ) та Центральний державний історичний архів України, м. Львів отримали перші вантажі в межах благодійної допомоги українським архівам (вогнетривкі евакуаційні мішки, обладнання, стелажі, пакувальні та реставраційні матеріали, інше), домовленість про яку було досягнуто за підтримки Генеральної дирекції держархівів Республіки Польща з Центром допомоги для культури України в Польщі.

Відповідно до досягнутих домовленостей відбувалися стажування працівників українських архівів на базі архівів Польщі. Зокрема, з 07 по 18 серпня 2023 р. працівники Державного архіву Чернівецької області взяли участь в обміні досвідом/проходженні архівної практики на базі Державного архіву в Перемишлі, де вони ознайомилися з досвідом польських колег із реставрації та оцифрування архівних документів [25]. У грудні 2023 р. відбулося стажування співробітниць Державного архіву Тернопільської області у Державному архіві м. Катовіце, де вони за підтримки польських колег опановували методи забезпечення збереженості документів і техніки реставрації [26]. 22–26 лютого 2024 р. працівники апарату Державної архівної служби України пройшли стажування на базі Державного архіву Перемишля [27].

Ще одним напрямом співробітництва українських і польських архівістів є участь у спільних наукових заходах як в Україні, так і в Польщі. Зокрема, 29 березня – 1 квітня 2023 р. архівіст Державного архіву Вінницької області Ганна Легун стала учасником Міжнародної зустрічі меморіальних установ у Крайзау (Польща), присвяченій питанням руху опору нацистському та комуністичному режимам у 1945 році [28]. 5 травня 2023 р. у Державному архіві Київської області (далі – ДАКО) з нагоди відзначення 160-річчя Січневого повстання 1863–1864 рр. було проведено круглий стіл «Іскри та попіл польського Січневого повстання». До роботи круглого столу долучились науковці з України, Польщі та Великобританії [29]. 23–27 жовтня 2023 р. делегація ДАКО відвідала з робочим візитом Республіку Польща [30]. Українські архівісти представили напрацювання зі збору і фіксації доказів воєнних злочинів і злочинів проти людства, скоєних російськими військами на території України; ознайомилися з польським досвідом оцифрування документальної історичної спадщини, відвідавши та взявши участь у навчальному семінарі Національного цифрового архіву Польщі. За результатами візиту директором Інституту солідарності і мужності імені Вітольда Пілецького, професором Магдаленою Гавін та директоркою ДАКО Соф'єю Каменєвою було підписано Меморандум про співпрацю і обмін інформацією та досвідом в межах відповідних функцій та повноважень сторін, здійснення дослідницької діяльності, популяризації спільної історії, підготовку та реалізацію спільних заходів.

Під час наукових заходів українські архівісти представляють документи з історії польсько-українських відносин. Прикладом може слугувати представлення оригіналів документів з історії польсько-українських відносин XVII–XX ст. з фондів ДАКО під час інформаційно-комунікаційного заходу з історії польської громади на території Київської губернії 11 листопада 2023 р. [31]. Цікавою документальною пам'яткою є єдиний повний переклад «Гайдамаків» Т. Шевченка польською мовою, який здійснив польський критик і перекладач Лонард Совінський (1831–1887). Документ знаходиться на зберіганні в Державному архіві Івано-Франківської області [32].

Висновки. Відкриті джерела інформації, зокрема, вебпортал Укрдержархіву, вебсайти державних обласних архівів, офіційні сторінки архівних установ у соціальній мережі «Фейсбук», відеохостингу «Ютуб» дозволили дослідити та проаналізувати діяльність архівів України зі здійснення ініціативного документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.), формування нових архівних фондів як складових НАФ та з'ясувати напрями і значення підтримки польських колег у реалізації цих завдань.

Важливим аспектом діяльності українських науковців, архівістів в означеному контексті упродовж 2022–2024 рр. є науково-методична робота з формування методологічних засад ініціативного документування подій війни. В умовах повномасштабної російсько-української війни значну підтримку Україні загалом, й українським архівам, зокрема, надає Польська республіка. Особливої ваги набула співпраця українських і польських колег-архівістів, яка здійснюється у кількох важливих напрямках: забезпечення українських архівів оргтехнікою, стелажми для зберігання матеріалів; підтримка українських колег як в Україні, так і в Польщі; оцифрування архівних колекцій; стажування українських архівістів на базі польських архівів; підтримка позиції Державної архівної служби України в міжнародних організаціях.

Список літератури

1. Культурна спадщина та національна безпека: аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.]; за ред. В. Потапенка. Київ: НІДС, 2023. 58 с.
2. Росіяни викрали з обласного архіву Херсонщини 121 тисячу документів – директорка. *Офіційний вебсайт Укрінформ*. 01.09.2023. URL: <http://surl.li/uhomi>.
3. Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. *Архіви України*. 2022. № 1. С. 12–38.
4. Калакура Я. Українська архівна наука у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів архівів. *Архіви України*. 2022. № 4. С. 19–45.
5. Ємельянова Т., Покляцька В. Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій: впливи та наслідки війни. *Архіви України*. 2023. № 4. С. 46–57.
6. Бойко В., Кулешов С. Зумовлені війною: про деякі інновації в сучасному українському документознавстві та архівознавстві. *Архіви України*. 2023. № 1. С. 13–26.
7. Tiurmenko I., Bozhuk L., Smolnikov Yu. Ukrainische Archive in the russian-ukrainian war: challenges and the search for a way out of the crisis (2022). *Archivní časopis*. 2023. Release 2. P. 125–151.
8. Хромов А. Оптимізація системи центральних державних архівів України в умовах війни. *Архіви України*. 2022. № 1. С. 103–114.
9. Приходько Л. Охорона і збереження аудіовізуальної спадщини за нормативно-правовими документами Ради Європи та Євросоюзу. *Архіви України*. 2023. № 1. С. 22–45.
10. Тур О., Шабуніна В., Саранча В. Дигіталізація архівних фондів, музейних та бібліотечних колекцій як чинник збереження національної культурної спадщини. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 3. С. 49–56.
11. Державна архівна служба України продовжує працювати в умовах війни. *Офіційний вебсайт Державної архівної служби України*. 17 березня 2022 р. URL: <http://surl.li/uamqg>.
12. Про затвердження Правил роботи архівних установ України: Наказ Міністерства юстиції України 08.04.2013 № 656/5. Поточна редакція від 25.11.2023. База даних «Законодавство України». URL: <http://surl.li/ugylm>.
13. Відбулося засідання Нормативно-методичної комісії Державної архівної служби України. 23.02.2024. *Офіційна сторінка Державної архівної служби України у соціальній мережі «Фейсбук»*. URL: <http://surl.li/ugxow>.
14. Розширення співпраці Укрдержархіву із Українською асоціацією усної історії. *Офіційний вебсайт Державної архівної служби України*. 22 лютого 2024 р. URL: <http://surl.li/rnadz>.
15. Підсумки діяльності Укрдержархіву у 2023 році. *Ютуб-канал Ukrinform TV*. URL: <http://surl.li/ugyhs>.
16. Публічний звіт директора Державного архіву Полтавської області за 2023 р. *Офіційний вебсайт Державного архіву Полтавської області*. URL: <http://surl.li/ugyia>.
17. Виставки on-line. *Офіційний вебсайт Державного архіву Полтавської області*. URL: <https://poltava.archives.gov.ua/vystavky-on-line>.
18. Архівна документальна колекція з героїчної відсічі України російській збройній агресії (Тернопільська область). *Офіційний вебсайт Державного архіву Тернопільської області*. URL: <http://surl.li/swuxt>.
19. Герої не вмирають! *Офіційний ютуб-канал Державного архіву Тернопільської області*. URL: <http://surl.li/ugyaz>.
20. Офіційний вебсайт Державного архіву Донецької області. URL: <https://dn.archives.gov.ua/>.
21. Офіційний ютуб-канал Державного архіву Донецької області. URL: <https://www.youtube.com/@don.archive>.
22. Евакуйовані справи та колекція документів про війну з росією: як змінилась робота Державного архіву Запорізької області. *Сайт Запоріжжя 061.ua*. URL: <http://surl.li/ucdhk>.
23. Довідка про підсумки роботи Державного архіву Запорізької області за 2023 р. *Офіційний вебсайт Державного архіву Запорізької області*. URL: <http://surl.li/ucddv>.
24. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 р. та пріоритети на 2024 р. 75 с. URL: <http://surl.li/ugydj>.
25. Стажування українських архівістів в Польщі. *Офіційна сторінка Державної архівної служби України у соціальній мережі «Фейсбук»*. 28 серпня 2023 р. URL: <http://surl.li/uchti>.
26. Триває стажування українських архівістів у Польщі. *Офіційна сторінка Державної архівної служби України у соціальній мережі «Фейсбук»*. 12 грудня 2023 р. URL: <http://surl.li/uchwz>.
27. Працівники апарату Укрдержархіву пройшли стажування в Польщі. *Офіційна сторінка Державної архівної служби України у соціальній мережі «Фейсбук»*. 28 лютого 2024 р. URL: <http://surl.li/uchzm>.

28. Міжнародна зустріч меморіальних установ у Крайзау. *Офіційний вебсайт Державного архіву Вінницької області*. URL: https://davio.gov.ua/news/podiya_209.
29. 5 травня 2023 року в Державному архіві Київської області з нагоди відзначення 160-річчя Січневого повстання 1863–1864 рр. було проведено круглий стіл «Іскри та попіл польського Січневого повстання». *Офіційна сторінка Державного архіву Київської області у соціальній мережі «Фейсбук»*. 5 травня 2023 р. URL: <http://surl.li/uciss>.
30. Підсумки візиту делегації Державного архіву Київської області до Республіки Польща. *Офіційна сторінка Державного архіву Київської області у соціальній мережі «Фейсбук»*. 31 жовтня 2023 р. URL: <http://surl.li/spsxg>.
31. Інформаційно-комунікаційний захід до Дня Незалежності Республіки Польща. *Офіційна сторінка Державного архіву Київської області у соціальній мережі «Фейсбук»*. 10 листопада 2023 р. URL: <http://surl.li/uciqd>.
32. З нагоди відзначення 210-річчя від дня народження Тараса Шевченка демонструємо найдавнішу «Шевченкіану» яка є на зберіганні в Державному архіві Івано-Франківської області. *Офіційна сторінка Державного архіву Івано-Франківської області у соціальній мережі «Фейсбук»*. 7 березня 2024 р. URL: <http://surl.li/uciyd>.

References

1. (2023). *Cultural heritage and national security: analytical supplement* / [V. Potapenko, Y. Tyshchenko, Y. Kaplan and others]. edited by V. Potapenko. Kyiv: NISS [in Ukrainian].
2. (2023). Russians stole 121,000 documents from Kherson regional archive – director. *Official website of Ukrinform*. Retrieved from: <http://surl.li/uhomi> [in Ukrainian].
3. Palienko, M. (2022). Ukrainian archives, war and preservation of national identity. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 12–38. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kalakura, Y. (2022). Ukrainian archival science in the challenges of war and digitalisation of archival information resources. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 4, 19–45. Kyiv [in Ukrainian].
5. Yemelianova, T. & Poklyatska, V. (2023). Acquisition of archival audiovisual collections: influences and consequences of the war. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 4, 46–57. Kyiv [in Ukrainian].
6. Boyko, V. & Kuleshov, S. (2023). Conditioned by War: About Some Innovations in Modern Ukrainian Documentation and Archival Studies. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 13–26. Kyiv [in Ukrainian].
7. Tiurmenko, I., Bozhuk, L. & Smolnikov, Y. (2023). Ukrainische Archive in the russian-ukrainian war: challenges and the search for a way out of the crisis (2022). *Archivní časopis*, 2, 125–151.
8. Khromov, A. (2022). Optimisation of the system of central state archives of Ukraine in the conditions of war. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 103–114. Kyiv [in Ukrainian].
9. Prykhodko, L. (2023). Protection and preservation of audiovisual heritage according to the normative legal documents of the Council of Europe and the European Union. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 22–45. Kyiv [in Ukrainian].
10. Tur, O., Shabunina, V. & Sarancha, V. (2023). Digitalisation of archival funds, museum and library collections as a factor of preservation of national cultural heritage. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia [Library science. Document science. Informology]*, 3, 49–56. Kyiv [in Ukrainian].
11. (2022). The State Archival Service of Ukraine continues to work in the conditions of war. *Official website of the State Archival Service of Ukraine*. Retrieved from: <http://surl.li/uamqg> [in Ukrainian].
12. On Approval of the Rules of Work of Archival Institutions of Ukraine: Order of the Ministry of Justice of Ukraine of 08.04.2013 No. 656/5. Current edition of 25.11.2023. Database “*Legislation of Ukraine*”. Retrieved from: <http://surl.li/ugylm> [in Ukrainian].
13. (2024). A meeting of the Regulatory and Methodological Commission of the State Archival Service of Ukraine was held. *Official page of the State Archival Service of Ukraine on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/ugxow> [in Ukrainian].
14. (2024). Expansion of cooperation between the State Archives and the Ukrainian Association of Oral History. *Official website of the State Archival Service of Ukraine*. Retrieved from: <http://surl.li/rnadz> [in Ukrainian].
15. (2023). Results of the activities of the Ukrainian State Archive in 2023. *Ukrinform TV channel*. Retrieved from: <http://surl.li/ugyhs> [in Ukrainian].
16. (2023). Public report of the Director of the State Archives of Poltava Oblast for 2023. *Official website of the State Archives of Poltava Oblast*. Retrieved from: <http://surl.li/ugyia> [in Ukrainian].
17. (2024). Exhibitions on-line. *Official website of the State Archives of Poltava Region*. Retrieved from: <https://poltava.archives.gov.ua/vystavky-on-line> [in Ukrainian].

18. (2024). Archival documentary collection on Ukraine's heroic rebuff to Russian armed aggression (Ternopil region). *Official website of the State Archives of Ternopil Oblast*. Retrieved from: <http://surl.li/swuxt> [in Ukrainian].
19. (2022). Heroes do not die! *Official YouTube channel of the State Archives of Ternopil Oblast*. Retrieved from: <http://surl.li/ugyaz> [in Ukrainian].
20. (2024). *Official website of the State Archives of Donetsk Oblast*. Retrieved from: <https://dn.archives.gov.ua/> [in Ukrainian].
21. (2024). *Official YouTube channel of the State Archives of Donetsk Oblast*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/@don.archive> [in Ukrainian].
22. (2023). Evacuated files and a collection of documents about the war with Russia: how the work of the State Archives of Zaporizhzhia Oblast has changed. *Zaporizhzhia 061.ua website*. Retrieved from: <http://surl.li/ucdhk> [in Ukrainian].
23. (2024) Certificate on the results of work of the State Archives of Zaporizhzhia Oblast in 2023. *Official website of the State Archives of Zaporizhzhia Oblast*. Retrieved from: <http://surl.li/ucddv> [in Ukrainian].
24. (2023). *On the work of the Ukrainian State Archive, archival institutions and special institutions of the insurance fund of documentation in 2023 and priorities for 2024*. Retrieved from: <http://surl.li/ugydj> [in Ukrainian].
25. (2023). Internships for Ukrainian archivists in Poland. *Official page of the State Archival Service of Ukraine on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/uchti> [in Ukrainian].
26. (2023). Training of Ukrainian archivists in Poland continues. *Official page of the State Archival Service of Ukraine on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/uchwz> [in Ukrainian].
27. (2024). Employees of the State Archival Service of Ukraine underwent an internship in Poland. *Official page of the State Archival Service of Ukraine on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/uchzm> [in Ukrainian].
28. (2023). International meeting of memorial institutions in Kreisau. *Official website of the State Archives of Vinnytsia Oblast*. Retrieved from: https://davio.gov.ua/news/podiya_209 [in Ukrainian].
29. (2023). On 5 May 2023, the State Archives of Kyiv Region hosted a roundtable discussion 'Sparks and Ashes of the Polish January Uprising' on the occasion of the 160th anniversary of the January Uprising of 1863-1864. *Official page of the State Archives of Kyiv Region on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/uciss> [in Ukrainian].
30. (2023). Results of the visit of the delegation of the State Archives of Kyiv Region to the Republic of Poland. *Official page of the State Archives of Kyiv Region on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/spsxg> [in Ukrainian].
31. (2023). Information and communication event dedicated to the Independence Day of the Republic of Poland. *Official page of the State Archives of Kyiv Region on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/uciqq> [in Ukrainian].
32. (2024). On the occasion of the 210th anniversary of Taras Shevchenko's birth, we demonstrate the oldest 'Shevchenkiana' kept in the State Archives of Ivano-Frankivsk region. *Official page of the State Archives of Ivano-Frankivsk Region on Facebook*. Retrieved from: <http://surl.li/uciyd> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 659.3:351.862.4(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-35-41

Ольга МАЛЬОВАНА

*аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8181-349X>

e-mail: malolya@ukr.net

МЕДІЙНО-ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК ПРЕДТЕЧА РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ *

У статті досліджено деякі аспекти ролі медіа як ключового інструмента сучасної інформаційної війни. На прикладі російської вторгнення в Україну авторка простежує способи й шляхи медійного забезпечення підготовки та здійснення агресії. Основну увагу вона приділяє аналізу понятійного апарату тематичного наукового пошуку. Керується тим, що в цьому випадку існує надто багато специфічних обставин, адже агресор виявився досить добре «утаємниченим» для всього цивілізованого світу. Значною мірою й тому, що в останні десятиліття його медійні ресурси функціонували на порядок потужніше за українські, а почасти й європейські. Також тому, що в цей період дуже швидко розвивалися інформаційні технології. Настільки стрімко, що в сфері безпеки демократичні держави явно недооцінили небезпеки, що походила від країн із авторитарними (деспотичними) режимами. Цим скористалися росіяни, які відносно швидко подолали шок «ілюзій, бідності, слабкості» 1990-х рр. і надалі щедро фінансували свої пропагандистські канали. За великим рахунком вони краще вчилися інформаційно нападати, аніж українці захищатися.

Чи не першим позитивним досвідом інформаційного забезпечення національно-державних інтересів України стала політика третього Президента України В. Ющенка. Проте й вона виявилася недостатньо ефективною через слабкість громадянського суспільства, опозиційність абсолютної більшості політичних сил. На думку авторки, ця обставина була спричинена двома чинниками: збереженням (пост)совєтських традицій політичного життя (культури тощо) та згаданим вище потужним російським впливом. Певною мірою подолати їх вдалося лише завдяки Майданам та зміні поколінь. У відповідь на це московський диктатор почав війну, віддаючи перевагу гібридним методам.

Ключові слова: медіа, газета, журналістика, пропаганда, інформаційна політика, інформаційні технології, інформаційна війна, гібридна війна, агресія, інтелігенція.

Olha MALOVANA

*graduate student at the Department of Ukrainian History, Bohdan Khmelnytsky National
University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8181-349X>

e-mail: malolya@ukr.net

MEDIA AND INFORMATION WAR AS A PRECURSOR TO RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract. Introduction. The subject of the research is defined by the author as the content, nature, and logic of the hybrid war against Ukraine, which, in its active phase, is associated with the annexation of Crimea and armed aggression in the territories of Donetsk and Luhansk regions. With the beginning of the campaign and, especially, the large-scale invasion (February 24, 2022), the role of the media and information component of the hybrid war has significantly increased. Essentially, it has gained a defining importance in this protracted aggression spanning many years. This motivates the creation of scientifically substantiated interpretations of its significance. Since the comprehensive task requires in-depth analytical research, this study will touch on only one particular aspect – the circumstances of the media support in the preparation of the expansion. **Purpose of the article.** To trace the (pre)history of the media and information war as a precursor to Russian aggression against Ukraine. **Results.** Through the example

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

of Russian aggression against Ukraine, the author has identified the methods of media support for the preparation and execution of aggression. The main attention was devoted to the analysis of conceptual apparatus. It was noted that in this case, there are too many specific circumstances, as the aggressor turned out to be quite well «camouflaged» from the victim country and the entire civilized world. This is largely due to the fact that in recent decades, its media resources have operated much more powerfully than Ukrainian, and partly European ones. Also, because during this period, information technologies were developing very rapidly. So rapidly that in terms of security, democratic states clearly underestimated the dangers emanating from a country with an authoritarian (somewhere despotic) regime. The Russians took advantage of this, relatively quickly overcoming the «democratic shock» of the 1990s, pursuing a course to restore the empire, and therefore generously financing their propaganda channels. By and large, they were better at learning how to attack informationally than Ukrainians were at defending themselves. The first positive experience of information support for Ukraine's national-state interests was the policy of the third President of Ukraine, Viktor Yushchenko. However, it also proved to be ineffective due to the weakness of civil society and the opposition of the absolute majority of domestic political forces.

Originality. The Kremlin authorities practically never released Ukraine's information space from their perspective and consistently pursued their revanchist great-power policy. By its essence, it has always been Ukraine-phobic (anti-Ukrainian). Specifying Ukraine's information policy, it is worth noting that it often relayed Soviet and pro-Russian slogans. The national segment was never a priority (except during the presidency of Viktor Yushchenko). This circumstance affected the overall course of events. After the Revolution of Dignity, the overt information war by the Russians contributed to the rapid annexation of the Crimean Peninsula and the seizure of parts of the Donetsk and Luhansk regions. **Conclusion.** The media-information warfare, as a precursor to Russian aggression against Ukraine, was driven, firstly, by the preservation of (post-) Soviet ideological traditions, and secondly, by powerful propaganda influence. To some extent, they were only overcome through the Maidans and the natural process of generational change.

Keywords: media, newspaper, journalism, propaganda, information policy, information war, information technologies, hybrid war, aggression, intelligentsia.

Постановка проблеми. Предмет дослідження авторка визначає змістом, характером та логікою подій гібридної війни проти України, що в активній своїй фазі пов'язана з початком анексії АР Крим у березні 2014 р., і майже синхронно – російською збройною агресією на території Донецької та Луганської областей. У такому разі хронологічні рамки наукового пошуку виправдано розширити, зокрема помітно відтермінувати нижню межу, бо медійно-інформаційний компонент цієї неоголошеної війни має значну «передісторію».

Не лише безпосередньо перед появою на Кримському півострові «зелених чоловічків», а й раніше – фактично з моменту розпаду імперії – московські лідери провокували Україну на конфлікт. З цього приводу О. Удод справедливо зазначає, що в постсовєтську добу, фактично відразу після розпаду Союзу, вони «не покидали спроб нав'язати Україні свій історичний наратив, закликали українців “схаменутися”, повернутися “у лоно трьох братніх народів”, спільно крокувати до “світлого майбутнього”» [1, с. 396]. Коли ж перебіг подій пішов не за їхнім сценарієм, підвищили ставки, зокрема щодо просування антиукраїнського інформаційного контенту. З початком активної фази кампанії та особливо широкомасштабного вторгнення (24 лютого 2022 р.) роль медійно-інформаційного складника зросла ще більше. По суті він набув визначального значення в цій розтягнутій на багато років агресії. Це мотивує до наукового обґрунтованих інтерпретацій його значення. Завдання це комплексне й потребує глибокого аналітичного дослідження. У пропонованій розвідці ми торкнемося лише окремого її аспекту – обставин власне медійного забезпечення підготовки експансії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Через близькість зазначених подій у часі, відносно «свіжості» постановленої проблеми, інформаційна складова російської гібридної війни проти України нечасто потрапляла в поле зору вчених. Утім стосовно фрагментів окремих розвідок (здебільшого в межах воєнних політичних наук) та публіцистичних матеріалів доробок набагато щедріший. Також доволі численними й ґрунтовними є праці сучасних науковців, що стосуються трактування понять «гібридна війна» та «інформаційна війна». З-поміж інших варто виокремити студії українських дослідників І. Жаровської та Н. Ортинської [2]. Вони одні з тих, хто «анексію Криму, військовий конфлікт на Сході

нашої держави» називають прямим наслідком «цілеспрямованого впливу інформаційної війни» [2]. До вітчизняних знавців проблеми й водночас науковців, котрі залишили глибокі аналітичні роздуми про гібридну війну, варто віднести таких знаних авторів як В. Горбулін, Є. Магда, Ю. Даник, Г. Почепцов, Г. Яворська, Т. Мальярчук, А. Сиротенко. У ширшому історичному контексті проблематиці гібридної (інформаційної) війни присвячені роботи М. Айшервуда, Р. Аркоса, М. Джонса, Ф. Хоффмана, Х. Сміта, Дж. Уізера, Ф. Хоффмана, Д. Волкогонова, С. Гриняєва, О. Колиновського, А. Крутських, А. Федорова, М. Павлютенкової, В. Петрова, Г. Яворської, Ж. Павленко та ін. Загалом же медійно-інформаційна сторона гібридної війни лишається мало з'ясованою, що невиправдано звужує розуміння цієї «дивної війни» загалом.

Метою статті є аналіз (перед)історії медійно-інформаційної війни як предтечі сучасної російської агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Оскільки термін «гібридна війна» швидко наповнюється новими змістами, це спонукає нас приділити йому першочергову увагу. Поняття «гібридна війна» (hybrid warfare) буквально означає «змішані» засоби ведення війни. У статті «Гібридна війна та її виклики» колишній офіцер морської піхоти, науковий співробітник Міністерства оборони США Ф. Хоффман конкретизує: «Те, що раніше можна було розкласти по полицях – це тероризм, а це звичайна війна, це кримінал, а це – партизанська війна, – сьогодні змішалось. Цей конструкт найчастіше називають «гібридною війною», у якій противники використовують різне, найчастіше унікальне поєднання загроз і тактик, націлених на вразливість держави» [3]. Проте гібридна війна – це не лише використання різних засобів і форм воєнного конфлікту. З цього приводу слушно наголошує автор монографії «Повітряна міць для гібридної війни» М. Айшервуд: «Ця війна стирає розбіжності між суто конвенційною та типовою нерегулярною війною, зробивши акцент на тому, що “гібридний противник” може розчинитися серед цивільного населення, діяти з позицій “електронних схованок” у глобальному телекомунікаційному просторі» [3]. Своєю чергою, це вже є інформаційною складовою гібридної війни. Водночас старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин у Празі, керівник Центру Європейської безпеки, доктор М. Галеотті стверджує, що гібридна війна – «це тест країни на стійкість політичного правління. У гібридній війні переважають невійськові форми боротьби: 4:1 – на користь невійськових методів» [3]. З огляду на сказане, можна припустити, що гібридна війна стала здобутком нового часу саме тому, що багато потрібних для неї сучасних завдань можливо виконати за допомогою інформаційного компоненту.

Теоретично й практично найбільш придатним для оптимізації формулювання поняття «гібридна війна» дослідниця Г. Яворська вважає досвід нинішньої російської агресії проти України. Вона, зокрема, наголошує: «Кремль використовує всі можливі засоби гібридної експансії, щоб дискредитувати та підірвати демократичні цінності західного суспільства. [Серед іншого,] це пропаганда, яка дозволяє маніпулювати громадською думкою та дестабілізувати громадянське суспільство, спонукаючи сумніватися в правдивості чи неупередженості новин, які воно отримує із державних інформаційних джерел» [4]. До одного з останніх на цей момент епізодів такої практики можна зарахувати зусилля агресора, спрямовані на дискредитацію легітимності Президента України В. Зеленського, у зв'язку із завершенням його каденції.

Принагідно конкретизуємо розуміння ширшого за значенням терміну «інформаційна війна». Більшість сучасних дослідників визнає, що поняття «інформаційна війна» (information war) з'явилося в середині 1970-х рр. Його запропонував учений-фізик Томас Рон, який не лише зрозумів, а й одним із перших науково обґрунтував думку, що інформація є найслабшою ланкою будь-якої армії. На переконання Т. Рона та інших науковців, «інформаційна війна виникає тоді, коли одна держава в особі її політичного керівництва прагне отримати стратегічні важелі над іншою шляхом підриву», зриву або пошкодження її інформаційних систем [4].

Фахівцями згруповано низку ознак, у яких сьогодні можна простежити такі методи боротьби: 1) монополізація медіа, 2) пряме підпорядкування медіа олігархічному капіталу, 3) відкрите втручання державних органів у сферу медіа, 4) заборона чи незаконне

обмеження свободи слова, 5) монополізація інформаційного простору країни (регіону), 6) публікація низки матеріалів, спрямованих на дискредитацію певної політичної сили, руху, державного діяча, заходу (як об'єкта інформаційної експансії). Оскільки в нашому випадку ключова роль належить ще й «посереднику» (media), то надалі будемо використовувати поняття «медійно-інформаційна війна». Саме завдяки медіа російському агресору вдаватиметься тримати в полоні своїх інтересів населення власної країни, почасти України й світової громадськості.

Найбільш ефективним методом інформаційної війни дослідники називають пропаганду. Термін «пропаганда» (propaganda) походить від латини *proprago* й буквально означає «те, що має бути поширеним». У контексті означеної теми в багатьох розвідках (особливо в публіцистичних статтях) можна натрапити на думку, що слово «пропаганда» зайшло в активний словник українців з початком Революції Гідності, тобто з кінця 2013 р. Тут ми вдруге повертаємося до ідеї, що джерела цього явища в українському суспільстві потрібно шукати раніше. Загалом інформаційна війна північно-східного сусіда проти України тривала від моменту відновлення національної держави (1991 р.), а деє не припинялася вона й за комуністичної доби. Не виключенням став період «горбачовської перебудови», що передував розпаду Союзу [5].

Свого часу пропаганда – ненав'язлива проповідь – мала переконати громадян Країни Рад і власне самих українців, що Україна – щось менше за державу, і вже напевне ніякий не повноцінний «суб'єкт федерації». Радше – «республіка», тобто невід'ємна частина «найсправедливішого» геополітичного утворення, що не мала ні юридичного, ні морального права на самовизначення, суверенність. Показовим прикладом у цьому відношенні була медійна рубрика «Прогноз погоди», що нею закінчувалася програма «Час» («Время»). Нагадаємо, що впродовж 1 січня 1968 р. – 13 травня 1991 р. вона щодня виходила в ефір Першого й Другого каналів советського Центрального телебачення.

Для прикладу проілюструємо випуск програми від 15 грудня 1988 р. На той час, під впливом «горбачовської гласності» телебачення вже відмовилося від використання традиційної й банальної в багатьох значеннях аббревіатури «...ССР», яким раніше прийнято було позначати статус союзних республік. Тому за кадром диктор озвучував більш просту форму назв: «У Вірменії.., у Грузії.., в Азербайджані.., у Карельській автономній республіці.., у Білорусії.., на Україні» [6]. Однак гласність (як вона була задумана), тим більше за такий короткий термін, не могла радикально змінити ситуацію. Водночас системність догматичної подачі інформації в частині використання прийменника «в» стосовно всіх союзних республік (включно з автономними адміністративно-територіальними утвореннями самої Росії) зберігало на тлі прийменника «на» щодо України своє політичне значення. Варто зважити: й надалі, під час широкомасштабного вторгнення, російські пропагандистські ресурси, що здійснюватимуть ідеологічний супровід війни проти України, послуговуватимуться у своїх матеріалах винятково прийменником «на». У такий спосіб вони наголошуватимуть на, нібито, бездержавності України, по суті прирівнюючи її до звичних для себе зворотів «на Уралі», «на Сахаліні» тощо. Звідси логічно виводитимуть тезу, що південно-східні області України, нібито, «законно» мали відійти до Росії [6].

Показовою була ситуація в ефірі пропагандистського каналу «Россия 1» (сьогодні заборонений для ретрансляції в Україні) за участю російської політикині й публіцистки І. Хакамади. Під час прямого ефіру вона ледь почала думку: «В Україні, попри те, що там був Майдан (Революція Гідності. – О. М.), були помаранчеві чи сині...», як ведучий «рупор кремля» В. Соловйов її «виправив»: «Усе ж таки – на Україні. Я російську мову знаю, ось у нас російською було: на Україні...» [7]. Ця римарка дає нам підстави констатувати факт безпосереднього зв'язку між, кажучи умовно, советським і російським. Він зберігся навіть там, де, на перший погляд, було не до ідеології. Ба більше, набув більш агресивних форм під час російсько-української війни.

Ситуацію ускладнює та обставина, що під впливом советських пропагандистських штампів перебувала значна частина української інтелігенції, з-поміж неї – прошарок журналістів. Отак, у числі газети «Черкаський край» від 5 січня 1991 р. було вміщено давню українську колядку. Подаючи до друку, її встигли ідеологічно відредагувати: замість «пане-господарю» –

«ясний господарю», відповідно, «син Божий народився» – «рік Новий народився», «вся наша родина, славна Україна» – «вся наша родина – Радянська Україна» [8].

Навіть на момент відновлення незалежності України керівництво держави, передусім президент та парламент, воліли замовчувати питання національної історії. І не стільки через їхню недостатню вивченість чи суперечливість тлумачення, як гострі відносини з північно-східним сусідом. Натомість він завбачливо «дбав» про своїх «співвітчизників» на території України. У цьому контексті характерною була публікація «Дайош Республіку Новоросія» у газеті «Літературна Україна». Вона побачила світ 22 листопада 1990 р., коли Україна вже проголосила Декларацію про державний суверенітет (16 липня 1990 р.). Автор М. Худан звернув увагу, що «південь України, особливо прибережна зона Причорномор'я та райони, що межують із Бесарабією, форсованими темпами забудовується для організованих переселенців – жителів Тюмені, Якутії, Камчатки та інших регіонів Російської Федерації» [9]. Він не безпідставно навів приклад утворення поряд із Одещиною, на території Республіки Молдова, «Придністровської республіки» [8]. По суті йшлося про невизнане світом, прокремлівське маріонеткове державне утворення. Також автор висловлював занепокоєння фактом створення в Одесі так званого «комітету», покликаного ініціювати та забезпечити заснування «Демократичного Союзу Новоросії й Бесарабії». М. Худан публічно звертався до Верховної Ради УРСР з проханням, аби народні депутати «терміново порушили викладене питання й створили парламентську комісію з вивчення... масового переселення на південь України російськомовного населення» [9].

Проте, політичне керівництво України ще щонайменше років 15 (за президентської каденції Л. Кравчука й Л. Кучми) керувалося тактикою замовчування проблеми. Воно вдавало, що її не існує. Натомість у спілкуванні з виборцями та громадськістю використовувало маніпулятивну риторику. Остання була покликана збереженню власного політичного рейтингу. Зрозуміло, що для тогочасного політичного класу ідеологічні гасла, а, особливо, національні герої лишалися в різних регіонах України різними. Таких чиновників Д. Павличко називав «призвичаєними до гнучкого патріотизму», які «у Львові славили Мазепу й Грушевського, а в Донецьку слова боялися сказати українською мовою» [5]. Свої міркування поет резюмував так: «Біда наша – це дволикість внутрішньої політики, яка заохочує до постійного роздвоєння: на сході України потурає русифікації, на заході грає роль українізатора, на сході береже пам'ятники Леніну, на заході – благословляє пам'ятники Бандері. В нас немає урядової національної політики, суб'єктом якої був би український народ, як суверен держави і її творець» [5].

Політичним діячем, який мав намір сформулювати державну політику на ґрунті національної історичної пам'яті, став В. Ющенко. Посаду Президента України на початку 2005 р. він виборов у справді жорстокому протистоянні між українськими й проросійськими політичними силами, при цьому ледве не наклав головою. Та, попри поляриність думок, не боявся дискусій на історичну тематику, чим помітно відрізнявся від своїх попередників – Л. Кравчука й Л. Кучми. Тому не випадково на російських пропагандистських ресурсах, котрі настільки щільно стежили за політичними новинами з України, що це було помітно «неозброєним оком», постійною перебувала тема про «страхи й жахи ющенківської українізації», «душі, спотворені помаранчевим режимом». На цьому тлі неочікувано навіть для багатьох в Україні В. Ющенко присвоїв почесні звання Героя України Р. Шухевичу й С. Бандері (посмертно).

Аналіз діяльності українських медіа періоду президентства В. Ющенка свідчить: широкою роз'яснювальною роботою й відкритою, професійною та публічною дискусією вони не підтримали третього президента. Згаданий випадок із «героїзацією» Р. Шухевича та С. Бандери був тут показовим. Тоді вони лише обмежилися сухими повідомленнями, на кшталт «Президент присвоїв Степанові Бандері звання Героя України», «Віктор Ющенко визнав ОУН–УПА» [10]. На таку в'язлу й інфантильну інформаційну політику було кілька причин. По-перше, українські медіа ставали більш капіталізованими й менш патріотично-орієнтованими; по-друге, давався знаки вплив власників, серед яких було багато проросійських симпатиків і навіть політиків; по-третє, Україна взагалі ще не мала національної безпекової доктрини у сфері інформаційної політики. Цим повною мірою

користувалися пропагандисти північно-східного сусіда, роль яких в українському інформаційному полі зростала. За таких обставин указ Президента України про присвоєння С. Бандері звання Героя України російське МЗС провокативно назвало подією «настільки одіозного змісту, що вона не могла не викликати однозначно негативної реакції, передусім в Україні» [9]. Сама ж Україна мовчала, бо її політикум був представлений щедро профінансованою московськими можновладцями Партією регіонів та ліберальним («центристським») до національних цінностей ВО «Батьківщина». Напередодні президентських виборів 2010 р. для більшості партійних лідерів В. Ющенко був більшим за кремлівського диктатора опонентом.

Своєрідним результатом слабкості державницького підходу в медійній політиці стала перемога на виборах 2010 р. В. Януковича. На той час цей проросійський політик устиг двічі побувати в кріслі Прем'єр-міністра України й набрати певної медійної «ваги». Зважмо, що це була не єдина причина поразки В. Ющенка, а проте – одна з головних. Не випадково, а цілком передбачувано ще в статусі кандидата в президенти В. Янукович, відвідуючи західні регіони України, використовував розроблену кремлем маніпулятивну риторику. Її сутність полягала в так званому «соціально-економічному зубожінні населення», що його нібито спричинила політика «помаранчевої» команди. Янукович запитував: «Я ставлю людям, котрі живуть на Західній Україні, одне просте питання: “Скажіть, будь ласка, пам'ятаючи про той рівень підтримки, який тут отримала ця «солодка парочка» – Ющенко з Тимошенко, що вони зробили для цього регіону, керуючи державою? Чи не наїлися ви ще тією брехнею, котрою вони годували останніми роками всіх і вся – тих, хто їх привів до влади?”» [11]. І більшість електорату, принаймні в Центрі, Сході й Півдні України, позитивно реагувала на ці слова.

Уже зовсім відверто українські посадовці з Партії регіонів діяли за промосковським сценарієм, коли здобули перемогу на президентських виборах 2010 р. і сформували, відповідно, «синьо-білі» органи влади. Так, М. Азаров, який з 2014 р. переховується на території країни-агресора, і якому ДБР оголосило підозру в державній зраді, протягом 2010–2014 рр. обіймав посаду Прем'єр-міністра України – найдовше з усіх 19 осіб, котрі за роки незалежності очолювали уряд. В інтерв'ю російському виданню «Завтра» він назвав українську мову малоросійською. Ба більше, наважився дати «об'єктивну» оцінку творчості та самій постаті Т. Шевченка: «Вся проза його російською мовою. Він, живучи в Петербурзі, намагався і вірші свої писати російською мовою. Хоча, звичайно, його вірші, написані рідною, малоросійською мовою, більш досконалі й піднесеніші за петербурзькі» [12]. Варто зауважити, що перебуваючи на високій державній посаді, Азаров так і не спромігся вивчити українську мову. Звісно, подібні заяви високопосадовців з Банкової зміцнювали в кремлівського керівництва переконання про переважно проросійські настрої населення України. Про це свідчить той факт, що навіть з початком Революції Гідності в листопаді 2013 р. воно – кремлівське керівництво – лишалося в полоні своїх великодержавних наративів.

Висновки. Початки медійно-інформаційна складова російської гібридної війни проти України бере щонайпізніше з советського періоду історії. Після краху комуністичного режиму в 1991 р. вона переживала періоди як видимих (публічних), так і латентних фаз розвитку. Ці «хвилі» залежали передусім від політичних лідерів України, що перманентно змінювалися при владі. Водночас, кремлівські можновладці практично ніколи не випускали інформаційне поле України з поля зору й здійснювали на її території свою реваншистську імперсько-великодержавну політику. За своєю сутністю вона завжди була українофобською (антиукраїнською). Конкретизуючи інформаційну політику самої України, варто наголосити, що вона майже повністю, за винятком періоду президентства В. Ющенка, ретранслявала (пост)советські, проросійські гасла й не несла в собі (за зовсім незначним виключенням) національного сегменту. Ця обставина не могла не позначитися на подальшому перебігу подій. Після Революції Гідності листопада 2013 – лютого 2014 рр. уже неприхована інформаційна війна проти України посприяла анексії Кримського півострова (АРК), захопленню частин Донецької та Луганської областей.

Список літератури

1. Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блащук. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2023. 844 с.
2. Жаровська І., Ортинська Н. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. Вип. 2. С. 56–61.
3. Павленко Ж., Антонов А. «Гібридна війна»: аналіз визначень поняття. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософські науки. 2022. № 2(53). С. 106–119.
4. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. Серія: Політика. 2016. № 4. С. 41–48.
5. Павличко Д. Українська національна ідея та її значення для утвердження державної незалежності України. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 1. С. 7–20.
6. Прогноз погоди из программы «Время» 15 декабря 1988. URL: <https://youtube.com/watch?v=MEcILsc0t-M&si=JijonefVn5ccsjDe>.
7. Ирина Хакамада об Украине. Евромайдан – 2015. URL: <https://youtube.com/watch?v=-XR-Crm6riY&si=14ijEA9M76pUoZCc>.
8. Щедрий вечір, добрий вечір. *Черкаський край*. 1991. № 8. 5 січня. С. 8.
9. Худан М. «Дайош Республіку Новоросія!» *Літературна Україна*. 1990. № 35. 22 листопада. С. 4.
10. Москва висловила «фе» на присвоєння Бандері звання Героя. 2010. URL: <http://www.svoboda.fm/politics/ukraine/203102.html>.
11. Янукович впевнено почувається у Західній Україні. 2009. URL: https://zaxid.net/yanukovich_vpevneno_pochuvayetsya_u_zahidniy_ukrayini_n1091283.
12. Азаров назвав українську мову малоросійською. 2012. URL: <https://www.volynpost.com/news/6089-azarov-nazvav-ukrainsku-movu-malorosijskoyu>.

References

1. Smolii, V. (ed.) (2023). *New Look: Russia's War against Ukraine in the Layers of Time and Spaces of the Past. Dialogues with Historians. Book 3*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zharovska, I., Ortynska, N. (2020). Information War as a Modern Globalization Phenomenon. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Series: Legal Sciences*, 2, 56–61 [in Ukrainian].
3. Pavlenko, Z., & Antonov, A. (2022). Hybrid War: Analysis of Concept Definitions. *Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophical Sciences*, 2(53), 106–119 [in Ukrainian].
4. Yavorska, H. (2016). Hybrid War as a Discursive Construct. *Strategic Priorities. Series: Politics*, 4, 41–48 [in Ukrainian].
5. Pavlychko, D. (2005). Ukrainian National Idea and Its Importance for Asserting the State Independence of Ukraine. *Narodna Tvorchist ta Etnohrafiya*, 1, 7–20 [in Ukrainian].
6. (1988). Weather forecast from the program “Vremya” (“Time”) on December 15, 1988. Retrieved from: <https://youtube.com/watch?v=MEcILsc0t-M&si=JijonefVn5ccsjDe>.
7. (2015). Irina Khakamada about Ukraine. Euromaidan – 2015. Retrieved from: <https://youtube.com/watch?v=-XR-Crm6riY&si=14ijEA9M76pUoZCc>.
8. (1991). Shchedryi Vechir, Dobryi Vechir. *Cherkasy Region*, 8, 8 [in Ukrainian].
9. Khudan, M. (1990). “Let's Give Republic Novorossiya!”. *Literaturna Ukraina*, 35, 4 [in Ukrainian].
10. (2010). Moscow expressed “phooey” on awarding Bandera the title of Hero. Retrieved from: <http://www.svoboda.fm/politics/ukraine/203102.html> [in Ukrainian].
11. (2009). Yanukovich feels confident in Western Ukraine. Retrieved from: https://zaxid.net/yanukovich_vpevneno_pochuvayetsya_u_zahidniy_ukrayini_n1091283 [in Ukrainian].
12. (2012). Azarov called the Ukrainian language “Little Russian”. URL: <https://www.volynpost.com/news/6089-azarov-nazvav-ukrainsku-movu-malorosijskoyu> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 24.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 94(477):341.485(=161.2)«1932/1933»(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-42-46

Олександр ЛАЗОРЕНКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6319-9334>

e-mail: a.lazorenko@deltaexpresseu.com

ГІБРИДНА ВІЙНА: НАПРЯМКИ Й ВИЗНАЧЕННЯ

Анотація. Мета – розглянути термін «гібридна війна» із урахуванням його еволюції, особливо після подій 2014 р. в Україні та анексії Криму Росією. **Наукова новизна** аналізу полягає в тому, що в ньому представлено погляд на характеристику терміну «гібридна війна» з урахуванням сучасних політичних, економічних і культурних реалій. **Висновки.** Поняття гібридної війни є динамічним і розгалуженим, залежно від контексту й джерела. Різноманітність визначень та підходів до цього поняття свідчить про складність явища, що охоплює не лише військові аспекти, а й політичні, економічні, інформаційні та соціокультурні аспекти сучасних конфліктів. Гібридна війна є продуктом сучасного світу з його новими технологіями та засобами комунікації, і її розуміння є важливим для розробки стратегій безпеки та вирішення сучасних геополітичних викликів.

Ключові слова: гібридна війна, конфлікти, інформаційна війна, технології, політичні аспекти, безпека, геополітичні виклики, маніпуляція, пропаганда, кібервійна, медіа.

Oleksandr LAZORENKO

*Postgraduate, Department of World History and International Relations,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6319-9334>

e-mail: a.lazorenko@deltaexpresseu.com

HYBRID WARFARE: DIRECTIONS AND DEFINITIONS

Abstract. The aim is to the term “hybrid war” taking into account some of its evolution, especially after the events of the Ukrainian revolution and the annexation of Crimea. **The scientific novelty** of the analysis lies in presenting a view on the characterization of the term “hybrid warfare” taking into account modern political, economic, and cultural realities. **Conclusions.** The concept of hybrid warfare is dynamic and multifaceted, depending on the context and source. The variety of definitions and approaches to this concept indicates the complexity of the phenomenon, which encompasses not only military aspects but also political, economic, informational, and socio-cultural aspects of modern conflicts. Hybrid warfare is a product of the modern world with its new technologies and means of communication, and understanding it is important for developing security strategies and addressing contemporary geopolitical challenges.

Key words: Hybrid war, definitions, conflicts, technologies, political aspects, security, geopolitical challenges, manipulation, cyber war.

Постановка проблеми. У статті аналізується складність визначення та розуміння концепції «гібридної війни». Цей термін використовується для опису сучасних конфліктів, що включають у себе поєднання військових та невійськових методів і стратегій, таких як політична дезінформація, кібератаки, економічний тиск тощо. Водночас існує чимала розбіжність у трактуваннях цього поняття, що ускладнює застосування його евристичного потенціалу у дослідженні відповідних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи ступінь наукового вивчення проблеми, важливо зазначити, що дослідження технологій гібридних війн представлене в численних наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Сутність поняття «гібридна війна» досліджували Ф. Хоффман [5], Дж. Маккуен [7], Дж. Девіс та ін. До вітчизняних учених, які вивчали цей феномен, належать О. Литвиненко, М. Присяжнюк [11]. Також варто згадати науковий доробок О. Ситника, який визначає гібридну війну просто як зброю або ж як збройне протистояння, де крім традиційних, застосовуються також спеціальні технології – інформаційні, технічні, глобальні мережеві пристрої [9].

Мета пропонованої статті – проаналізувати сутність явища «гібридної війни», її структури та особливостей, з'ясувати історичні витоки феномена «гібридна війна» і показати його в історичному та політологічному аспектах, зокрема на прикладі гібридної війни, що розпочалася 2014 р. і перейшла в активну фазу повномасштабного вторгнення Росії в Україну 2022 р.

Виклад основного матеріалу. Світова історія переконливо демонструє: щойно завершується один конфлікт і починають формуватися основи світової безпеки, одразу виникають нові стратегії, тактики, інструменти та засоби для нових конфліктів, причому як локальних, так і глобальних. Так відбулося на межі XIX–XX ст.: після закінчення «холодної війни» з'явилися нові форми гібридної експансії. Проте, попри широку використовуваність, поняття «гібридна війна» залишається і досі дискусійним. Коли вчені або практики згадують «гібридну модель війни», вони не завжди мають на увазі одне й те ж. Відтак термін «гібридна війна» є актуальним у сучасному світі і привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Політологічний енциклопедичний словник містить таке визначення терміну «гібридна війна» – це війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей та конфліктів з подальшим їхнім використанням для досягнення політичних цілей агресії, які звичайно досягаються війною [1].

Сам термін «гібридна війна» отримав велику популярність і виявився найбільш застосовним як теоретично, так і практично, для опису характеру агресивних дій Росії проти України у 2014 р. Проте гібридних воєн є досить велика кількість і справедливо стверджувати, що всі війни супроводжуються заходами гібридного характеру. Військовий теоретик XIX ст. К. Клаузевіц стверджує: «Війна за своєю природою є хамелеоном, що легко змінює свій вигляд разом зі зміною навколишнього середовища» [2, с. 89].

Сучасні визначення «гібридної війни» намагаються охопити суть цього поняття, пояснити його значення. Оскільки гібридна війна стає все більш популярною для опису як нестандартних, так і державно-орієнтованих форм конфліктів, поняття «гібридна війна» урізноманітнюється. Останнє породжує жваву наукову дискусію про те, як визначати таку війну, а також чи є цей термін влучним узагалі для визначення такого феномена. Позаяк визначення гібридної війни не уточнюють, чи використовуються немілітарні здатності для уникнення військової операції, чи як передумова для військової кампанії. При цьому нові визначення гібридної війни не вказують на роль збройних сил – чи загроза використання військової сили служить засобом стримування війни, чи, навпаки, є її ескалацією. У порівнянні з цим, більшість визначень гібридної війни упереджено зосереджуються тільки на двох аспектах – засобах і наслідках гібридної війни, тобто «шляхи та засоби досягнення ефекту», що призначено для покращення узагальненості концепції і одночасно для збільшення її застосовності [3, с. 157].

Сучасні дослідження дозволяють виокремити п'ять основних тлумачень концепції «гібридної війни»:

- 1) «гібридна війна» – це використання синергетичного поєднання традиційної зброї, нерегулярних тактик, тероризму та злочинної діяльності в одному бойовому просторі;
- 2) «гібридна війна» – це комбіноване використання регулярних і нерегулярних сил під єдиним керівництвом;
- 3) «гібридна війна» – це використання різних військових та невійськових засобів для загрози ворогові;
- 4) «гібридна війна» – це підпорогова діяльність, яка включає в себе будь-яку комбінацію насильницьких і ненасильницьких засобів;
- 5) «гібридна війна» – це спосіб досягнення політичних цілей за допомогою ненасильницької підривної діяльності.

Перше широко розповсюджене формулювання терміну «гібридна війна» міститься у виступі генерала Джеймса Меттіса на Форумі оборони, організованому Військовим інститутом та Асоціацією морських піхотинців США у вересні 2005 р. Після конференції було опубліковано коротку статтю про «гібридну війну», автори якої стверджували, що майбутні загрози будуть результатом поєднання різних форм ведення війни, назвавши

цей синтез «гібридною війною». Однак її концепція не була повністю розроблена в цій статті, а дослідники лише описали ключові характеристики «гібридної моделі війни», не давши їй точного визначення [4, с. 18–19].

У 2007 р. Френк Г. Хоффман опублікував монографію, в якій описав метод ведення війни Хезболли в протистоянні з ізраїльською армією під час «34-денної війни». Це чи не найбільш вражаючий приклад «гібридної війни». У своїй роботі він звертає увагу, що «гібридна війна» може бути проведена також державами, адже держави можуть перевести свої регулярні сили в нерегулярні підрозділи й використовувати нетрадиційні тактики ведення війни. Одним із прикладів виступають замасковані війська Росії, відомі як «маленькі зелені чоловічки». На основі своєї монографії Хоффман формує визначення: гібридні війни включають у себе різноманітні види військової діяльності, включаючи конвенційні можливості, нерегулярні тактики та формування, терористичні акти, включаючи безвідбіркове насильство і примус, а також кримінальну дезорганізацію. Зазначається, що майбутні конфлікти будуть мультимодальними (тобто такими, що ведуться в різні способи) та багатоваріантними, які не входять у рамки простої конструкції ведення збройного конфлікту чи війни [5].

У книзі «Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present», що є однією з найбільш цитованих в літературі з відповідної проблематики, група військових істориків визначають «гібридну війну, як конфлікт, що включає поєднання звичайних військових сил і нерегулярних формувань (партизанів, повстанців і терористів), який може включати як державні, так і недержавні угруповання, спрямований на досягнення спільної політичної мети» [6, с. 145–147]. На думку інших дослідників, «гібридна війна» реалізується на всіх рівнях збройного протистояння, тому її стратегічне використання також заслуговує на увагу [7; 8]. У цьому розумінні вони переглянули концепцію «гібридної війни», додавши до її змісту деякі елементи. Загалом, визначення терміну «гібридна загроза» містить певні складові: противник, який одночасно та адаптивно використовує певну комбінацію (1) політичних, військових, економічних, соціальних та інформаційних засобів, а також (2) конвенційних, нерегулярних, катастрофічних, терористичних та руйнівних/кримінальних методів ведення війни [8].

У цьому контексті поняття «гібридна війна» тепер використовується для опису військових дій, що охоплюють широкий спектр інтегрованих військових та невійськових засобів впливу держави й таємних операцій, доступних агресору. Разом з тим, з розвитком інформаційних технологій та появою недержавних груп, таких як хактивісти, доступність засобів і методів гібридної війни для досягнення політичних, економічних, суспільних та інформаційних цілей значно збільшилася.

Перед тим, як детальніше розглядати невійськові засоби, за допомогою яких агресори ведуть гібридну війну, потрібно з'ясувати і визначити відмінності між гібридною та загальновійськовою (конвенційною) війною. Друга може бути проведена за допомогою будь-якої загальновійськової зброї, за винятком зброї масового знищення, і переважно спрямована проти збройних сил противника у відкритому протистоянні. На відміну від конвенційної, гібридна війна – це поєднання як загальновійськової, так і незвичайної війни, що водночас поєднує в собі використання «загальновійськових здібностей, нерегулярних тактик і формувань, а також терористичних актів, включаючи довільне насильство, примус та кримінальну діяльність». Відповідно застосування сили може бути визначене як гібридне, поки війна не ведеться одноманітно, за допомогою суто військових засобів або невійськових інструментів, доступних державі або недержавному гібридному агресору [5].

Відповідно до цього, разом з нерегулярними й регулярними військовими силами існує ряд невійськових механізмів (інструментів), що їх може використовувати агресор у конфліктах. По-перше, може бути застосований фінансовий та торговельний тиск – як частина такої гібридної тактики, наприклад, шляхом введення економічних санкцій проти країни-цілі або припиненням постачання енергоносіїв. По-друге, агресор може вибирати з широкого спектру операцій у кіберпросторі шляхом зламу комп'ютерних програм або запуску кібершпигунської кампанії. По-третє, агресор спроможний стратегічно використовувати кібероперації інформаційної війни, використовуючи соціальні мережі та

новинні джерела, що призводить до соціально-психологічної маніпуляції людьми. На цьому етапі важливо підкреслити, що гібридна війна поєднує кілька інструментів і, отже, відбувається на кількох «полях бою» одночасно, що робить її більш складною для визначення.

Модель демонструє як агресор використовує свої впливові інструменти (військові, політичні, економічні, цивільні й інформаційні) для впливу на вразливості системи-цілі у вимірах (політичному, військовому, економічному, суспільному, інформаційному та інфраструктурному), щоб здійснити ескалацію – як вертикальну, так і горизонтальну – для досягнення поставлених цілей. Так, і О. Ситник вважає, що гібридна війна є результатом технологічного розвитку й зростання оборонної та наступальної зброї, іншими словами, технологій конфлікту. Це призводить до зміни цілей ураження, де основними стають вплив на суспільну свідомість, експертні оцінки відповідальних осіб, які приймають важливі державні рішення, таких як конгресмени, міністри, депутати, президенти. Вони піддаються впливу через нав'язування певних теорій та вбудовування цінностей, що мотивують їх дії. Такий вид конфлікту «є також державним» [9].

Після анексії Криму Росією в 2014 р. НАТО почало використовувати термін «гібридна війна», щоб охарактеризувати російську так звану «нову» форму конфлікту в Україні. Цей вибір, можна сказати, є найважливішою точкою перелому в еволюції концепції «гібридної війни». Зросло використання та популярність терміну «гібридна війна» у військових і стратегічних дебатах Заходу. Росія досягла своїх політичних цілей в Україні, залучаючи комбінацію некінетичних інструментів, таких як кібератаки, пропаганда, дезінформація, економічний тиск та дипломатичний тиск, а також військові методи, наприклад проведення прихованих операцій і підтримка повстанців. Крім того, Росія систематично заперечувала свою участь в агресії проти України. Таким чином, її «гібридна війна» в Україні не складалася лише з поєднання регулярних і нерегулярних елементів або поєднання військових і невійськових засобів, а й із таємних дій та обману. Таке розуміння «гібридної війни» є сумішню попередніх концептуальних версій. Зокрема, воно охоплює майже всі категорії, включені до літератури про «гібридну війну»: звичайні та нерегулярні; військові й невійськові.

Екс-директор Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович вважає, що конфлікт, який має місце в Україні, не є гібридною війною, а радше нагадує «більшовицьку» війну, що мала місце у 1918–1920 рр. «Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще в 1918 році», – зазначив В. В'ятрович [10]. Основна ідея полягала в створенні альтернативної влади на певній території, наприклад, у Харкові було створено Раднарком Радянської України – як протипага УНР. Ця альтернативна влада отримувала підтримку з Москви й формувала збройні формування, які визнавалися нею. Також проводилася активна інформаційна та пропагандистська кампанія серед місцевого населення, щоб залучити його на свій бік. Після цього розгорталася безпосередня агресія, вторгнення на територію України.

Висновки. Поняття гібридної війни є складним і багатограним, що відображає сучасні реалії військових конфліктів, які виходять за межі традиційного розуміння війни. Воно включає в себе не лише військові, але й політичні, економічні, інформаційні та соціокультурні аспекти. Різноманіття підходів та визначень цього терміну вказує на його динамічність та залежність від контексту. Аналіз показує, що гібридна війна є продуктом сучасного світу, з його новітніми технологіями та засобами комунікації. Її розуміння є критично важливим для розробки стратегій безпеки та вирішення сучасних геополітичних викликів. Важливим є також те, що гібридні конфлікти мають значні наслідки для міжнародного права та політичних стратегій держав. Історичний аналіз свідчить, що гібридні елементи присутні в конфліктах з давніх часів, однак сьогоденні форми гібридної війни є більш складними та небезпечними через їхню багатовимірність та застосування новітніх технологій. Це вимагає від міжнародної спільноти нових підходів до управління та регулювання таких конфліктів. Загалом, вивчення гібридної війни повинно бути інтегрованим та міждисциплінарним, щоб враховувати всі аспекти цього феномену для розробки ефективних методів протидії.

Список літератури

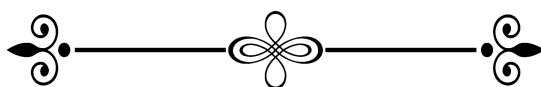
1. Війна «гібридна». Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
2. Клаузевиц К. Природа війни. Харків: Vivat, 2018. 416 с.
3. Johnson R. Hybrid War and Its Countermeasures: A Critique of the Literature. *Small Wars & Insurgencies*. 2018. Vol. 29. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09592318.2018.1404770?src=recsys>
4. Mattis R. N., Hoffman F. G. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *Proceedings Magazine*. 2005. Vol. 132. URL: <https://milnewstbay.pbworks.com/f/MattisFourBlockWarUSNINov2005.pdf>. P. 18–19.
5. Hoffman F. G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War / Potomac Institute for Policy Studies. Arlington, Virginia, 2007. 72 p. URL: http://www.projectwhitehorse.com/pdfs/HybridWar_0108.pdf.
6. Murray W., Mansoor P. R. Hybrid Warfare : Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge University Press, 2012. 329 p.
7. McCuen J. J. Hybrid Wars. *Military Review*. 2008. Vol. 2. P. 107–113. URL: <https://www.questia.com/library/journal/1P3-1458719761/hybrid-wars>.
8. Glenn R. W. Thoughts on Hybrid Conflict. *Small Wars Journal*. 2009. URL: <https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/188-glenn.pdf>
9. Ситник О. М. Гібридний характер російсько-української війни 2014–2017 років та пошук ефективних засобів протидії. *Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова*. 2017. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/hibrydnyj-harakter-rosijsko-ukrajinskoji-vijny-2014-2017-rokiv-ta-poshuk-efektyvnyh-zasobiv-protydiji>.
10. В'ятрович В. М. Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну. *Еспресо*. 2014. URL: <http://espresso.tv/news/2014/11/29>.
11. Присяжнюк Д. М. Застосування маніпулятивних технологій з боку Росії в ЗМІ України (на прикладі Криму). URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>.

References

1. Trebin, M. (ed.) (2015) Hybrid warfare. *Political Science Encyclopaedic Dictionary*. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Clausewitz, K. (2018) The Nature of War. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Johnson, R. (2018) Hybrid War and Its Countermeasures: A Critique of the Literature. *Small Wars & Insurgencies*, 29. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09592318.2018.1404770?src=recsys>
4. Mattis, R. N., Hoffman, F. G. (2005) Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *Proceedings Magazine*, 132, 18–19.
5. Hoffman, F. G. (2007) Conflict in the 21st Century : The Rise of Hybrid War. *Potomac Institute for Policy Studies*. Retrieved from: http://www.projectwhitehorse.com/pdfs/HybridWar_0108.pdf.
6. Murray, W., Mansoor, P. (2012) Hybrid Warfare : Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge.
7. McCuen, J. J. (2008) Hybrid Wars. *Military Review*, 2. Retrieved from: <https://www.questia.com/library/journal/1P3-1458719761/hybrid-wars>.
8. Glenn, R. W. (2009) Thoughts on Hybrid Conflict. *Small Wars Journal*. Retrieved from: <https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/188-glenn.pdf>.
9. Sytnyk, O. (2017) The hybrid nature of the Russian-Ukrainian war of 2014–2017 and the search for effective means of counteraction. Retrieved from: <http://dontsov-nic.com.ua> [in Ukrainian].
10. Vyatrovych, V. M. (2014) The Kremlin is waging a “Bolshevik” war in Ukraine, not a hybrid one. *Espresso*. Retrieved from: <http://espresso.tv/news/2014/11/29> [in Ukrainian].
11. Prisyazhnyuk, D. M. The use of manipulative technologies by Russia in the media of Ukraine (on the example of Crimea). Retrieved from: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-47-55

Svitlana BILA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>
e-mail: bilasvitlana24@gmail.com

Viktoriia TELVAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Hryhorii BONDARENKO

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5939-9738>
e-mail: gregsergbond@gmail.com

HISTORIOGRAPHIC IMAGES OF MYKOLA KOSTOMAROV IN THE CREATIVE HERITAGE OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

Abstract. *The purpose of the article is the elucidation of the features of the historiographical discourse of Hrushevsky, who was the expert on M. Kostomarov's studies. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach. At the same time, methods of philosophical, general-scientific and specific-historical character are applied as well. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the article consists of a special analysis of the historiographical studies of M. Hrushevsky, devoted to the intellectual biography of M. Kostomarov. Conclusions.* Summarizing M. Hrushevsky's reflection about M. Kostomarov, let's first of all pay attention to its leading feature, which, in our opinion, is decisive for the spirit of the scientist's entire historiographical legacy. This is the understanding of the priority of the interests of science, embodied in the well-known slogan of the most outstanding researcher – *nemini credere*, proclaimed by him at the dawn of his scientific career and consistently applied in practice. Thanks to such a critical attitude, the historiographical works of M. Hrushevsky, dedicated to his outstanding predecessor ("Kostomarov and modern Ukraine", "Ukrainian historiography and Mykola Kostomarov. In memory of M. Kostomarov on the twenty-fifth anniversary of his death", "From the journalistic writings of Kostomarov", "Kostomarov and modern Ukraine", etc.), fall back from the previous apologetic tradition in his

perception and appear as attempts at intellectual biography, which inherent not so much admiration for the greatness of the researched figure, but an effort to show it in the context of the processes and events of the Ukrainian nineteenth century, to reveal and explain to the reader not only outstanding achievements but also often unfortunate miscalculations. This methodological approach of M. Hrushevsky turned out to be extremely fruitful and to a large extent explains the long-term popularity of his observations in regard to M. Kostomarov, which have not lost their influence even today.

Keywords: M. Hrushevsky, M. Kostomarov, historiographic images, Ukrainian historiography, reception.

Світлана БІЛА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>
e-mail: bilasvitlana24@gmail.com

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Григорій БОНДАРЕНКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5939-9738>
e-mail: gregsergbond@gmail.com

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОБРАЗИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні особливостей історіографічного дискурсу Грушевського-костомарознавця. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. При цьому важливу роль відіграли методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спеціальному аналізі історіографічних студій М. Грушевського, присвячених інтелектуальній біографії М. Костомарова. **Висновки.** Підводячи підсумки костомарознавчій рефлексії М. Грушевського, насамперед звернемо увагу на її провідну рису, що є визначальною для духу всієї історіографічної спадщини вченого. Це – розуміння пріоритетності інтересів науки, втілене у відомому гаслі самого видатного дослідника – *petini credere*, проголошеному ним на зорі наукової кар'єри та послідовно застосовуваному на практиці. Завдяки такій критичній поставі, історіографічні праці М. Грушевського, присвячені його видатному попереднику («Костомаров і новітня Україна», «Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті», «З публіцистичних писань Костомарова», «Костомаров і новітня Україна» та ін.), відступають від попередньої апологетичної традиції у його сприйнятті, й постають спробами інтелектуальної біографії, яким притаманне не стільки захоплення величиною досліджуваної постаті, скільки намагання показати її в контексті процесів і подій українського дев'ятнадцятого століття, виявити та пояснити читачеві не лише видатні досягнення, але й нерідко прикрі прорахунки. Такий методологічний підхід М. Грушевського виявився надзвичайно плідним та значною мірою пояснює тривалу популярність його костомарознавчих спостережень, що не втратили своєї впливовості й до сьогодні.

Ключові слова: М. Грушевський, М. Костомаров, історіографічні образи, українська історіографія, реценція.

Problem state. Mykola Kostomarov was, without exaggeration, a cult figure for the young generation of Ukrainian intellectuals, whose creative career began at the turn of the 19th century. A leading representative of romantic culture, he symbolised the formation of the academic discourse of Ukrainian studies and the first modern practices of public resistance to tsarism. This, in fact, caused close attention to his biography by almost all active participants of the national revival, who knowingly or unwittingly imposed their own intellectual genealogy on the ideas of the author of “Books of the Life of the Ukrainian People”. According to sources, Mykhailo Hrushevsky was no exception, whose lectures from his high school years until his exile in Moscow necessarily contained the texts of M. Kostomarov. Moreover, it was M. Hrushevsky who offered the first comprehensive attempt in Ukrainian historiography of an intellectual portrait of his outstanding predecessor, depicted both in many special investigations and in general essays.

Analysis of recent publications. The historiographic heritage of M. Hrushevsky, however, and his studies on the intellectual biographies of significant Ukrainian historians have attracted the attention of researchers for a long time. To one degree or another, about Kostomarov knowledge of the author of “History of Ukraine-Rus” such researchers of his works as Dmytro Doroshenko [1, p. 175–199], Dmytro Bagaliy [2, p. 279–293], Yuriy Pinchuk [3] and others wrote. Today, most of the historiographer’s attempts to reproduce the biography of the outstanding romantic are discussed in several works by Viktoria Telvak and Vitalij Telvak [4–6]. However, in the works of these and other researchers, M. Hrushevsky’s Kostomarov knowledge is considered only in the general context of his bio-historiographical studies, without the necessary personal specialization. This determined the relevance of the topic of our research.

The purpose of the article is the elucidation of the features of the historiographical discourse of Hrushevsky, who was the expert on M. Kostomarov’s studies.

Presenting main material. M. Hrushevsky’s attention to the creative heritage of M. Kostomarov was one of his most traditional historiographic intentions. Since Tiflis times, a significant part of the scientist’s historical and scientific reflection was devoted to the life and activities of the outstanding romantic. M. Hrushevsky explained this by the exceptional position of M. Kostomarov in Ukrainian culture, and the symbolism of his figure in the evolution of Ukrainian historiography. Attention to the personality of M. Kostomarov was also stimulated by the lack of thorough studies of his work, and by the general belief of domestic historiographers of that time that “Kostomarov’s scientific heritage has not yet been fully developed.” [7, p. 161].

“Historian, publicist, ethnographer and poet” – this is how the researcher characterized the breadth of M. Kostomarov’s creative personality. [8, p. 148]. According to the scientist, the formation of the scientific views of the outstanding writer took place under the significant influence of several scientific trends – romanticism and ethnography, which were extremely popular in the 1830s. It was this “combat science”, as noted by M. Hrushevskyi, that stimulated, on the one hand, the formation of the historian’s populist views, and on the other hand, determined the peculiarities of his scientific reflection. “Kostomarov,” wrote his researcher, “with the help of ethnography, thinks to find a way for history to the intimate centres of people’s life, to understand its “spiritual side”, which should be the task of a historian.” [9, p. 217]. M. Hrushevsky is convinced that in the historiographical situation of that time, the use of the ethnological component of historical studies significantly expanded the subject of studying the past and was extremely useful for our science – “a big step forward in comparison with the old historiography.” This happened because of a few reasons. First, “it killed its antique character.” Secondly, expanding the subject of historical research led to the expansion of its perspectives and tasks – “taking it beyond the narrow limits of “Little Russian” historiography”, which focused exclusively on Cossack times.

It is noteworthy that M. Hrushevsky, despite the innovative spirit of many scientific ideas of M. Kostomarov, does not oppose his historical views to the Ukrainian historiography of that time, but on the contrary, according to his evolutionist preferences, tries to depict the drag of the domestic historiographical process (personified for him by M. Maksymovich, I. Sreznevsky, P. Kulish, M. Drahomanov), in which the outstanding historian is a significant, but, above all, an integral link. Therefore, M. Kostomarov’s ethnographic passions – his historical creed, as M. Hrushevsky wrote – “truly very well reveal to us the main motives of the new direction not only of Kostomarov himself but of the entire group of historians.”

In more detail, the researcher focused on the ethnographic studies of M. Kostomarov in the preface to their reprint, carried out as part of the publishing project of the National Academy of Sciences of Ukraine in the 1920s. Examining the ethnographic texts of M. Kostomarov and the scientific discussion about them, M. Hrushevsky concludes that “the declaration of ethnography as a serious helper of history, and monuments of folk poetry as precious historical material, was a very serious not only scientific but also public merit.” [10, p. XVI–XVII]. This is explained by the fact that for a long time, the representatives of official science did not recognize ethnography, considering it an amateur business. In addition, a certain social factor was also at work here – the “social-revolutionary significance of the ethnographic research” that was undesirable for the official, which implicitly offered other scientific values, different from those of state security. As a result, the researcher asserts: “As an assistant and collaborator of the historian, the ethnographer gained scientific authority, ethnography became a science. And with that, the populist approach of ethnography received a certain sanction”.

The last opinion is quite important in view of the interpretation of populism by M. Hrushevsky himself and its subsequent modification. In the end, the researcher fully supports the ethnographic credo of M. Kostomarov and expresses his own vision of this problem: “As we can see, the concept is clear: the obligatory union of history with ethnography – cooperation from which the historian does not dare to avoid, imposes on him the task of studying the nation, researching its experiences, its demands, what it sets in the sphere of public and political life. Ethnography as a collaborator and assistant should facilitate the historian’s path to people’s experiences, moods, desires and regrets. She is a spokeswoman for people’s needs and demands, who conveys them to the historian. Working under the protectorate of history, as its assistant, she must connect it with the masses, their needs and demands. The revolutionary task of history lies on it” [10, p. XX]. It is clear from this extensive quote that M. Kostomarov’s ethnographic concepts significantly influenced the formation of M. Hrushevsky’s scientific outlook. The great historian himself drew attention to this circumstance. Summing up his studies on the ethnography of M. Kostomarov and his contemporaries, the researcher wrote: “Ethnographic studies of the first half of the 19th century were actually of great importance, that the living facts of modern national life recalled and refreshed the forgotten notions of the Ukrainian ethnographic territory, united in the present, united in the past” [9, p. 218].

M. Hrushevsky also for the first time proposed a periodization of the life and creative path of an outstanding predecessor. He singled out three main periods. The first is the formation of scientific and literary views of the scientist: the formation of his historical concept, literary tastes, and key ideas about Ukrainianness. At the beginning of the scientific work, M. Hrushevsky writes about the significant influence on the formation of Kostomarov, the historian of the Kharkiv romantic circle, and personally, Professor M. Lunin. During this time, the dissertation was defended, and the first literary and historical works were written.

What followed was, according to the researcher’s expression, the “central five-year period” – 1859–1864. “This was the peak of Kostomarov’s energy and creativity,” the scientist noted. The mentioned period was extremely eventful: the reading of the first public lecture at the university in November 1859, which was a great success and “created an unprecedented audience for him”; public dispute with O. Pogodin in March 1860; the beginning of active archeographic publishing activity; the appearance of the first program articles, “which introduced the power of new ideas, made – one might say – a complete turn in the historical thinking of the Eastern Slavs”; controversy about university reform; leaving the university, etc.

The third period is the last twenty years of M. Kostomarov’s life and activity. The researcher practically does not stop at this day – “the journalism of the last two decades of Kostomarov’s life does not richly add to what he put forward in his apogee”, – notes M. Hrushevsky. [11, p. VI–VII].

As already mentioned, M. Hrushevsky proposed a multi-level assessment of M. Kostomarov’s legacy. On the one hand, the researcher considered him an outstanding historian and noted that he significantly influenced not only the formation of the scientific image of our historiography but also the formation of the scientific outlook of M. Hrushevsky himself and the evolution of his concept of the history of Ukraine. M. Kostomarov, according to the firm conviction of the scientist,

is the “founder of the new Ukrainian historiography”, a figure who symbolizes a qualitative break in Ukrainian studies – the transition to a scientific paradigm.

M. Kostomarov’s indisputable scientific discovery, according to M. Hrushevsky, was the justification of the national and historical separation of Ukrainians from Russians in the works “Two Russian Nationalities” and “Demons of Southern Russian History”. The historian, the scientist notes, for the first time he drew attention to the fundamental mental differences of the two neighbouring peoples while emphasizing “that the social order that developed in the Ukrainian lands freely and without coercion is the old true Slavic order” [8, p. 156]. Further domestic historiography, which worked in this direction, the researcher believes, only developed the ethnological observations of the professor.

M. Hrushevsky is convinced that thanks to the ethnographic component, M. Kostomarov for the first time was able to formulate a thesis about the continuity of the Ukrainian historical process from the earliest times to the 19th century and thereby bring our science beyond the restrictive framework of Cossack historiography. “Contrary to official Russian historiography [...],” the researcher noted, “Kostomarov [...] emphasized the organic connection with the Kyiv period of the later Lithuanian-Polish and Cossack era of Ukrainian life, instead he saw a decisive break, a gap between the old Russian way of life and the Moscow way of life and explained it by the influence of Tatarshchyna” [9, p. 220]. The logical consequence of M. Kostomarov’s historical scheme, emphasized by M. Hrushevsky, was the two principles of his scientific creativity – federalism and people’s rights.

The first was that the historian put “the land at the basis of the political relations of ancient Rus, and he saw the federal principle in the political connection of the lands.” The second – contrary to the official imperial historiography, which defended the traditionality of the monarchical idea, put the ideal of people’s rule to the fore. The last principle was substantiated with particular detail in the “Northern Russian People’s Laws”. In contrast to the established views of Russian historiography, which saw in Ukrainian life the Old Russian way of life corrupted by Polish influences and the consequences of Polish rule, and in Great Russian life as a continuation of old Kyivan traditions, M. Kostomarov, on the contrary, considered the Moscow system to be the result of a fundamental change of the old orders, and their organic continuation saw in Ukrainian life. This continuation turned out to be so healthy and viable that the future Slavic republic had to rely on these principles of people’s law and federalism, only, of course, modernizing these principles to the requirements of the time. “Kostomarov,” the researcher emphasized, “in this way applied the gradual ideas of his time to the historical evolution and in the light of them translated the construction of the history of the Eastern Slavs, especially Ukrainians” [9, p. 222].

Separately, M. Hrushevsky wonders about the secret of the incredible popularity of M. Kostomarov’s works both in the Ukrainian and in the Russian environment. The reason for such success, according to the researcher, was the democratic priorities of the historian, around which the most diverse national and political groups united. “This was a common hatred of the autocrat and bureaucracy,” M. Hrushevsky explains in his thesis, “which was opposed by free public self-activity; to the aristocracy and social privileges, which were opposed by democratic and social equality; to centralism and state violence, which was opposed by federalism with some anarchist colouring” [8, p. 149].

Along with the social pathos of M. Kostomarov’s texts, in the growth of the popularity of his works, according to M. Hrushevsky, the features of their stylistics were of considerable importance. First of all, the researcher draws attention to the original combination of “pious Christian form” and “revolutionary fervour” in the historian’s writings, which formed a kind of “revelation” literature, thanks to which the promoted ideas acquired a special status. According to M. Hrushevsky, M. Kostomarov adopted this tradition from the Polish romantics. Such stylistic features, the scientist wrote, were caused by an objective impossibility for a professor of political struggle and propaganda. Therefore, “Kostomarov conducted this work mainly under the guise of a historian-artist, appealing more to the emotional than the intellectual side of his listeners and readers” [8, p. 167]. With this fact, M. Hrushevsky explains the weaknesses in the historian’s writings: the lack of a “solid sociological base”, “historical analysis”, “methodological processing

of sources” and “a clear construction of the socio-historical process”. It is from this point of view that the researcher urges us to evaluate “his historical work”.

On the other hand, from the standpoint of the tasks facing our Clio in the second half of the 19th century, M. Hrushevsky rather unfavourably characterized the professional level of most of M. Kostomarov’s historical monographs, created in a romantic conceptual style, and therefore “hopelessly outdated.” The scientist believes that the main flaw of the professor’s historical concept was the “superficial narrative character”, when the leading ideas and currents of social life disappeared behind the kaleidoscope of external trifles, the images of prominent people were vaguely outlined, and the most important factor – the people, whose historical role the scientist absolutized, disappeared completely. obliterated by an excess of external wealth of facts. “The historical tragedy of the Ukrainian people, experienced by them [...]”, – noted M. Hrushevsky, – was obscured by external dramatic details, and even the essence of the political conflict between Ukraine and Poland, which was at the root of it, was not presented with adequate clarity. And the cultural, household and social side of the process remained completely outside the scope of the study” [12, p. 35].

For example, M. Hrushevsky’s evaluations of M. Kostomarov’s works, formulated in relation to “Mazepa”, are quite typical. The researcher notes that the only positive aspect of the work is the new documentary material analyzed in it for the first time. However, conceptually, this studio does not meet the requirements for lighting both the events of that time and the figure of Mazepa himself. The researcher lists the shortcomings of the work: “The author drowned in the actual story, the scientific perspective is lost behind him, the important things are not visible in the details, the reader does not naturally bear any understanding of relations of that period of time, political and social struggles and directions, and regarding the person of Mazepa himself, the author took a traditional on the Russian soil and admitting that Mazepa did not stand for any political idea, that he was a complete egoist and a “lie incarnate”, with this completely negative characterization he paved the way to understanding the real Mazepa” [13, p. 20]. We have deliberately given such a long quotation since the rhetoric of this criticism is inherent in almost all statements of the historian regarding the works of M. Kostomarov.

It should be noted that the mentioned criticism was distinguished by M. Hrushevsky’s reviews not only of M. Kostomarov’s works on the Ukrainian past but also of his works on the history of Russia. Thus, about the monograph dedicated to Novgorod and Pskov, the scientist noted: “The glorious work of Kostomarov, which had such an important significance in the development of the historiography of ancient Rus in general, neither in terms of the material the author had nor in terms of the study method, no longer meets the needs of modern science” [14, p. 23]. M. Hrushevsky writes quite critically about the “opportunistic practice” of M. Kostomarov – the attempt to “reconcile the government with Ukrainianism”, to achieve more favourable conditions for the development of the Ukrainian cause. Despite the sincere, albeit naive hopes of the scientist, the researcher calls Kostomarov’s ideas on this matter a “false note” of his work. Evaluations of M. Kostomarov’s “tactless” nationalist speeches against Jews and Poles are also negative. M. Hrushevsky offers an interesting term to define these loyalist-nationalist “snippets” of M. Kostomarov – “Byzantism” [11, p. V].

For M. Hrushevsky, what are the weak points of M. Kostomarov’s creativity? “The late historian, being far ahead of his time in the demands he placed on historical research, could not always keep up with them,” the researcher noted [9, p. 225]. He writes about the impossibility of one person, even one as gifted as M. Kostomarov, or a whole generation of researchers, to carry out a radical revolution in the historical consciousness of society: “The road from the historical worldview of the old “Little Russian” historiography to newer views was long and difficult, connected with a severe breakdown of views and habits rooted in different ages.” [9, p. 223]. The consequences of this were determined by the weak points of the historian’s historical concept: some dependence on the old historiographic scheme, narrative style, abuse of the biographical approach to historical material, pessimism in the political future of Ukrainians, lack of historical perspective, etc.

Studying the thematic and stylistic diversity of M. Kostomarov’s legacy, M. Hrushevsky proposed a hypothesis about the gap between the theory and practice of historical research in the

historian's writings. "The ideas promulgated by the late historian," the scientist noted, "were ahead not only of his time, but also of his own work as a historian, and in many points remain unsurpassed even now. One of the direct communicants of Cyril and Methodius's ideas – this culminating point of Ukrainian national self-consciousness, he only partially managed to realize them in his historical work, and bequeathed far more to the generations of his successors" [9, p. 225].

M. Hrushevsky also paid a lot of attention to M. Kostomarov's views on the problem of statehood. The researcher explained the scientist's anti-state pathos with several points: the general populist orientation of his historical concept, opposition to the Russian and Polish states as means of historical exploitation of Ukrainians, a principled discussion with contemporary Russian historians who fetishized the state-building factor of historical evolution. "With the people against the state" – this is how the scientist characterizes the scientific credo of M. Kostomarov [8, p. 168]. Note that M. Hrushevskyi does not give the evaluation characteristics of the professor's views on the state, he only explains the motivation of his scientific work, noting that such historical ideas were traditional for the entire populist historiography.

It is with M. Kostomarov, according to M. Hrushevskyi, that the tradition of demonstrating an active public position by means of historical scientific and literary creativity originates. Thus, the place of the author of "Bohdan Khmelnytskyi" in national culture is determined for the scientist, first of all, by his innovative "historical and political ideology" of "Ukrainian revival and liberation", and the significance of his historical and literary work is that it "was from beginning to end a totally public action" [8, p. 148]. The most famous works of the scientist, such as "The Revolt of Stenka Razin", "The Personality of Ivan the Terrible", and "The Beginning of the Unified State", the researcher calls "campaign literature", which made a great impression both with the power of talent, deep conviction, artistic embodiment, and the very idea of historical justification. These works, according to M. Hrushevsky's conviction, served the task of social-revolutionary agitation, and the next generations of revolutionary youth were brought up on them.

Using the example of M. Kostomarov's creative heritage, the scientist vividly demonstrates the important social significance of the ideas accumulated by historians. It is noteworthy that these ideas, having received citizenship in society, quickly create their own hermeneutic circle, producing numerous meanings, and sometimes acquire a completely different weight than their creators thought about it. A similar fate befell, for example, most of M. Kostomarov's historical and political ideas. "It is true," noted M. Hrushevsky, "that Kostomarov, for example, against his intentions, by the power of the revolutionary ideology that was at the basis of his work [...] – became the ideologist of this revolutionary populism, and especially his "The Revolt of Stenka Razin" "had a great impact as a propaganda work for the youth – as an image of the people's revolutionary potential" [15, p. 6]. Precisely because of such heightened social pathos of the historical and literary works of the "Ukrainian Ranke", as well as thanks to his preaching of "the individuality of the Ukrainian nationality and its unlimited right to its free development", the researcher wrote, M. Kostomarov "was and is the father of New Ukraine" [8, p. 1].

Along with the scientific understanding of the legacy of M. Kostomarov, M. Hrushevsky also contributed to a great extent to the popularization of the works of the outstanding scientist, which due to the significant dispersion in "less accessible editions [...] were beyond the scope of research and the characteristics of his work and his time" [11, p. V]. So, it was on the initiative of M. Hrushevsky and under his direct leadership that the publication of the creative heritage of M. Kostomarov was planned in the second half of the 1920s. Unfortunately, for known reasons, only the first two volumes of this series appeared, in which the most important ethnographic, journalistic and scientific and polemical works of M. Kostomarov were published. At the same time, both collections – "Scientific journalistic and polemical writings of Kostomarov" and "Ethnographic writings of Kostomarov" – were revealed with thorough scientific investigations of the Kyiv academician.

Conclusions. Summarizing M. Hrushevsky's reflection about M. Kostomarov, let's first of all pay attention to its leading feature, which, in our opinion, is decisive for the spirit of the scientist's entire historiographical legacy. This is the understanding of the priority of the interests of science, embodied in the well-known slogan of the most outstanding researcher – *nemini*

credere, proclaimed by him at the dawn of his scientific career and consistently applied in practice. Thanks to such a critical attitude, the historiographical works of M. Hrushevsky, dedicated to his outstanding predecessor ("Kostomarov and modern Ukraine", "Ukrainian historiography and Mykola Kostomarov. In memory of M. Kostomarov on the twenty-fifth anniversary of his death", "From the journalistic writings of Kostomarov", "Kostomarov and modern Ukraine", etc.), fall back from the previous apologetic tradition in his perception and appear as attempts at intellectual biography, which inherent not so much admiration for the greatness of the researched figure, but an effort to show it in the context of the processes and events of the Ukrainian nineteenth century, to reveal and explain to the reader not only outstanding achievements but also often unfortunate miscalculations. This methodological approach of M. Hrushevsky turned out to be extremely fruitful and to a large extent explains the long-term popularity of his observations in regard to M. Kostomarov, which have not lost their influence even today.

Список літератури

1. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ: Вид-во "Українознавство", 1996. 257 с.
2. Багалій Д. Вибрані праці: у 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. Харків: Золоті сторінки, 2001. 662 с.
3. Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. С. 112–123.
4. Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ; Дрогобич, 2005. 334 с.
5. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
6. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
7. Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. *Записки НТШ*. 1907. Т. LXXIX. С. 161–164.
8. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 148–170.
9. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять років його смерті. *Літературно-науковий вісник*. 1910. Т. L. Кн. V. С. 209–225.
10. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова*. Київ, 1930. С. I–XXIII.
11. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією акад. Михайла Грушевського*. К.: ДВУ, 1928. С. III–XXI.
12. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Український історик*. 1990. № 1–4. С. 28–44.
13. Грушевський М. Рец. на: Уманец Ф. М. Гетьман Мазепа. *Записки НТШ*. 1898. Т. XXI. С. 20–23.
14. Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Руси. *Записки НТШ*. 1897. Т. XVIII. С. 1–24.
15. Грушевський М. Місія Драгоманова. *Україна*. 1926. № 2–3. С. 3–28.

References

1. Doroshenko, D. (1996). *Overview of Ukrainian historiography*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bagaliy, D. I. (2001). *Selected works: In 6 volumes, Volume 2: Source studies and historiography of the history of Ukraine*. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Pinchuk, Y., Hyrynevych, L. (1992). About M. S. Hrushevskyi's assessment of the scientific journalistic and polemical works of M. I. Kostomarov. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 4, 112–123. [in Ukrainian].
4. Telvak, Viktoriia, & Telvak, Vitalii. (2005). *Mykhailo Hrushevskyi as a researcher of Ukrainian historiography*. Kyiv-Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16. [in Ukrainian].

6. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29-35. [in Ukrainian].
7. Hrushevsky, O. (1907). A little-known article by Kostomarov from 1846. *Zapysky NTSh [Notes of the SSS]*, LXXIX, 161-164. [in Ukrainian].
8. Hrushevskyi, M. (1984). Kostomarov and modern Ukraine. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1-4, 148-170. [in Ukrainian].
9. Hrushevskyi, M. (1910). Ukrainian historiography and Mykola Kostomarov. In memory of M. Kostomarov on the twenty-fifth anniversary of his death. *Literaturno-naukovyi vistnyk [Literary and scientific herald]*, L, V, 209-225. [in Ukrainian].
10. Hrushevskyi, M. (1930). Ethnographic work of Kostomarov. *Etnohrafichni pysannia Kostomarova [Kostomarov's ethnographic writings]*, Kyiv, I-XXIII. [in Ukrainian].
11. Hrushevskyi, M. (1928). From the journalistic writings of Kostomarov. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova. Za redaktsiieiu akadem. Mykhaila Hrushevskoho [Scientific journalistic and polemical writings of Kostomarov. Edited by academician Mykhailo Hrushevskyi]*, Kyiv, III-XXI. [in Ukrainian].
12. Hrushevskyi, M. (1990). The development of Ukrainian studies in the 19th century and their discovery of the main issues of Ukrainian studies. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1-4, 28-44. [in Ukrainian].
13. Hrushevskyi, M. (1898). Review: Umanets F. M. Hetman Mazepa. *Zapysky NTSh [Notes of the SSS]*, XXI, 20-23. [in Ukrainian].
14. Hrushevskyi, M. (1897). New intelligence on the history of ancient Rus. *Zapysky NTSh [Notes of the SSS]*, XVIII, 1-24. [in Ukrainian].
15. Hrushevskyi, M. (1926). Mission Drahomanov. *Ukraina [Ukraine]*, 2-3, 3-28. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-56-63

Богдан ЯНИШИН

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу
історії України XIX – початку XX ст.*

Інституту історії України НАН України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

НАУКОВО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА БАРВІНСЬКОГО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясування особливостей науково-популяризаторської діяльності Б. Барвінського у роки Першої світової війни. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексної реконструкції науково-популяризаторської праці Б. Барвінського в роки Великої війни. **Підсумовуючи** історико-популяризаторську працю Б. Барвінського в роки Першої світової війни, насамперед відзначено розуміння ним відповідальної місії українського інтелігента у кризові для народу часи. Мовиться про те, що інтуїтивно відчувши вагомість історичного моменту для подальшої долі українства, він залишив звичну та комфортну для себе академічну працю і зайнявся потрібним для широких верств громадськості культурно-національним освітленням. У фокусі його праці перебували найбільш дражливі для тогочасних галичан питання національного назовництва. Йшлося про надрізу потребу непростой у свідомісному сенсі відмови від традиційного для місцевого населення етноніму «русин» на користь більш модерного національного імені «українець». Тим самим галицький учений готував своїх земляків до виклику національної соборності, що його на порядок денний поставив розпад Російської та Австро-Угорської імперій. Також Б. Барвінський сфокусувався на «відпольщенні» ментальності галицьких українців, деконструючи міфи польської історіографії про культурну домінацію політичних володарів східногалицьких земель над місцевим населенням. Попри зрозумілу популяризаторську місію текстів Б. Барвінського, він ніколи не поступався в них академічною ретельністю на користь пропагандистській доцільності. Це зумовило чималу поширеність й авторитетність творів ученого серед широких читачьких кіл. У підсумку, виховані певною мірою на його творах галицькі українці дали гідні відповіді на виклики новітнього українського державотворення в часи Української революції.

Ключові слова: Б. Барвінський, Перша світова війна, науково-популяризаторська праця, топономастика, рецепція.

Bogdan YANYSHYN

*Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Department of History of Ukraine
XIX – early XX century, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

SCIENTIFIC AND POPULARIZATION WORK OF BOHDAN BARVINSKYI DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *The purpose* of the study is devoted to clarifying the peculiarities of B. Barvynskyi's scientific popularization activities during the First World War. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to comprehensively reconstruct the scientific popularization work of B. Barvynskyi during the Great War. **Summarizing** the historical and popularizing work of B. Barvynskyi during the First World War, the article has noted his understanding of the responsible mission of the Ukrainian intellectual in times of crisis for his people. Having Intuitively felt the importance of the historical moment for the future fate of Ukrainians, Barvinsky left his usual and comfortable academic work and engaged in cultural and national awareness, which is necessary for the broad

sections of the public. The focus of his work was on the issues of national identification that were the most sensitive for Galicians of that time. The scholar urged to abandon the ethnonym “Rusyn”, traditional for the local population, in favor of the more modern national name “Ukrainian”. In this way, the Galician scientist prepared his compatriots for the challenge of national unity, which was put on the agenda by the collapse of the Russian and Austro-Hungarian empires. B. Barvinskyi also focused on the “polonization” of the mentality of Galician Ukrainians, deconstructing the myths of Polish historiography about the cultural dominance of the political rulers of the Eastern Galician lands over the local population. Despite the clear popularizing mission of B. Barvinskyi’s texts, he never compromised academic thoroughness in them in favor of propagandistic expediency. This led to the considerable circulation and authority of the scientist’s works among wide circles of readers. As a result, Galician Ukrainians, educated to a certain extent on his works, gave worthy answers to the challenges of the newest Ukrainian state formation during the Ukrainian revolution.

Key words: B. Barvinskyi, World War I, scientific and popularization work, toponymy, reception.

Постановка проблеми. Вибух першого у людській історії світового протистояння став своєрідним підсумуванням тривалого імперського періоду в житті європейських народів. Та їх частина, що внаслідок некорисних обставин опинилася у складі інонаціональних держав, плекали надію на руйнівний для усталених політичних розкладів вплив збройного зіткнення тогочасних державних потуг. При цьому інтелігенція цих народів усвідомлювала, що без масової підтримки проєкт національної емансипації не матиме успіху. Особливо складним такий виклик був для українських інтелектуалів, адже поділений кордонами воюючих держав наш народ належав до різних конфесій, а відтак мав відмінні ментальні уявлення та мовно-діалектичні практики. Це мало наслідком загрозливу ситуацію з національним самоусвідомленням – від уявлень про історичну генезу свого народу і приналежності до певної культурно-етнічної спільноти до самоназви для відрізнення себе від сусідів.

З огляду на репресивну національну політику російського царату, найбільш ефективну відповідь на згаданий виклик дали українські галицькі інтелектуали, які користуючись конституційними свободами Австро-Угорської монархії розгорнули інтенсивну освідмлюючу працю. Більшість з них були вихованцями львівського українознавчого осередку, що його наприкінці XIX ст. створив М. Грушевський [1–3]. Власне за прикладом свого вчителя, який вважав постійну громадську діяльність моральним обов’язком для українського інтелігента, вони в найактивніший спосіб долучилися до екзистенційно важливої справи навздогінної модернізації національно-культурної свідомості українців. І якщо про таку працю улюбленців історіографічної традиції (насамперед, С. Томашівського, М. Кордуби та І. Крип’якевича) ми на сьогодні знаємо чимало, то громадський чин більшості учнів автора «Історії України-Руси» в роки Першої світової війни і по сьогодні є малознаним. Привертаючи увагу колег до цієї проблеми, нижче зосередимося на з’ясуванні особливостей історико-популяризаторської праці незаслужено призабутого вихованця львівської історичної школи Богдана Барвінського (1880–1958).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри чималу змістовність і полісюжетність інтелектуальної біографії Б. Барвінського, йому надалі відведено надто скромне коло публікацій, здебільшого оглядового біографічного характеру. Серед них про обставини життя та діяльності історика в роки Першої світової війни дещо йдеться в розвідці авторства І. Чорновола [4] та підготовленій А. Фелонюком біограмі до «Енциклопедії НТШ» [5]. Бібліотечні та бібліографічні сюжети інтелектуальної біографії Б. Барвінського у низці студій реконструювала О. Колосовська [6]. Проблему ж громадського виховання галицького вченого під впливом М. Грушевського та представників створеного ним львівського українознавчого осередку у низці статей [7–14] та підсумковій монографії [2] висвітлили В. Тельбак і В. Педич. Натомість питання науково-популяризаційної праці Б. Барвінського в роки Першої світової війни згадані дослідники торкалися принагідно. Ця обставина й зумовила наш дослідницький інтерес.

Мета статті полягає в з’ясуванні особливостей науково-популяризаційної діяльності Б. Барвінського у роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Вибух Першої світової війни Б. Барвінський, як і інші представники української інтелігенції з обох боків Збруча, сприйняв з діяльним

неспокоєм. Подібно до колег-істориків, він усвідомлював, що хронічне культурне відставання українців від більш організованих сусідів може коштувати нашому народу чергового періоду тривалої бездержавності. У цій ситуації, ускладненій масовою участю українців у арміях ворогуючих імперій, він разом з іншими представниками львівської історичної школи залишив звичні наукові заняття й активно долучився до справи національного освідомлення земляків. Та якщо його приятелі по галицькому українознавчому осередку залишили Львів перед загрозою російської окупації та працювали над національним освідомленням на підконтрольній державам Троїстого союзу території, то Б. Барвінський популяризаторською працею займався безпосередньо у середовищі земляків у Львові.

Така сміливість коштувала вченому свободи, а могла й мати трагічні наслідки для його життя. Мовиться про те, що російські війська після захоплення столиці коронного краю влаштували справжнє полювання на українських інтелектуалів, бажаючи культурно обезголовити нашу націю та весь визвольний рух. Вповні очікувано, що переслідування не минули і Б. Барвінського, якого вперше разом із іншими українцями-львів'янами було заарештовано царською контррозвідкою в ніч з 17 на 18 лютого 1915 р. Ці події історик яскраво описав у знаній мемуарній студії «В московській тюрмі» [15]. Цього разу він перебував у заключенні без висунення йому якихось звинувачень до 2 березня. Вдруге окупанти заарештували галицького історика 21 квітня 1915 р. і протримали його у львівській буцегарні майже тиждень. Зрештою, Б. Барвінський мав бути заарештований і втретє в останні дні перебування російської армії у Львові в ніч з 19 на 20 червня 1915 р., але тоді йому вдалося буквально вислизнути з рук царських жандармів і він щасливо уникнув долі багатьох висланих до російської глибинки наддністрянських інтелектуалів, чимало з яких так і не повернулися до рідного краю.

Незважаючи на ці переслідування, Б. Барвінський невтомно працював над культурно-національним освідомленням українців, готуючи науково-популярні праці та друкуючи їх на шпальтах віденської і західноукраїнської преси (часописи «Вістник СВУ», «Діло», «Вперед!», «Українське слово» та ін.), а також видаючи окремими брошурами у науково-популярних серіях Союзу визволення України. Найбільше цих праць стосувалися проблематики українського назовництва й були покликані популяризувати серед широких кіл громадянства такі національні топоніми й етнімі, як «Україна» й «українець». Актуальність звернення вченого до цих проблем була зумовлена тогочасною агресивною пропагандою москвофілів, які маніпулюючи подібністю самоназви місцевого населення «русин» до етнімі «росіянин» переконували малограмотних у своїй масі галицьких українців, що вони є найбільш західною сполонізованою частиною «великої и неделимой». Тож Б. Барвінський, чітко усвідомлюючи небезпеку цієї ідейної облуди, сфокусувався на поясненні землякам історичних особливостей появи та видозміни українських етнімі. Цікаво, що згадуваний вище дослідник біографії вченого І. Чорновол вказує на те, що ці студії були нібито інспіровані батьком галицького вченого – авторитетним політиком і громадським діячем Олександром Барвінським [4, с. 430]. З цим складно погодитися з двох головних причин. По-перше, О. Барвінський в роки війни здебільшого перебував у столиці Австро-Угорщини Відні та в своєму листуванні з сином не піднімав топонімічної проблематики. По-друге, слід мати на увазі, що питаннями національного назовництва Б. Барвінський почав займатися ще на початку ХХ ст. в руслі загальної проблематики львівської історичної школи [16–17] і в роки війни лише поглиблював раніше опрацьовані сюжети.

Загалом, протягом Першої світової війни Б. Барвінський присвятив національному назовництву шість різнопланових праць. В них він першочергово звернувся до пояснення історичної генези топоніму «Русь» та доводив його приналежність українському етносу. Підносячи актуальність цієї проблеми, історик наголосив: «Ледви чи є на світі, крім українського народу, другий народ, якому довело би ся вести боротьбу за своє народне ім'я, якому важив би ся хто небуť заперечувати права до його народнього імени. А бореться наш народ за своє ім'я не від нині тай не від вчєра: се боротьба цілих століть, цілих людських поколінь» [18, с. 1]. Ця боротьба українського народу за своє народне ім'я, твердить

галицький дослідник, почалася вже з другої половини XIV ст., а саме від моменту занепаду його державного життя.

Сягаючи генези національного імені, Б. Барвінський пояснював, що саме з Київської землі та з її осередку Києва вийшло старе історичне ім'я нашого народу і його земель «Русь, Русин, руський». І хоча ще тривалий час (XI–XII ст.) ці назви пов'язуються лише з Київщиною, вже наприкінці XII ст. починає проявлятися свідомість, що «Русь» – це всі землі нашого народу на противагу до північних та східних земель, заселених хоча й близько спорідненими племенами тої-ж самої східно-слов'янської галузі, до якої належить і наш народ, з котрих однаке витворився в зовсім інших умовах розвитку цілком окремий – ментально і політично – московський народ.

Тривалий час, інформує дослідник, і над цими племенами панували наші київські князі, несучи поміж них християнську віру й освіту. Постає там і численні удільні князівства, але спільного народного імені ці землі не мали: кожна з них звалася своїм власним іменем. «Русь» – це була для північних літописців Київщина і її протиставляють вони під цим іменем виразно своїм землям. Утім, в середині XIII ст. під ударами татарської орди Київ упав остаточно, а в північно-східних землях дедалі більшої ваги набувало одно з тамошніх князівств – Московське зі своїм осередком Москвою, яке стало насильно приєднувати своїх сусідів. У той же час, як у першій половині XIV ст. тратить свою самостійність остання частина давньоруської держави Галицько-волинське князівство (яке потрапило під владу Польщі й Литви), московські князі, вважаючи себе спадкоємцями колишньої Руської держави як потомки київських князів, починають підписуватися титулом «великих князів всеї Руси». Слідом за Миколою Костомаровим Б. Барвінський констатує, що нашому народові «загарбано його народне ім'я» [18, с. 1]. Ба більше, московські князі стали вважати свої землі властивою, старшою Русю. Тоді то виринає вперше на означення північно-східних земель ім'я «Велика Русь», а на означення усіх заселених українцями земель – ім'я «Мала Русь». Втім, наголошує учений, позначення усіх земель нашого народу іменем «Мала Русь» не має ніякої історичної основи, адже на противагу витвореній київськими князями цілій давньоруській державі, «Малою Русю» звалася в першій половині XIV ст. Галицько-волинська держава.

Незважаючи на таке історичне шахрайство, продовжує своє пояснення Б. Барвінський, серед нашого народу була настільки сильно закорінена свідомість приналежності його землям імені «Русь», що пам'ять про це жила ще й в часах козаччини, бо й Хмельницький називав себе «руським самодержцем» або «Гетьманом Запорозького війська і всіх Русий». Втім, після входження наших правобережних теренів до складу московської держави постала потреба відрізняти себе від східних окупантів. Галицький історик вказує: «Скоро однаке московський народ загарбав нам наше народне ім'я «Русь» і «руський», наш народ у почуттві своєї відрубності став уживати нового імені, хоч зарівно стародавнього, яктамто: свої землі став він звати «Україною», а себе «Українцями», «українським народом»» [18, с. 1].

Підійшовши до моменту появи на історичній арені топоніму «Україна», Б. Барвінський особливо багато уваги приділив його популяризації серед галицької громади, виправдано надаючи цій справі особливої значущості з огляду на актуальність соборницьких викликів, які стояли перед нашим народом у роки Першої світової війни. З огляду на це, історик пояснює своєму читачеві, що вже в XII–XIII ст. «Україною» звалися в наших літописах пограничні землі українського народу (наприклад, Переяславщина, галицьке Пониззя й Забужжя). Щоправда, твердить учений, й у Московщині пограничні землі звалися «Україною», втім там ця назва ніколи не вийшла поза значення прикордоння й невдовзі зникає. Зовсім по іншому було у випадку нашого народу, який обирає цей топонім для власної самоназви для відрізнення від східного сусіда і надає йому в літературних пам'ятках навіть певної антропоморфізації. Б. Барвінський твердить: ««Україна» стає у нашого народу чимсь незвичайним, чимсь живим, що вмє плакати над своєю долею. В наших літописах, народніх піснях і інших творах нашого письменства читаємо, як Україна «стогне», «журиться», «сумує й оплакує», «ляментує» і т. и. Видно з сього, що нашій «Україні» судилося стати чимсь більше, ніж звичайним пограничем» [19, с. 3]. Вже в XVI ст., твердить галицький учений, стрімко поширюється ім'я «Україна» й

приходить на означення всього середнього та нижнього Подніпров'я. І як це вже було в нашій історії, цікаво помітив дослідник, саме з Києва в часах козаччини поширився топонім «Україна», як колись звідти ж у княжих часах розширилося на всі землі нашого народу ім'я «Русь».

Рішучий зворот, наголошує Б. Барвінський, у розумінні значення імені «Україна» спричинили війни Хмельницького: народ став почувати себе великою одиницею й відчувати спільну приналежність поодиноких земель. Тож «Україна» в цьому часі для нашого народу це вже не якесь прикордоння, не Подніпров'я, а всі його етнічні землі «від Сяну до Дону». Власне відтепер, пояснює історик, назва «Русь» стала тотожною з іменем «Україна» і навіть почала поступатися останньому за популярністю. Ба більше, цей топонім набирає особливої популярності і в країнах Західної Європи для позначення заселених нашим народом земель. Як досвідчений картограф, Б. Барвінський переконливо ілюструє це на багатьох прикладах. Так, голландські й французькі географічні карти з XVI й XVIII ст. зображають поодинокі частини «великої України», а саме Київщину, Волинь, Поділля, Брацлавщину, Червону Русь (Галичину) й Покуття (з містами Галичем, Коломиєю й ін.), а місто Львів зачислене там до «більших міст України». В деяких західноєвропейських географічних словниках іменем «Україна» покривається й Холмщина. Особливої ж spektakлярності територіальний образ України набув на мапах «славного французького інженера Бопляна», що довгий час перебував на службі в польського короля Яна Казимира й подорожуючи нашими теренами, видав у 1651 та 1660 рр. свої загально знані докладні мапи [20]. «З усього вище сказаного виходить ясно, – підсумовує свої розважання Б. Барвінський, – що вже від половини XVII ст. існує нове загально народнє ім'я: «Україна», «Українець», «український», та що ані польські ані московські сусіди не можуть ніяк заперечити нашому народови історичного права до вживання сього імені» [18, с. 1].

Переконавши свого галицького читача у доцільності використання етноніму «український» для власної самоідентифікації, Б. Барвінський окрему увагу присвятив поясненню найбільш влучного маркування північно-східного сусіда. Тут він одразу рішуче заперечив історичні права та семантичну узasadненість поширеного у той час топоніму «Великоросія». Адже, за слушною логікою вченого, якщо визнати права етноніму «великорос», то треба буде не лише погодитися з виправданістю накиненого нам імені «малорос», але й визнати нашу культурну й етнічну спорідненість із росіянами і, навіть, історичну залежність від них, оскільки у масовій свідомості топонім «Великоросія» хибно розуміється як більш давня і традиційна назва. Тому Б. Барвінський звернувся до громади «з горячою просьбою, щоби раз на все покинула всякий фальшивий встид перед уживанням імені «Московщина, Москаль, московський», коли сього не встидався наш безсмертний геній, Тарас Шевченко» [21, с. 10–11].

Підсумовуючи свої топонімічні розважання, вчений запевняє українського читача, що відтак немає жодної підстави вживати стосовно північно-східного сусіда назв «Росія, росіянин, російський». Адже тим самим українці самі легалізують факт викрадення власного національного імені й добровільно погоджуються з московськими книжниками, які маніпулятивно писали про перехід давньоруської культурної та політичної традиції на землі північно-східної Русі. Недоречність такого називання Б. Барвінський також узasadнював фактом розпаду Російської імперії після більшовицького перевороту, адже якщо стара держава перестала існувати, то й похідний від неї політонім має канути у Лету. З огляду на це, галицький інтелектуал висновує: «Не стало вже Російської держави, остав нині лише народ, але він ані «російський», ані «великоруський», а тільки «московський». [...] Шануймося самі себе, то й нас будуть шанувати!» [21, с. 16].

Поряд із топонімічними студіями, Б. Барвінський дещо уваги присвятив проблемі українсько-польських взаємин. Адже Перша світова війна показала, що на заселені українцями терени Східної Галичини після розпаду Австро-Угорської імперії наперекір логіці постановляння модерних етнічних держав претендуватиме відновлена Річ Посполита. Свої права поляки узasadнювали не стільки фактом домінації польського землеволодіння та політичною перевагою, скільки створеним міфом про чималі зусилля, покладені

поляками на культурне перетворення східногалицьких теренів після їхнього потрапляння до орбіти королівської влади. У фокусі цього міфу перебувало питання про заснування головного вищого навчального закладу краю – Львівського університету. З'ясуванню цієї проблеми Б. Барвінський присвятив розлогу розвідку «Предтеча Університету ім. Франца І у Львові (Критичні замітки до питання про генезу Львівського університету)» [22]. Вона стала своєрідним підсумуванням його більш ранніх праць, зосереджених на генезі вищої школи у столиці галицького краю [23].

Український історик пояснив, що його польські колеги всіляко намагалися затерти факт заснування Львівського університету імператором Йосифом II, тим самим заперечуючи його німецькі початки. Натомість, вони скомбінували генезу вищої львівської вищої школи від фондової польським королем Яном Казимиром в 1661 р. єзуїтської академії. Вказуючи на маніпулятивність реконструкцій польських інтелектуалів, Б. Барвінський зосередився на доведенні очевидності того історичного факту, що першим фундатором Львівського університету був саме цісар Йосиф II, який адресував свою фундацію власне для місцевого українського населення, оскільки культурні потреби поляків від доби середньовіччя задовольняв Ягеллонський університет. Відтак на підставі розлогої джерельної бази та чималої історіографічної традиції галицький учений аргументовано наголосив, що «можемо заявити з повною історичною сумлінністю, що предтечею сього університету був Йосифинський Університет, а не Львівська Єзуїтська Академія» [22, с. 41]. Принагідно відзначимо, що така громадська позиція й наукова сумлінність у деконструкції польського культурницького міфу коштувала Б. Барвінському улюбленої роботи: після захоплення поляками Львова його було звільнено з посади працівника бібліотеки Львівського університету, яку він займав ще від 1908 р., на тій формальній підставі, що історик відмовився скласти присягу новітнім окупантам наддністрянських теренів.

Насамкінець, стисло торкнемось проблеми рецепції культурно-просвітницької діяльності Б. Барвінського у роки Першої світової війни [25, с. 7–24]. Так, його топономастичні студії набули чималої популярності й авторитетності серед широких кіл української громадськості. Про це свідчить хоча б той факт, що згадувана вище праця історика «Звідки пішло ім'я «Україна»?» перевидавалася аж тричі окремими брошурами від Відня до Вінниці, а географія її читацької аудиторії охоплювала як наддністрянські, так і наддніпрянські терени. Не менш почитною була й студія галицького вченого про історичні витоки Львівського університету, адже вона також була опублікована не тільки на шпальтах галицької періодики, але й для ширшого охоплення читацької аудиторії вийшла чималим накладом окремою брошурою.

Висновки. Підсумовуючи історико-популяризаторську працю Б. Барвінського в роки Першої світової війни, насамперед відзначимо розуміння ним відповідальної місії українського інтелігента у кризові для народу часи. Мовиться про те, що інтуїтивно відчувши вагомість історичного моменту, він залишив звичну та комфортну для себе академічну працю і зайнявся потрібним для широких верств української громадськості культурно-національним освітленням. У фокусі його праці перебували найбільш дражливі для тогочасних галичан питання національного назовництва. Йшлося про назрілу потребу непростой у свідомісному сенсі відмови від традиційного для місцевого населення етноніму «русин» на користь більш модерного національного імені «українець». Тим самим галицький учений готував своїх земляків до виклику національної соборності, що його на порядок денний поставив розпад європейських імперій. Також Б. Барвінський сфокусувався на «відпольщенні» ментальності галицьких українців, деконструючи міфи польської історіографії про культурну домінацію політичних володарів східногалицьких земель над місцевим населенням. Відзначимо, що попри зрозумілу популяризаторську місію текстів Б. Барвінського, він ніколи не поступався в них академічною ретельністю на користь пропагандистській доцільності. Це зумовило чималу поширеність й авторитетність творів ученого серед широких читацьких кіл. В підсумку, виховані певною мірою на його текстах галицькі українці дали гідні відповіді на виклики новітнього українського державотворення.

Список літератури

1. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26–53.
2. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 440 с.
3. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. S. 239–261.
4. Чорновол І. Син «руського станьчика»: Богдан Барвінський. *Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX і XX століттях*. Львів; Жешув, 2006. Т. IV. С. 421–434.
5. Фелонюк А. Барвінський Богдан. *Наук. т-во ім. Шевченка. Енциклопедія / Том I, А–Бібл.* Львів, 2012. С. 426–430.
6. Колосовська О. «Нагорода за кривду» чи «сповнення обов'язку»: бібліотечна діяльність Богдана Барвінського (1908–1947). *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2008. Вип. 3. С. 191–99.
7. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313–322.
8. Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 46–52.
9. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
10. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
11. Тельвак В., Педич В. Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.
12. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Т. CCLXX. 2017. С. 82–102.
13. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. Vol. X. S. 234–241.
14. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicja. Studia i materiały*. 2015. № 1. S. 229–251.
15. Барвінський Б. В московській тюрмі (у річницю масових ув'язнень українців в ніч з 17 на 18 лютого 1915 року). *Українське слово*. 1916. Ч. 45. С. 2; Ч. 46. С. 1; Ч. 47. С. 1–2; Ч. 48. С. 1.
16. Барвінський Б. Русь, Україна – Ruthenen, Russen. *Руслан*. 1909. Ч. 37. С. 1–2; Ч. 38. С. 1–2; Ч. 39. С. 1; Ч. 40. С. 1–2; Ч. 41. С. 1–2; Ч. 42. С. 1–2; Ч. 43. С. 1–2.
17. Барвінський Б. Ruthenen а Русини. *Руслан*. 1909. Ч. 22. С. 1–2.
18. Барвінський Б. Боротьба за народне ім'я (Русь – Україна). *Вперед!* 1919. № 5. С. 1.
19. Барвінський Б. Звідки пішло ім'я «Україна»? Відень, 1916. 14 с.
20. Барвінський Б. Звідки пішло ім'я «Україна»? *Вістник СВУ*. 1916. Ч. 71–72. С. 88–90; Ч. 73–74. С. 105–107.
21. Барвінський Б. Історичні права українського народу до його народнього імені. Відень; Київ, 1918. 16 с.
22. Барвінський Б. Предтеча Університету ім. Франці I у Львові (Критичні замітки до питання про генезу Львівського університету). Львів, 1917. 41 с.
23. Вінковський Т. [Барвінський Б.]. Йосиф II чи Ян Казимир? (З нагоди святкування мнимої 250-літньої річниці існування Львівського Університету). Львів, 1912. 8 с.
24. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. (упоряд.). Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 358 с.

References

1. Telvak, V., Pedych, V. (2014). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskyi: communicative nature and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
2. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevskyi*. Lviv [in Ukrainian].

3. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261 [in English].
4. Chornovol, I. (2006). Son of the “Russian Stanchik”: Bohdan Barvinskyi. *Bahatokulture istoriohrafichne seredovyshche Lvova v XIX i XX stolittiakh [Multicultural historiographic environment of Lviv in the 19th and 20th centuries]*, Lviv; Rzeszow, IV, 421–434 [in Ukrainian].
5. Felonyuk, A. (2012). Bohdan Barvinskyi. [Science to them Shevchenko. Encyclopedia / Volume I, A–Bibl], Lviv, 426–430 [in Ukrainian].
6. Kolosovska, O. (2008). “Reward for wrongdoing” or “fulfilment of duty”: library activity of Bohdan Barvinskyi (1908–1947). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnologii [Bulletin of Lviv University. Series: Book studies, library studies and information technologies]*, 3, 191–199 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyi’s “Historical exercises” at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk. Nova serii [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 19/20, 313–322 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2014). Lviv University in the formation of the historical school of Mykhailo Hrushevskyi. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual issues of humanitarian sciences]*, 10, 46–52 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2023). Student auditorium of Mykhailo Hrushevskyi of Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 288–304. [in Ukrainian].
10. Telvak, V., Vladyga, O., Zhuravlyov, S. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky Faculty of Philosophy of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii «Istoriia» [Problems of humanitarian sciences: a collection of scientific works of Drohobytz Ivan Franko State Pedagogical University. History series]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
11. Telvak, V., Pedych, V. (2015). Personnel of the Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskyi: methodological aspect. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii «Istoriia» [Problems of humanitarian sciences. “History” series]*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskyi and Oleksandr Barvinskyi against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th – the first third of the 20th century. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti [Notes of NTSh. Proceedings of the Historical and Philosophical Section]*, CCLXX, 82–102 [in Ukrainian].
13. Telvak, V., Pedych, V. (2015). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky: the culture of conflict. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, X, 234–241 [in Ukrainian].
14. Telvak, V., Pedych, V. (2015). Mykhailo Hrushevskyi Lviv Historical School: Formation, Functioning, Structure. *Galicja. Studia i materialy [Galicia. Studies and materials]*, 1, 229–251 [in Ukrainian].
15. Barvinskyi, B. (1916). In a Moscow prison (on the anniversary of the mass imprisonment of Ukrainians on the night of February 17–18, 1915). *Ukrainske slovo [Ukrainian word]*, 45, 2; 46, 1; 47, 1–2; 48, 1 [in Ukrainian].
16. Barvinskyi, B. 1909. Rus, Ukraine - Ruthenen, Russen. *Ruslan [Ruslan]*, 37, 1–2; 38, 1–2; 39, 1; 40, 1–2; 41, 1–2; 42, 1–2; 43, 1–2 [in Ukrainian].
17. Barvinskyi, B. (1909). Ruthenen and Rusyns. *Ruslan [Ruslan]*, 22, 1–2 [in Ukrainian].
18. Barvinskyi, B. (1919). Struggle for a national name (Russia – Ukraine). *Vpered! [Forward!]*, 5, 1 [in Ukrainian].
19. Barvinskyi, B. (1916). *Where did the name “Ukraine” come from?* Vienna [in Ukrainian].
20. Barvinskyi, B. (1916). Where did the name “Ukraine” come from? *Vistnyk SVU [Herald of SVU]*, 71–72, 88–90; 73–74, 105–107 [in Ukrainian].
21. Barvinskyi, B. (1918). *Historical rights of the Ukrainian people to their national name.* Vienna; Kyiv [in Ukrainian].
22. Barvinskyi, B. (1917). *Forerunner of the University named after Francis I in Lviv (Critical notes on the question of the genesis of Lviv University).* Lviv [in Ukrainian].
23. Vinkovskyi, T. [Barvinskyi, B.]. (1912). *Joseph II or Jan Casimir? (On the occasion of the celebration of the supposed 250-year anniversary of Lviv University).* Lviv [in Ukrainian].
24. Telvak, V. Kachmar, V. Zhuravlov, S. (ed.) (2023). *Catalog of students of Mykhailo Hrushevskyi of Lviv University.* Lviv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-64-72

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Ольга ГОНЧАР

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>
e-mail: honchar_o_t@ukr.net

Ольга ВЛАДИГА

кандидатка історичних наук, викладачка історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>
e-mail: olhavladyha@gmail.com

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ОСВІТУ І НАУКУ ЯК ЧИННИКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у відтворенні особливостей бачення М. Грушевським важливості чинників освіти і науки для післявоєнної відбудови українських земель. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми розуміння М. Грушевським освіти та науки як чинників післявоєнної відбудови. **Висновки.** У підсумку відзначено, що М. Грушевський надавав першочергової ваги чинникам освіти та науки для відбудови українських земель після завершення Першої світової війни. На його аргументоване переконання, держава повинна особливо інтенсивно інвестувати в розбудову всіх щаблів україномовної освіти – від початкового до університетського рівнів. При цьому нова освітня програма, вказує історик, має набути максимальної інтернаціоналізації для оперативного засвоєння культурних здобутків західних партнерів. Це має стати запорукою виховання свідомого й освіченого покоління українських громадян, підготовлених для докорінної модернізації всіх сторін життя країни. Перебудова освітніх процесів, переконаний М. Грушевський, має супроводжуватися змінами науково-організаційного плану. Зусилля вченого в цьому напрямку були сфокусовані на створення широкої мережі українських наукових інституцій, модератором діяльності яких повинна була стати національна Академія наук. Саме такий симбіоз освітніх і наукових чинників, аргументував визначний історик, здатний забезпечити швидке та якісне відновлення зруйнованих війною українських земель.

Відзначимо, що за всієї умовності історичних паралелей, запропонований М. Грушевським рецепт національного одужання за незначних коректив вповні придатний для сьогоденної ситуації подолання наслідків російської агресії. Адже путінська реінкарнація рашизму першочергово атакує саме українську культуру, намагаючись вразити основи національної ідентичності й тим самим здолати нашу опірність. Тож власне до питань освіти і науки сьогодні, як і понад століття тому, повинна бути прикута першочергова увага української держави.

Ключові слова: М. Грушевський, Перша світова війна, освіта, наука, післявоєнна відбудова.

Vitalii TELVAK

*Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History
and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State
Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: [https:// orcid.org/ 0000-0002-2445-968X](https://orcid.org/0000-0002-2445-968X)
e-mail: telvak1@yahoo.com*

Olha HONCHAR

*Candidate of Historical Sciences, Senior Research Worker of Department of
Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine of
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>
e-mail: honchar_o_t@ukr.net*

Olha VLADYGA

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Lviv Professional
College of Computer Technologies and Building, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>
e-mail: olhavladyha@gmail.com*

MYKHAILO HRUSHEVSKY ON EDUCATION AND SCIENCE AS FACTORS OF POST-WAR RECONSTRUCTION

Abstract. *The purpose of the study is to reproduce the features of M. Hrushevsky's vision of the importance of the factors of education and science for the post-war reconstruction of Ukrainian lands. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of M. Hrushevsky's understanding of education and science as factors of post-war reconstruction. The article has **concluded**, that M. Hrushevsky gave primary importance to the factors of education and science for the reconstruction of Ukrainian lands after the end of the First World War. According to his reasoned belief, the state should invest particularly intensively in the development of all levels of Ukrainian-language education - from elementary to university levels. At the same time, the historian points out, the new educational program must be maximally internationalized for the rapid assimilation of the cultural achievements of Western partners. This should become a guarantee of raising a conscious and educated generation of Ukrainian citizens, prepared for the fundamental modernization of all aspects of the country's life. The restructuring of educational processes, M. Hrushevsky is convinced, should be accompanied by changes in the scientific and organizational areas. The scientist's efforts in this direction were focused on the creation of a wide network of Ukrainian scientific institutions, whose activities were to be moderated by the National Academy of Sciences. It is such a symbiosis of educational and scientific factors, as the prominent historian argued, that is able to ensure the quick and high-quality restoration of war-ravaged Ukrainian lands.*

It should be noted that despite all the convention of historical parallels, the recipe for national recovery proposed by M. Hrushevsky with minor adjustments is fully suitable for the current situation of overcoming the consequences of Russian aggression. After all, Putin's reincarnation of russism primarily attacks Ukrainian culture, trying to strike at the foundations of national identity and thereby overcome our resistance. Therefore, today, as well as more than a century ago, the Ukrainian state should pay primary attention to issues of education and science.

Key words: *M. Hrushevsky, the First World War, education, science, post-war reconstruction.*

Постановка проблеми. Сучасний стан російсько-української війни, попри її триваючу кількарічну гарячу фазу, з огляду на небачений у Європі після 1945 р. масштаб руйнувань у багатьох сферах життя, підштовхує представників експертного середовища до проєктування перспектив мирного часу. Йдеться про те, щоб напрацювати певні рамкові моделі, які уможливлять оперативно взятися за відновлення уражених наслідками путінського варварства ключових суспільних галузей. І тут все голосніше звучать

пропозиції врахувати чималий досвід відбудови країн світу, що подібно до України мали потребу відновлюватися після воєнних дій високої інтенсивності.

Цілком погоджуючись із корисністю вивчення чужого досвіду, вкажемо на доречність врахування і свого власного. Так, протягом ХХ ст. українські землі неодноразово ставали ареною кривавих зіткнень, що змушувало українців вдаватися до конструювання різних стратегій відновлення нормального життя. Перший такий травматичний досвід був пов'язаний із подіями Великої війни, що принесла нашому народу не тільки чималу розруху, але й відродження української незалежності внаслідок розпаду європейських імперій. Саме в контексті інтенсивного осмислення тогочасною інтелігенцією шляхів направлення зруйнованих військовими подіями сфер життя, постали перші «рецепти» національного одужання. Що цікаво, ключова роль у цих пропозиціях надавалася саме чинникам освіти і науки. Звертаючи увагу колег до цього наразі незауваженого сюжету української інтелектуальної історії, нижче проаналізуємо інтерпретацію винесеної у заголовок статті проблеми у публіцистиці одного з чоловічих громадських діячів першої третини ХХ ст. Михайла Грушевського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публіцистичний доробок М. Грушевського – надзвичайно запитана в середовищі сучасних історіографів частина його інтелектуального доробку. Дослідники протягом кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. нерідко вказують на влучність характеристик ученим подій і тенденцій біжучого життя та чималу прогностичну проникливість його футуристичних конструкцій. У цьому аспекті деякі спостереження знаходимо у розвідках С. Панькової [1], І. Гирича [2], Віталія та Вікторії Тельваків [3–5] та ін. Ці й інші дослідники нерідко влучно намагаються актуалізувати публіцистичний доробок ученого, розглядаючи його у контексті тих численних викликів, що протягом останніх десятиліть поставали перед українством. Продовжуючи цю історіографічну практику, нижче відтворимо бачення автором «Історії України-Руси» вагомості чинників освіти й науки для повоєнного відновлення всіх сфер життя на українських теренах.

Мета статті – відтворити особливості бачення М. Грушевським важливості чинників освіти і науки для післявоєнної відбудови українських земель.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, перші роки Великої війни М. Грушевський прожив далеко від України, адже перебував на засланні – спочатку у Симбірську та Казані, а відтак у Москві [6, с. 247–270; 7, с. 243–265]. Попри статус політичного піднаглядного, він був доволі добре поінформований про життя українців, чий терени вкотре стали ареною зіткнення імперських потуг. Уважно стежачи за пресою, що виходила в Російській імперії, а також листовно отримуючи чимало звісток від земляків з обох боків збручанського кордону, історик доволі добре усвідомлював масштаби трагедії тогоденного українства. Йдеться про нищення солдатами воюючих армій господарської інфраструктури краю, поголовну мобілізацію українців до складу ворожих армій, масову висилку галицької інтелігенції як заручників до російської глибинки й ін. Та найбільш загрозливою ситуація склалася в гуманітарній сфері, адже війна уможливила українофобам всіх мастей безкарно переслідувати ненависні їм прояви українського життя та його активістів. Тому не дивно, що коли після переведення до другої російської столиці у М. Грушевського з'явилася можливість публіцистичної праці, він сфокусував свою увагу саме цих сюжетах. Їхню важливість актуалізували й події на театрі війни, що давали розуміння дедалі ширшим колам громадськості неминучості краху царату. Тож, слушно вважав учений, українській інтелігенції слід приготуватися до проведення широкої освідлюючої праці серед здеморалізованих війною земляків.

Уперше виразно на цю тему М. Грушевський висловився у статті під назвою «Чергова справа», що вийшла на сторінках березневого числа московського «Променя». Допис був присвячений обговоренню назрілих національних завдань, які слід було реалізувати українській інтелігенції при найменших позитивних змінах у національній політиці на Наддніпрянщині. Такою найбільш вагомою справою вчений вважав започаткування та можливо швидку розбудову українського шкільництва. Саме національна освіта,

аргументовано переконував московський в'язень сумління, створить передумови для розгортання систематичної освідмлюючої праці серед громадянства.

У зв'язку з цим М. Грушевський закликав українських педагогів завчасно приготуватися до організації національної української школи, щоб момент, коли її поява стане можливою, застала громаду забезпеченою всіма потрібними дидактичними засобами. Головне місце в цьому процесі вчений відводив написанню українських підручників з усіх предметів нижчої й середньої школи різних типів. Атестуючи цю справу підручникотворення «пекучою», М. Грушевський наголошував: «Коли в результаті такої організованої енергійної кількамісячної роботи гуртка з'явиться український підручник ботаніки, космографії чи алгебри, приступно написаний, доброю мовою виложений, гурток дасть нашому громадянству безсумнівну культурну вартість, положить свою цеглину в будову будучої української школи, а поки що – подасть в нім підручник самоосвіти для широких кругів всіх тих, що бажають просвіти в народній формі: свідомого українського селянства, робітників, служачих, всього того великого українського народного університету від карпатської Магури до Ельбруса і від Сяну до Куми, який жадібно простягає руки до української інтелігенції по національну освіту» [8, с. 527].

В інтерпретатора публіцистики М. Грушевського є певна спокуса пояснити зроблені ним акценти на важливості освітнього чинника для повоєнної відбудови українських земель фактом тогочасного статусу заслання вченого, що дійсно нерідко змушував вдаватися до самоцензури і звертатися до менш дражливих тем. Втім, громадські дописи вченого наступної революційної доби вказують на те, що згадані акценти були принциповою позицією діяча з державним мисленням, який свідомо визначав пріоритети національного одужання. Так, очоливши революційне українство, М. Грушевський особливу увагу приділив саме розбудові україномовної освіти на Наддніпрянщині. Приміром, вже з перших днів свого перебування біля керма Центральної Ради її голова чимало доклався до активізації діяльності Товариства шкільної освіти. В березні 1917 р. за його ініціативи на зібранні педагогів Києва була прийнята постанова про скликання Всеукраїнського педагогічного з'їзду з метою вироблення докладної програми розбудови нижчої, середньої та вищої школи. Заохочуючи своїх колег з вищих шкіл взяти участь у цьому педагогічному форумі, М. Грушевський зі шпальт «Вістей з Української Центральної Ради у Києві» так пояснював необхідність його проведення: «Великі події, пережиті нами, ставлять на чергу поруч політичних завдань українського народу також і постулат повності його культурного життя. Потреба широких мас народу, розвій його економічних і культурних сил вимагають українізації школи від споду до верху. Заховуючи права національним меншостям, рахуючися і з обставинами перехідного часу, коли певна частина учнів може показатися непринорованою до українських викладів, ми тим не менше мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої і середньої, а й вищої школи на українській землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму» [9, с. 5].

Найбільш містко погляди М. Грушевського на вагомість плекання освіти і науки для побудови успішної держави викладені у його знаній праці «На порозі Нової України: Гадки і мрії», що всіма дослідниками атестується політичним заповітом визначного вченого. У цьому футуристичному творі він бачив Україну високорозвиненою промисловою і сільськогосподарською країною з високим рівнем освіти, культури й науки. Для досягнення цього він пропонував здійснення низки кроків, що звучать напрочуд сучасно. Так, першочергово М. Грушевський наголошував на значущості підвищення мовних компетенцій молоді, що має створити необхідний базис для її освітньої мобільності. При цьому історик підкреслював потребу опанування молодими українцями німецької й, особливо, англійської мов. Обґрунтовуючи вагомість академічних обмінів, голова українського парламенту твердив: «Я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя» [10, с. 240].

Прикметно, що М. Грушевський не обмежується інтересами самої тільки молоді, але й звертається до освітніх потреб старших українців. Він вказує, що для людей дорослих

мусять бути також заведені мовні курси, а для державних чиновників певних вищих категорій повинне навіть бути визнане обов'язковим засвоєння котроїсь мови до визначеного терміну. «Тою дорогою ввійде наша суспільність в безпосередню стичність з західною культурою, особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з різних припадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше – російських переробок, – відзначає голова Центральної Ради. – Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму лабораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням в нових формах того майстерського стажу, який наші «механіки» переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини» [10, с. 240].

Поряд із наголошенням на вагомості контактів із німецькою культурою, М. Грушевський вказує на потребу тіснішої освітньої кооперації українців з американським світом. За його цікавим спостереженням, домінування в німецькій освіті теоретичних компонентів повинно бути збалансоване практичним спрямуванням американської школи. При цьому, відзначає публіцист, освітні контакти з американськими вищими школами повинні бути значною мірою полегшені завдяки чималій присутності на «землі Вашингтона» численної української діаспори. Власне її завданням стане модерування освітньої мобільності земляків у Новому Світі. «Наш край, – підсумовує М. Грушевський, – жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг, запущений попередніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в яким зіставила його нам Росія» [10, с. 246].

Доволі модерно звучать і пропозиції М. Грушевського стосовно реформи освіти, якої вимагали виклики повоєнного часу. Вчений наголошує на потребі запровадження обов'язкової не тільки початкової, але й середньої й середньо спеціальної освіти. При цьому, твердить він, така освіта має активно проникати в українське село, яке є своєрідним резервуаром поповнення кадрів української інтелігенції. Нова українська школа, продовжує голова Центральної Ради, повинна позбутися властивого «старорежимній» освіті домінування теоретичних курсів і стати можливо практичною для дитини, даючи їй підставові знання та вміння для гармонійного входження у доросле життя.

Подібно, вказує М. Грушевський, і в сфері вищої школи повинні відбутися суттєві зміни. Вчений говорить про необхідність, поряд із існуванням кількох класичних університетів, закладання широкої мережі вищих навчальних закладів спеціального професійного спрямування, які б давали своєму випускникові конкретний фах, важливий для економічного перетворення українських теренів. «Взагалі було б бажано, – висновує М. Грушевський, – щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який, одначе, крім свого спеціального стажу пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі немає ніякого практичного значіння. В сім напрямі повинна бути переведена реформа школи, бо теперішня з сього погляду не витримує критики» [10, с. 246].

Поряд із проблемами освіти, в своєму футуристичному нарисі голова Центральної Ради піднімає й питання створення наукової інфраструктури відродженої України. Історик переконує: «Без «високої», так би сказати, чи «чистої» науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні, навіть, публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті – се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все» [10, с. 248]. З огляду на це, наголошує М. Грушевський, Україна повинна мати власну Академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятись «чистою» наукою людям, які виявляють до цього потрібний хист і енергію. Поряд із цим, повинна постати відповідна цьому інфраструктура – національна бібліотека, а також архіви й музеї, «котрі повинні густою сіттю покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кожної землі й її центру, а й кожного міста» [10, с. 248].

Окремо у той час М. Грушевський звернувся і до питання реформи змісту освіти з огляду на запити новопосталої української держави. Вповні очікувано, що він при цьому зосередився на осмисленні нових практик викладання історії. В знаному есе «Історія й її

соціально-виховуюче значіння» вчений всебічно обґрунтував головну свою дидактичну тезу – «історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історії людства» [11, с. 269]. Голові парламенту йшлося про те, щоби виправити тогочасну методичну моду абсолютизації винятково власного минулого, що формує у майбутнього громадянина викривлене уявлення про оточуючий світ. Натомість всесвітня історія, вставляючи історичну картину окремого краю чи народу в загальну перспективу, дає відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігаючи переоцінці глорифікованих старою школою національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків зі становища загального історичного процесу. «В епохи інтенсивного національного будівництва, – пояснює М. Грушевський, – такі корективи против гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених до затрати всякої об'єктивності» [11, с. 273].

Поряд із щойно проаналізованими теоретичними рефлексіями М. Грушевського, він чимало спричинився до практичної розбудови освітнього і наукового сегменту молодой держави. Так, голова українського парламенту в найактивніший спосіб долучився до організації і проведення двох Всеукраїнських учительських з'їздів, учасники яких запропонували програму створення нової української школи. Під час роботи згаданих форумів М. Грушевський запропонував ліквідувати властиву колишній освітній системі багатоступеневість і створити єдину школу, в якій молодь протягом років отримала б можливість безкоштовно навчатися з подальшим вступом до вищих навчальних закладів. Поряд із цим авторитетний педагог активно долучився до підготовки проєкту українізації вищих шкіл на Наддніпрянщині. Також він був причетний до обговорення ініціативи зі створення Науково-педагогічної Академії наук [12, с. 36]. Підсумовуючи масштабність зусиль голови парламенту з розбудови освітнього сегменту молодой держави, О. Пластун вказав: «Отже, УЦР на чолі з М. Грушевським, а також органи народної освіти та громадські організації України приклали титанічні зусилля для того, щоб збудувати і розширити мережу національних українських початкових і середніх шкіл, що було принципово новим у порівнянні з дореволюційною системою освіти в Україні. Завдяки їм, впродовж березня 1917 – квітня 1918 рр., було відкрито близько 5,4 тис. українських початкових шкіл, 321 вища початкова школа, 55 гімназій і середніх шкіл, з-поміж цього, викладання українознавчих предметів було впроваджено в більш ніж ста середніх школах та інших навчальних закладах тогочасної України» [13, с. 169].

Ще більш інтенсивною була діяльність М. Грушевського з організації наукової мережі молодой держави. Одразу після повернення до Києва визначний історик, попри дедалі інтенсивнішу державотворчу працю, відновлює роботу очолюваного ним від 1907 р. Українського наукового товариства та його періодичних видань (передусім часопису «Україна») [14, с. 87]. Саме ця інституція, вважав голова парламенту, повинна була стати інституційною основою постанови національної Академії наук. Свідченням цьому є те, що 29 березня 1917 р. на загальному зібранні УНТ М. Грушевський ініціював обрання комісії з 12 осіб, які мали б опрацювати статут майбутньої Академії та з'ясувати фінансовий аспект цієї важливої справи. З огляду на це, саме автор «Історії України-Руси» вважається одним із найбільш авторитетних ідеологів національної Академії наук [12, с. 35–36]. Недарма саме йому, незважаючи на політичний антагонізм, гетьман П. Скоропадський за посередництва В. Вернадського запропонував очолити найвищу національну наукову інституцію. Втім, як знаємо, в цій справі Грушевський-політик переміг Грушевського-вченого і він відмовився.

Не менш інтенсивною була діяльність М. Грушевського з організації української освіти і науки протягом п'яти років його еміграційних поневірянь. У першому випадку першочергово згадаємо його діяльний внесок у розробку концепції та навчальних планів таких авторитетних вищих освітніх закладів на вигнанні, як Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та Українська господарська академія у Подєбрадах [15]. Втім, як знаємо, попри те, що історик був у числі фундаторів цих високих шкіл на еміграції, через низку морально-психологічних та суспільно-політичних обставин

він не зміг на практиці реалізувати свої методичні задуми. Це стало причиною того, що поза матірніми землями не постало наукової школи української історіографії, яку міг би заснувати лише вчений масштабу М. Грушевського [16].

Значно ефективнішими були його зусилля з організації наукового життя на еміграції. Тут першочергово слід згадати створення істориком Українського соціологічного інституту – першої інституції такого плану в нашій інтелектуальній культурі. Попри скромність фінансових фондів, УСІ проявив чималу академічну активність і став вмілим модератором культурного життя емігрантів. Прикметно, що засновуючи цю інституцію в умовах краху національної державності М. Грушевський надавав їй функцій народного дипломатичного представництва. За вже виробленою традицією вчений згуртував довкола УСІ гроно однодумців, які розгорнули різнопланову лекційну, просвітницьку і наукову діяльність. Вона мала на меті духовне відновлення українців, що втікаючи від війни залишили рідні терени в пошуках кращої долі [17]. Після свого повернення до Києва в 1924 р. М. Грушевський мав намір перенести УСІ на Наддніпрянщину і перетворити його на один із інститутів Всеукраїнської Академії наук, але більшовицька влада через небажання інтелектуальної конкуренції заблокувала цю ідею.

В опанованій комуністами Україні М. Грушевський вже не мав повноцінної можливості для розбудови структур української науки за власним планом. Але і в цих обмежених умовах, використовуючи посаду очільника історичних установ ВУАН, він створив численні комісії (історії Києва і Правобережної України, районного дослідження Полудневої України, історії Лівобічної України, бібліографії української історії, історії освіти на Україні та ін.), що мали на меті нейтралізувати ідейні впливи нової влади та зберегти питомо українські академічні традиції [12, 179–192]. Очолювана М. Грушевським Науково-дослідна кафедра історії України проводила й активну педагогічну працю, підсумком якої стала його київська історична школа, представники якої чимало доклалися до появи феномену Розстріляного Відродження [18]. Як знаємо, успіх починань вченого на цьому полі гвалтовно зруйнував сталінський «великий перелом».

Насамкінець дещо скажемо про науково-освітню саморефлексію М. Грушевського. Перебуваючи ціле своє життя в авангарді освідомлюючої праці української інтелігенції, вчений наголошував на важливості її масовості, як головної передумови ефективності. З огляду на це, визначний інтелектуал бачив себе лише одним із представників грона українських просвітян. Він ініціював вшанування пам'яті про покоління культурних діячів, чий імена забулися під впливом багатовікової боротьби з українством, хоча властиво їхня праця склала підмурівок модерного національного відродження. Тож не випадково, що у подячному виступі на своєму 60-ти річному ювілеї він звернувся до присутніх з пропозицією згадати цих безіменних працівників на полі української культури і науки: «Ще більше годиться нам, українським науковим робітникам, в це наукове свято пригадати собі цього незвісного масового українського наукового робітника, що пройшов і попросту ліг кістками на цім шляху, зарівнявши своєю масою його провалля й рови. Його могилу затоптали ботфорти поліції, заїздили тріумфальні колісниця старої царської імперії – але його діло не вмерло й дало свої наслідки» [19, с. 349].

Висновки. Як засвідчило проведене дослідження, М. Грушевський надавав першочергової ваги чинникам освіти та науки для відбудови українських земель після завершення Першої світової війни. На його аргументоване переконання, держава повинна особливо інтенсивно інвестувати в розбудову всіх щаблів україномовної освіти – від початкового до університетського рівнів. При цьому нова освітня програма, вказує історик, має набути максимальної інтернаціоналізації для оперативного засвоєння культурних здобутків західних партнерів. Це має стати запорукою виховання свідомого й освіченого покоління українських громадян, підготовлених для докорінної модернізації всіх сторін життя країни. Перебудова освітніх процесів, переконаний М. Грушевський, має супроводжуватися змінами науково-організаційного плану. Зусилля вченого в цьому напрямку були сфокусовані на створення широкої мережі українських наукових інституцій, модератором діяльності яких повинна була стати національна Академія наук. Саме такий

симбіоз освітніх і наукових чинників, аргументував визначний історик, здатний забезпечити швидке та якісне відновлення зруйнованих війною українських земель.

Відзначимо, що за всієї умовності історичних паралелей, запропонований М. Грушевським рецепт національного одужання за незначних коректив вповні придатний для сьогоденної ситуації подолання наслідків російської агресії. Адже путінська реінкарнація рашизму першочергово атакує саме українську культуру, намагаючись вразити основи національної ідентичності й тим самим здолати нашу опірність. Тож власне до питань освіти і науки сьогодні, як і понад століття тому, повинна бути прикута першочергова увага української держави.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках проєкту фундаментального дослідження «Освіта і наука як чинники післявоєнної відбудови: історичний досвід, уроки для України» (державний реєстраційний номер: 0124U000787).

Список літератури

1. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2018. 305 с.
2. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917–1919). В кн.: Грушевський М. Повороту не буде!: Соціально-політичні праці 1917–1918 рр. Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. С. 9–42.
3. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
4. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
5. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 347–371.
6. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
7. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
8. Грушевський М. С. Чергова справа. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 3*. Львів: Світ, 2005. С. 522–527.
9. Грушевський М. С. Звернення «До українців – професорів і преподавателів вищих шкіл». *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 1*. Львів: Світ, 2007. С. 5.
10. Грушевський М. С. На порозі Нової України: Гадки і мрії. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 1*. Львів: Світ, 2007. С. 225–266.
11. Грушевський М. С. Історія й її соціально-виховуюче значіння. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 1*. Львів: Світ, 2007. С. 267–278.
12. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. 320 с.
13. Пластун О. В. М. С. Грушевський як організатор освіти в добу УЦР (березень 1917 – квітень 1918 р.). *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку*. Київ; Бар, 2016. С. 165–169.
14. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. Київ, 1998. 243 с.
15. Ульяновський В. Чому не було створено «празьку історичну школу» Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 209–256.
16. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 181–203.
17. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*. 2000. № 4. С. 44–56.
18. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.
19. Грушевський М. С. Виступ М. Грушевського на ювілейному засіданні з нагоди 60-х роковин від дня його народження та 40-річчя наукової праці (3 жовтня 1926 р.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 2*. Львів: Світ, 2013. С. 345–349.

References

1. Pankova, S. M. (2018). *Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century*: thesis candidate history Sciences: 07.00.06. Kyiv [in Ukrainian].
2. Hyrych, I. (2015). Mykhailo Hrushevskiy: journalism of the Ukrainian revolution (1917–1919). In: Hrushevskiy M. *Povorotu ne bude! : Sotsialno-politychni pratsi 1917–1918 rr.* [Hrushevskiy M. There will be no return!: Social and political works of 1917–1918]. Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O., 942. [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2012). *The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and the magazine “Dilo”: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
6. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
7. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M. S. (2005). The next thing to do. *Hrushevskiy M. S. Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 [Works: in 50 volumes, V. 3]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 522–527 [in Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. S. (2007). Address “To Ukrainians – professors and teachers of higher schools”. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 5 [in Ukrainian].
10. Hrushevskiy, M. S. (2007). On the threshold of New Ukraine: Hatreds and dreams. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 1]*. 225–266 [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. S. (2007). History and its social and educational significance. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 267–278 [in Ukrainian].
12. Sokhan, P. S., Ulyanovsky V. I., Kirzhaev S. M. (1993). *M. S. Hrushevsky and Academia: idea, competition, activity*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Plastun, O. V. (2016). M. S. Hrushevskiy as an organizer of education during the days of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (March 1917 – April 1918). *Barska zemlia Podillia: yevropeiska spadshchyna ta perspektyvy staloho rozvytku [Bar land of Podillia: European heritage and prospects for sustainable development]*. Kyiv; Bar, 165–169 [in Ukrainian].
14. Onoprienko, V., Reent, O., Shcherban, T. (1998). *Ukrainian Scientific Society: 1907–1921*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Ulyanovskiy, V. (2002). Why Hrushevskiy’s “Prague Historical School” was not created. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 209–256 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2008). The activity of Mykhailo Hrushevskiy during the emigration period in discussions of the first half of the 20s. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 18, 181–203 [in Ukrainian].
17. Matyash, I. (2000). Ukrainian Sociological Institute of M. S. Hrushevskiy: main directions and stages of activity. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 4, 44–56 [in Ukrainian].
18. Yurkova, O. V. (1999). *Activities of the research department of the history of Ukraine of M. S. Hrushevskiy (1924–1930)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, [in Ukrainian].
19. Hrushevskiy, M. S. (2013). Speech by M. Hrushevskiy at the jubilee meeting on the occasion of the 60th anniversary of his birth and the 40th anniversary of scientific work (October 3, 1926). *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 2 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 2]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 345–349 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-73-81

Юрій ДРАБЧУК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,
м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0001-4538>e-mail: yuriy.drabchuk@gmail.com

СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація. Мета дослідження полягає у відтворенні рецепції співпраці М. Грушевського з Національно-демократичною партією в сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** спирається на комплексне використання принципів історизму, об'єктивності і системності, а також загальнонаукових (узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (порівняльний, генетичний, психологічний та типологічний) методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції діяльності М. Грушевського як члена НДП в історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. **Висновки.** У підсумку відзначено, що всебічна реконструкція проблеми «Грушевський і НДП» є цілковитим здобутком української історіографії доби незалежності. Йдеться про те, що внаслідок недоступності архівних колекцій діаспорні українознавці писали про неї в руслі мемуарної і публіцистичної традиції міжвоєнного часу. Опрацювання протягом кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. львівських і київських архівів і пов'язана з цим актуалізація значних масивів епістолярних, мемуарних і ділових документів, уможливили доволі детальне опрацювання багатьох сюжетів цієї сторінки політичної біографії вченого. Відтак на сьогодні ми добре поінформовані про суспільно-політичний контекст появи НДП (В. Расевич), процес залучення М. Грушевського до становлення нової політичної сили та вироблення її ідейних засад (В. Кухар, Р. Пиріг, В. Тельвак), перебіг конфлікту між колишніми політичними партнерами (Я. Грицак, Є. Пшеничний, В. Горинь, С. Панькова), рецепцію партійної діяльності вченого (В. Тельвак) та ін. Разом із тим, згадані чималі здобутки актуалізують більш спеціальні дослідницькі завдання. Серед таких наголосимо на першочерговій потребі з'ясувати тривалість формального перебування історика у складі НДП та міру його впливу на ідейну еволюцію цієї політичної сили. Це сприятиме створенню панорамного монографічного дослідження про НДП, в якому вагомим сюжетом має бути суспільно-політична діяльність М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, Національно-демократична партія, сучасна українська історіографія, рецепція.

Yurii DRABCHUK

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0001-4538>e-mail: yuriy.drabchuk@gmail.com

COOPERATION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY WITH THE NATIONAL DEMOCRATIC PARTY: MODERN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract. The purpose of the study is to reproduce the reception of M. Hrushevsky's cooperation with the National Democratic Party in modern Ukrainian historiography. **The research methodology** is based on the complex use of the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as general scientific (generalization, comparison, analysis and synthesis) and special-historical (historical-comparative, historical-genetic, historical-psychological and historical-typological) methods of historiographical research. **The scientific novelty** of the article consists in the study of the little-known problem of the reception of M. Hrushevsky's activities as a member of the National Democratic Party in the historiography of the late 20th – early 21st centuries. **Conclusion.** The article has noted that the comprehensive reconstruction of the “Hrushevsky and the National Democratic Party” problem is a significant achievement of Ukrainian historiography of the era of independence. Due to the inaccessibility of archival collections, diaspora Ukrainian scholars investigated the problem in the vein of the memoir and journalistic tradition of the interwar period. The study of the Lviv and Kyiv archives during the end of the 20th and the first decades of the 21st century and the related actualization of significant arrays of

epistolary, memoir, and clerical documents made it possible to study in detail many of the subjects of this page of the political biography of the scientist. Therefore, today we are well informed about the socio-political context of the emergence of the National Democratic Party (V. Rasevich), the process of M. Hrushevsky's involvement in the formation of a new political force and the development of its ideological foundations (V. Kuhar, R. Pyrig, V. Telvak), the course of the conflict between former political partners (Y. Hrytsak, E. Pshenichnyi, V. Horyn, S. Pankova), the reception of the scientist's party activities (V. Telvak), etc. At the same time, the mentioned considerable achievements actualize more special research tasks. Among these, we emphasize the primary need to find out the duration of the formal stay of the historian in the National People's Party and the extent of his influence on the ideological evolution of this political force. This will contribute to the creation of a panoramic monographic study about the National Democratic Party, in which the social and political activities of M. Hrushevsky should be investigated more thoroughly.

Key words: *M. Hrushevsky, National Democratic Party, modern Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Особливістю суспільно-політичної біографії Михайла Грушевського є здебільшого неформальна співпраця з багатьма політичними партіями. Наразі дослідники впевнено говорять лише про єдиний випадок його формалізованого партійництва – нетривалій активній участі у створеній в грудні 1899 р. у Львові Національно-демократичній партії (далі – НДП), що постала шляхом кооперації колишніх членів Української радикальної партії та групи опозиційних народовців на чолі з Юліаном Романчуком. З огляду на це, згаданий сюжет є неодмінним елементом більшості історіографічних студій, сфокусованих на феномені громадського служіння Великого Українця. При цьому кожен учений, реалізуючи своє дослідницьке завдання, нерідко привносив до проблеми «Грушевський та НДП» почерпнуті з джерел невідомі раніше події нюанси, що поступово робили складнішою й об'ємнішою картину суспільно-політичної праці автора «Історії України-Руси» у Галичині. У підсумку, на сьогодні маємо чимало спроб реконструкції згаданої проблеми, що потребують історіографічного підсумування для визначення кола питань, що їх інтерпретація є консенсусною, та, особливо тих, щодо яких надалі ведуться дискусії. Таке узагальнення уможливить виявити перспективні напрямки сучасної суспільно-політичної грушевськани.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За солідарним визнанням сучасних українських історіографів, грушевськознавство є одним із найбільш динамічних напрямків нашої соціогуманітаристики останнього тридцятиліття [1–4]. Серед іншого, дещо на сьогодні написано й стосовно особливостей дослідження проблеми «Грушевський та НДП». Її в стислих історіографічних оглядах до своїх розвідок торкалися дослідники суспільно-політичної праці М. Грушевського в Галичині В. Кухар [5], В. Расевич [6], В. Тельвак [7] та ін. Втім їхній історіографічний аналіз, з огляду на прикладну роль, є надзвичайно стислим і має виразний бібліографічний характер, що унеможливлює простеження процесу прирощення джерельних знань та ускладнення історіографічного дискурсу [8–10]. Цим і зумовлена актуальність обраної нами теми.

Мета статті – відтворити рецепцію співпраці М. Грушевського з Національно-демократичною партією в сучасній українській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що динамічний розвиток сучасного грушевськознавства значною мірою зумовили здобутки діаспорного українознавства. Мовиться про те, що завдяки заініційованим Л. Винарем дослідницьким пошукам, протягом 1960–80-х рр. відбулися разючі кількісні й, що більш важливо, якісні зміни у розумінні феноменальності громадського чину М. Грушевського. Власне праці закордонних українознавців відчутно вплинули на студії материкових істориків після проголошення незалежності, даючи їм підставову історіографічну інформацію й верифіковані інтерпретаційні моделі. Втім, стосовно багатьох сюжетів відсутність джерел не давала можливості діаспорним дослідникам скільки-небудь повно реконструювати громадське служіння Великого Українця. Тож материковим грушевськознавцям доводилося вперше опрацьовувати раніше закриті архівні фонди та наповнювати інформаційною конкретикою сюжети, про які раніше згадувалося винятково в довідковому ключі. Такою власне була ситуація з проблемою «Грушевський та НДП». Приміром, у найповніший для діаспорного

грушевськознавства спробі суспільно-політичної біографії Великого Українця авторства Т. Приймака співпраці історика з найбільш авторитетною галицькою партією відведено загалом кілька абзаців [11, с. 56–58].

Зростання протягом перших років української незалежності зацікавлення постаттю М. Грушевського та його різноплановою спадщиною співпало у часі з пошуком тодішньої елітою молодой держави витоків власних демократичних традицій. І тут у фокусі уваги опинилися процеси національного партійного будівництва на Наддністрянщині, починаючи з появи НДП, ідеологи якої уперше виразно обґрунтували актуальність незалежницьких і соборницьких вимог. Саме на перетині історіографічного інтересу й громадської запитаності було артикульовано проблему «М. Грушевський і НДП».

Вперше комплексно до вивчення цього складного сюжету взялася знана львівська дослідниця галицької сторінки суспільно-політичної біографії визначного історика В. Кухар. На підставі широкого кола нововиявлених джерел у київських та львівських колекціях (спогади О. Барвінського і О. Лотоцького, епістолярій тогочасних діячів, документообіг українських інституцій та ін.), вона проаналізувала згадану проблему не лише в широкому контексті громадського життя на підавстрійських теренів, але й з урахуванням еволюції політичних переконань самого М. Грушевського. Тут на особливу увагу заслуговує її новаторська спроба реконструкції шляху молодого львівського професора до членства у НДП під промовистою назвою «Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою» [5].

У цій розвідці В. Кухар переконливо реконструює складний процес перетворення кабінетного вченого й університетського професора під впливом тогоденних національних викликів на одного з чоловіх публічних інтелектуалів, а відтак і громадського активіста. Вона слушно відзначила, що нарікання промоторів «нової ери» й ініціаторів перенесення київського магістранта на львівську кафедру В. Антоновича й О. Барвінського на те, що їхній підопічний «розполітикувався», було до певної міри маніпулятивним. Адже вони самі ще в першій половині 1890-х рр. заангажовували його до публічної підтримки своїх політичних проєктів. Та й виряджали кияни свого представника до галицької столиці як амбасадора їхньої політичної візії й популяризатора ідеї всеукраїнського єднання. Зрештою, посада професора першої в нашій культурі університетської кафедри історії України, слушно відзначила історіограф, передбачала глибоке занурення в справи місцевої громади. Тож саме ці обставини, довела В. Кухар, змусили М. Грушевського дедалі частіше брати слово в суспільних дискусіях, нав'язувати взаємини з представниками різних ідейних угруповань, стати опікуном української університетської молоді, що змагалася за національну рівноправність у вищій школі краю тощо. Все це поступово виробило йому славу ініціативного, проникливого й незалежного обсерватора – своєрідної «третьої сили» в національному таборі між угодовими й опозиційними народовцями.

Обсервуючи галицьке громадське життя, стверджує В. Кухар, М. Грушевський доволі швидко побачив помилки політичного курсу О. Барвінського і поступово дистанціювався від нього, що було зі зрозумілою образою сприйняте київськими і львівськими ініціаторами «нової ери». Останні дедалі голосніше стверджували про «невдячність» історика за львівську професуру, що змушувало його різко реплікувати на шпальтах опозиційного угодовській політиці часопису «Діло». До остаточного ж розриву з «новоєрівським» табором дійшло після сумновідомих в історіографії «кривавих» баденівських виборів, що зірвали маски з угодових народовців, які за підтримки польської адміністрації здобували свої депутатські мандати. Відтак це підштовхнуло визначного історика шукати порозуміння з опонентами політичної акції О. Барвінського. Все це, підсумувала В. Кухар, «символізувало собою зародження союзу опозиційних народовців, частини радикалів та позапартійного досі М. Грушевського» [5, с. 122]. Як відомо, в грудні 1899 р. на основі цього союзу виникла НДП.

У наступній своїй публікації, що з'явилася роком пізніше, львівський історіограф уперше комплексно висвітлила участь автора «Історії України-Руси» в процесі створення НДП. Історикиня на підставі широкого кола джерел довела, що опозиційні польським зверхникам галицької політики та «новоєрівцям» політичні сили вже від моменту переїзду

М. Грушевського до Галичини «вбачали в ньому нову авторитетну і незаангажовану в галицькі суперечності людину, здатну при потребі стати гарантом консолідації з боку наддніпрянських українців» [12, с. 278]. З огляду на це, вони поступово налагодили з львівським професором інтенсивний діалог, адже виявилось, що він дедалі скептичніше оцінює політичну акцію свого колишнього опікуна О. Барвінського. На підставі подібності розуміння хиб консервативних народовців дійшло до поступового зближення позицій М. Грушевського з радикалами й опозиційними народовцями. У підсумку, вчений став одним із творців нової партії, що засвідчило його обрання до її керівних органів – Тіснішого і Ширшого комітетів. «Вступ М. Грушевського [...] до нової партії, – підсумувала історикія, – зміцнив її авторитет у галицькому суспільстві» [12, с. 279–280].

Найбільш же масштабно процес заангажування автора «Історії України-Руси» у створення загальнонаціональної партії В. Кухар відтворила у своєму дисертаційному дослідженні «Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.)». Там вона на підставі низки уперше введених до наукового обігу документів звернула увагу на ту обставину, що львівський професор фактично був на крок попереду галицьких опозиційних політиків у розумінні потреби створення консолідаційної партії, яка б у своїй програмі обґрунтовувала назрілість соборності та національної самостійності українців. Тож його участь в установчих нарадах була цілком очікуваною й ефективною для поширення впливів нової політичної сили серед галицького загалу [13, с. 67–81]. Також В. Кухар аргументовано ствердила, що до НДП М. Грушевський привів і свого тодішнього приятеля І. Франка, який був одним із помітних діячів галицького радикалізму.

Поряд із ретельною реконструкцією проблеми «М. Грушевський і НДП», В. Кухар також збагатила джерельну базу цієї проблеми. Серед іншого, вона актуалізувала малознані листи львівського професора до лідера націонал-демократів Ю. Романчука, які відклалися у ЦДІА України у Львові [14]. Впроваджуючи їх до наукового обігу, дослідниця відтворила невідомі перед тим контакти між двома визначними громадськими діячами, визначила причини покращення та загострення взаємин між ними, вказала їхній вплив на громадсько-політичне життя Наддніпрянської України.

Питання участі М. Грушевського у становленні нової політичної сили, що їй судилося у короткому часі зайняти домінуючі позиції у галицькому політикумі, також підняв у своєму дисертаційному дослідженні «Українська національно-демократична партія 1899–1918 рр.» та низці статей знаний львівський історіограф Василь Расевич. Він аргументовано вказав, що одразу після переїзду до Галичини, далекий від місцевих розкладів, але спостережливий молодий професор зрозумів потребу консолідації національно-політичних сил на платформі широкої демократизації політичного життя та соборності українських земель. Тож не випадково, що саме він, а не котрийсь з місцевих «мужів довір'я», що більшою чи меншою мірою були скомпрометовані попередніми угодовськими акціями з польськими володарями краю, став рушієм об'єднавчого процесу [6]. Та оскільки лідери НДП продовжували традиції галицького політування та дедалі більше відходили від принципової лінії стосовно польської адміністрації, твердить історіограф, розрив з ними автора «Історії України-Руси» був тільки питанням часу [15].

Відштовхуючись від реконструкцій В. Кухар і В. Расевича, про проблему «Грушевський і НДП» писали історіографи другої половини 1990-х – перших десятиліть 2000-х рр. Так, автори першої синтетичної біографії Великого Українця Ю. Шаповал та І. Верба також вказали на помітну роль М. Грушевського в об'єднанні опозиції на платформі демократизації політичного життя, боротьби зі свавіллям польської адміністрації краю та соборності. Також київські дослідники вказали на існування проблемних лакун у цьому сюжеті суспільно-політичної грушевськiани. Вони відзначили: «Взагалі тема еволюції політичного світогляду М. Грушевського під ідейним впливом І. Франка ще мало досліджена у науковій літературі, так само як і політичний вплив М. Грушевського на ідейний світогляд І. Франка» [16, с. 80].

Поряд із цим, Ю. Шаповал та І. Верба висловили низку припущень, які наразі не знаходять підтвердження в джерельному матеріалі. Такою, наприклад, є їхня теза про те, що М. Грушевський «посів в партії посаду заступника голови» [16, с. 92]. Наскільки відомо,

в НДП взагалі не було такої посади. Сумнівною є також теза авторів, що «серед українських націонал-демократів Михайло Сергійович виступив своєрідним «сірим кардиналом»» [16, с. 92]. Вона заперечується тим промовистим фактом, що у керівних органах НДП львівський професор пробув лише три місяці, а згодом більш чи менш інтенсивно критикував, а не дораджував колишніх однодумців.

Власне цікаве бачення проблеми «Грушевський і НДП» навів авторитетний гарвардський історик С. Плохій. У знаній інтелектуальній біографії визначного вченого «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» він підкреслив ідейну зумовленість відверто опозиційного ставлення київського вихованця до польського правління у Галичині, що полягала в його народницьких переконаннях [17, с. 55]. Власне така настанова і привела історика до лав НДП, а згодом і змусила зайняти критичне становище стосовно колишніх політичних партнерів, які прийняли за улюблену серед галицьких діячів справу неpubлічного просування нових польсько-українських угод. Відтак, твердить С. Плохій, «він швидко розчарувався в новій партії і на якийсь час облишив політику» [17, с. 57]. Цікавим, хоча й не узasadненим джерелами, є припущення історіографа, що програму НДП І. Франко писав «за допомоги Грушевського».

Чимало уваги досліджуваній проблемі відвели у своєму найбільш масштабному на сьогодні життєписі М. Грушевського Р. Пиріг і В. Тельвак. Доповнюючи спостереження попередників нововиявленою інформацією з багатьох архівосховищ, вони також вказали на неукненність виходу М. Грушевського за межі наукової робітні та студентської аудиторії на широку авансцену галицького громадського життя [18, с. 146–147; 19, с. 141–144]. При цьому як людина вільна від містечкових галицьких упереджень, історик обстоював потребу створення якомога ширшого громадського об'єднання для протистояння польській домінації в краї, що її метою було притлумлення національного поступу українців. Це і зробило його важливим чинником кооперації опозиційних народовців і радикалів. Та поскільки ментальні стереотипи долаються надзвичайно повільно і лідери нової партії традиційно взялися за пошук свідомо програшних для корінних мешканців краю контактів з поляками, М. Грушевський залишився вірним своєму *credo* і знову став критичним обсерватором галицької політики. Це, аргументовано доводять сучасні історіографи, зробило його конфлікт із колишніми політичними партнерами лише питанням часу.

Як уже йшлося, історія співпраці М. Грушевського з НДП виявилася нетривалою: зрозумівши, що лідери нової партії продовжують традиційну для їхніх опонентів консерваторів політику залаштункових торгів з польськими господарями краю, вчений у короткому часі (20 березня 1900 р.) вийшов з керівних органів цієї політичної сили. Прикметно, що разом із ним Тісніший і Ширший комітети НДП залишив і авторитетний серед галицьких радикалів І. Франко. Відтоді М. Грушевський зосередився на критиці політики очільників НДП, використовуючи створений часопис «Літературно-науковий вістник». Ця проблема поступового розходження, а потім і відвертої ворожнечі колишніх політичних партнерів також має на сьогодні чималу літературу. В цьому плані діаспорна історіографія зробила доволі багато [20–21], тож сучасні історики фактично доповнюють створену їхніми попередниками картину новими сюжетами.

Уперше в українській науці доби незалежності спеціально до цього сюжету звернувся знаний львівський історик Я. Грицак. Спираючись на здобутки діаспорного українознавства, він запропонував найбільш розлогу на той час реконструкцію доволі руйнівного для іміджу українських еліт протистояння [22]. Вчений вказав на невідворотність загострення взаємин голови НТШ з колишніми політичними попутниками і віднотував поглиблення розходжень від року до року. Найприкрішим було те, слушно звернув увагу Я. Грицак, що лідери НДП вирішили дати М. Грушевському «останній бій» саме на форумі НТШ, адже це показало обмеженість їхнього політичного світогляду, нерозуміння національних пріоритетів та нерозбірливість у засобах. У підсумку, аргументовано наголосив сучасний історіограф, від цього хронічного протистояння програв не стільки автор «Історії України-Руси», скільки в цілому справа української соборності. З такими висновками вповні солідаризувався Василь Горинь, який відзначив: «Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ (1911–1913 рр.) став завершенням серії

конфліктів у Виділі Товариства і поза ним, постійною опозицією галичан щодо вченого із всеукраїнським обширом наукової обсервації, європейським масштабом політичного мислення. Ця протидія мала й особистий характер, зумовлений чисто психологічними моментами, рисами характерів, реаліями конкретних взаємовідносин, набувала вона і політичного відтінку, хоч постійно переносилася на ґрунт НТШ» [22, с. 39–40].

Джерельну базу конфлікту М. Грушевського з лідерами НДП суттєво поглибив дрогобицький філолог Євген Пшеничний [23]. Він впровадив до наукового обігу раніше незнаний епістолярій занурених у конфлікт галицьких діячів. На підставі цих документів історіограф переконливо довів, що лідерам націонал-демократів вдалося зробити з деяких учнів львівського професора (у першу чергу йдеться про С. Томашівського, С. Рудницького та І. Кревецького) ефективний інструмент боротьби з його політичною програмою та ним особисто. Є. Пшеничний остаточно довів, що головні публіцистичні брошури, в яких брутально паплюжилася суспільно-політична праця М. Грушевського на галицькому ґрунті, належали одній особі – С. Томашівському.

Власне бачення генези конфлікту між М. Грушевським і очільниками НДП висловила вже згадувана вище В. Кухар. Вона аргументовано показала зумовленість появи і поглиблення непорозумінь між колишніми політичними союзниками, адже Ю. Романчук з колегами надалі нерідко надавали перевагу вузько-партійним інтересам та партикулярній риториці, тоді як львівський професор принципово виступав за широку демократизацію політичного життя й обстоював соборницьку візію українства. Разом із тим, влучно відзначила історіограф, обидві сторони тривалий час намагалися не «спалювати мостів», оскільки взаємно себе потребували: націонал-демократи так і не змогли знайти гідну заміну М. Грушевському як політичному консультанту і зв'язківцю з Наддніпрянщиною; останній же чудово усвідомлював, що без співпраці з найпотужнішим українським політичним об'єднанням він не матиме змоги повноцінно впливати на українське суспільно-політичне життя краю [13, с. 111].

Утім, слушно вказала В. Кухар, конфлікт усе ж був неукненним, адже відмінність національних пріоритетів та інструментів їх досягнення ставала дедалі очевиднішою. Реконструюючи його в руслі публікацій своїх попередників, історіограф разом із тим поставила питання про те, хто ж вийшов переможцем з цього протистояння. Вповні аргументовано вона доходить висновку, що «ні переможених, ні переможців конфлікт 1913 р. не виявив», адже світова війна не дозволила розвинути успіху жодній з ворогуючих сторін. Проте, підсумовує львівська дослідниця, з позицій подальшої історичної перспективи правота, безумовно, залишилася за М. Грушевським та уособлюваною ним тенденцією всеукраїнського універсализму [13, с. 110]. Ця теза дослідниці й по сьогодні є загальноприйнятою у грушевськознавстві.

Реконструюючи конфлікт М. Грушевського з лідерами НДП, вищезгадані дослідники цілком слушно пішли за діаспорною історіографією при визначенні автора брошур, в яких у пасквільному тоні обговорювалася суспільно-політична діяльність ученого на галицькому терені. Сучасні студії однозначно підтверджують авторство С. Томашівського і книги «Наша політика. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського», і праці «Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка». Натомість, у визначенні авторства праці-відповіді «В обороні правди» грушевськознавці 1990-х – початку 2000-х рр. некритично пішли за діаспорними колегами і прийняли за чисту монету зазначене на титулі брошури колективне авторство І. Джиджори, О. Роздольського і М. Мочульського. Це переконання аргументовано спростувала знана київська дослідниця С. Панькова [24]. У спеціальній розвідці на підставі вивчення матеріалів розпочатої жандармами в 1914 р. кримінальної справи вона довела, що дійсним автором «В обороні правди» був сам М. Грушевський. Втім, йому зі зрозумілих причин не пасувало її підписувати своїм іменем і він попросив близьких у той час йому молодших колег поставити свої імена. Це дозволило упорядникам зібрання творів М. Грушевського у 50-ти томах включити цю працю до тому суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси».

Насамкінець відзначимо, що чимало на сьогодні написано про рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у Галичині загалом, та його співпрацю з НДП,

зокрема. Найбільш системно на сьогодні це питання висвітлив В. Тельвак. У низці статей [25–29] та монографій [30–31] дрогобицький історіограф довів, що українська громада по обидва боки Збруча по-різному поставилася до факту співтворення львівським професором НДП. Старше покоління наддніпрянських діячів (В. Антонович, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький та ін.), яке здебільшого симпатизувало угодовій політиці консерваторів на чолі з О. Барвінським, сприйняли цю кооперацію історика з галицькими опозиційними народовцями і радикалами з чималим неспокоєм. Натомість більшість галицьких українців піднесено оцінили заангажування голови НТШ у творення нової партії, вбачаючи у цьому певну запоруку її демократичності та стійкості обраного опозиційного, стосовно польського домінування, курсу. Вони навіть за прикладом авторитетного для них історика масово вступали у новостворену партію. Натомість брутальні нападки на М. Грушевського практично солідарно і наддніпрянцями, і наддністрянцями були оцінені як несправедливі та загрозливі для української соборності та динамічного поступу нашої культури.

Висновки. У підсумку відзначимо, що всебічна реконструкція проблеми «Грушевський і НДП» є цілковитим здобутком української історіографії доби незалежності. Йдеться про те, що внаслідок недоступності архівних колекцій діаспорні українознавці писали про неї в руслі мемуарної і публіцистичної традиції міжвоєнного часу. Опрацювання протягом останніх років ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. львівських і київських архівів і пов’язана з цим актуалізація значних масивів епістолярних, мемуарних і ділових документів, уможливили доволі детальне опрацювання багатьох сюжетів цієї сторінки політичної біографії вченого. Відтак на сьогодні ми добре поінформовані про суспільно-політичний контекст появи НДП (В. Расевич), процес залучення М. Грушевського до становлення нової політичної сили та вироблення її ідейних засад (В. Кухар, Р. Пиріг, В. Тельвак), перебіг конфлікту між колишніми політичними партнерами (Я. Грицак, Є. Пшеничний, В. Горинь, С. Панькова), рецепцію партійної діяльності вченого (В. Тельвак) та ін. Разом із тим, згадані чималі здобутки актуалізують більш спеціальні дослідницькі завдання. Серед таких наголосимо на першочерговій потребі з’ясувати тривалість формального перебування історика у складі НДП та міру його впливу на ідейну еволюцію цієї політичної сили. Це сприятиме створенню панорамного монографічного дослідження про НДП, в якому вагомим сюжетом має бути суспільно-політична діяльність М. Грушевського.

Список літератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
2. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
3. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3 (273). С. 290–298.
4. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Красзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
5. Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою. *Україна в минулому*. 1994. Вип. 5. С. 108–122.
6. Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова. *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Львів–Нью-Йорк, 1995. С. 107–113.
7. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
8. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
9. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
10. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Âčđ. XII. Ń. 129–136.
11. Prymak T. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. Toronto: Univ. of Toronto Press, 1987. 323 p.

12. Кухар В. М. Грушевський і створення Національно-демократичної партії. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 277–280.
13. Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1997. 214 с.
14. Кухар В. Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДІА України у Львові. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4 (152–155). С. 465–470.
15. Расевич В. Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 109–117.
16. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Альтернативи, 2005. 351 с.
17. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ, 2011. 599 с.
18. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
19. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
20. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
21. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Etniak*. 2022. 1 (37). С. 100–109.
22. Грицак Я. Конфлікт 1913 р. в НТШ: причини і причинки. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 319–332.
23. Пшеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця» (До історії появи статті С. Томашівського «Наша політика»). Гльосси до брошури проф. М. Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115). С. 352–361.
24. Панькова С. М. Хто був автором брошури «В обороні правди»? *Український історик*. 2006–2007. Ч. 4; 1–2. С. 267–274.
25. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
26. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
27. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століття. *Затиски НТШ. Праці Історично-філософської секції*. 2017. Т. ССLXX. С. 82–102.
28. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
29. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 347–371.
30. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич, 2008. 494 с.
31. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.

References

1. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3 (273), 290–298 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
5. Kukhar, V. (1994). Mykhailo Hrushevskiy: an attempt to stay out of politics. *Ukraina v mynulomu [Ukraine in the past]*, 5, 108–122 [in Ukrainian].
6. Rasevych, V. (1995). The evolution of Mykhailo Hrushevskiy’s views in the first year after his arrival in Lviv. *Mykhailo Hrushevskiy and the Lviv Historical School. Materials of the conference*. Lviv–New York, 107–113 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88 [in Ukrainian].

8. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats [Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
10. Telwak, W. (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136 [in Polish].
11. Prymak, T. (1987). *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. Toronto [in English].
12. Kukhar, V. (1995). M. Hrushevskiyi and the creation of the National Democratic Party. *Mykhailo Hrushevskiyi i Zakhidna Ukraina. Dopovidi y povidomlennia naukovoï konferentsii [Mykhailo Hrushevskiyi and Western Ukraine. Reports and notices of the scientific conference]*. Lviv, 277–280 [in Ukrainian].
13. Kukhar, V. (1997). *Public and political activity of M. Hrushevskiyi (1894–1914): diss... candidate. history Sciences: 07.00.01; Lviv state University named after I. Franko*. Lviv [in Ukrainian].
14. Kukhar, V. (2002). Letters of M. Hrushevskiyi from the fund of Y. Romanchuk of the Central Institute of Ukraine in Lviv. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4 (152–155), 465–470 [in Ukrainian].
15. Rasevych, V. (1997). The emergence and organizational foundations of the Ukrainian National Democratic Party. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 32, 109–117 [in Ukrainian].
16. Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). *Mykhailo Hrushevskiyi*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Plohiy, S. (2011). *Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiyi*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiyi: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
19. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiyi: biographical essay*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiyi's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s – 80s). *Studii z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
21. Telvak, V., Sabinskyi, M. (2022). “Battles for Hrushevskiyi”: the era of the Ukrainian revolution in the discussions of diaspora intellectuals of the post-war twenty years. *Eminak*, 1 (37), 100–109 [in Ukrainian].
22. Hrytsak, Ya. (1991–1992). The conflict of 1913 in the National Academy of Sciences: causes and reasons. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115), 319–332 [in Ukrainian].
23. Pshenichnyi, E. (1991–1992). “...Spare the censor's pencil” (To the history of the appearance of the article by S. Tomashivskiyi “Our politics”. Glosses to the brochure by Prof. M. Hrushevskiyi. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4 (110–111) / 1–4 (112–115), 352–361 [in Ukrainian].
24. Pankova, S. M. (2006–2007). Who was the author of the brochure “In Defense of Truth”? *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 4; 1–2, 267–274 [in Ukrainian].
25. Telvak, V. (2015). “A good historian, but a bad politician”: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiyi after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
26. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiyi in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskiyi and Oleksandr Barvinskyi against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th – the first third of the 20th century. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi septsii [Notes of NTSH. Proceedings of the Historical and Philosophical Section]*, CCLXX, 82–102 [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
29. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiyi and the magazine “Dilo”: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Kyiv–Drohobych [in Ukrainian].
31. Telvak, V. (2012). *The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Drohobych [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-82-91

Михайло НЕСТЕРЕНКО

*аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ДЗЕРКАЛІ ЮВІЛЕЙНИХ ПУБЛІКАЦІЙ 1916 РОКУ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності в контексті відзначення півстолітнього ювілею вченого. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів (об'єктивності, історизму і системності), та загальнонаукових (історичний, логічний, узагальнення, аналізу і синтезу) і спеціально-історичних (генетичний, порівняльний, типологічний, психологічний та ін.) методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми ставлення сучасників до різних аспектів суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в контексті відзначення його п'ятдесятилітнього ювілею. **Висновки.** У підсумку зазначено, що півстолітній ювілей М. Грушевського став помітною подією українського інтелектуального життя. Незважаючи на роз'єднаність кордонами воюючих держав, українці виявилися солідарними в осмисленні феноменальності національного служіння одного зі своїх лідерів. Таким чином уродина дата визначеного вченого стала важливим чинником всеукраїнської духовної соборності, якій він присвятив свою творчу енергію наприкінці XIX – на початку XX ст. Важливим відзначення ювілею було й для усвідомлення сучасниками різноплановості громадського служіння М. Грушевського. Оглядачі довели, що не тільки публіцистична і популяризаційна активність історика, але і його наукова, організаційна та видавнича праця мали потужний суспільний резонанс, адже були спрямовані на модернізацію всіх сторін життя співвітчизників. Відтак уперше в літературі було вказано на провідну роль ученого як публічного інтелектуала в загальноукраїнському русі того часу. Такий лідерський статус було закріплено символічним включенням М. Грушевського до національного Пантеону обабіч Т. Шевченка та М. Драгоманова. Цим було створено передумови для появи у публіцистиці революційної доби образу «батька Грушевського».

Ключові слова: М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, півстолітній ювілей, українська історіографія, реценція.

Mykhailo NESTERENKO

*Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com*

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN THE MIRROR OF ANNIVERSARY PUBLICATIONS OF 1916

Abstract. *The purpose* of the research is to find out the peculiarities of M. Hrushevsky's contemporaries' understanding of his social and political activities in the context of celebrating the scientist's half-century anniversary. **The research methodology** involves the use of principles (objectivity, historicism, and systematicity), general scientific (historical, logical, generalization, analysis, and synthesis) and special-historical (genetic, comparative, typological, psychological, etc.) methods of historiographical research. **The scientific novelty** of the article consists in the study of the little-known problem of the attitude of contemporaries to various aspects of M. Hrushevsky's social and political activity in the context of celebrating his fiftieth anniversary. **Conclusions.** In the end, it was noted that the half-century anniversary of M. Hrushevsky became a notable event of Ukrainian intellectual life. Despite being separated by the borders of the warring states, Ukrainians were united in understanding the phenomenal national service of one of their leaders. Thus, the date of birth of the outstanding

scientist became an important factor in the all-Ukrainian spiritual unity, to which he devoted his creative energy at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The commemoration of the anniversary was also important for contemporaries to realize the versatility of M. Hrushevsky's public service. Observers proved that not only the journalistic and popularizing activity of the historian but also his scientific, organizational and publishing work had a powerful social resonance because they were aimed at modernizing all aspects of the lives of his compatriots. Therefore, for the first time in the literature, the leading role of the scientist as a public intellectual in the all-Ukrainian movement of that time was pointed out. This leadership status was confirmed by the symbolic inclusion of M. Hrushevsky into the national Pantheon alongside T. Shevchenko and M. Drahomanov. This created the prerequisites for the appearance of the image of "Hrushevsky-father" in the journalism of the revolutionary era.

Key words: M. Hrushevsky, socio-political activity, half-century anniversary, Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Проблема рецепції різнопланової спадщини Михайла Грушевського – один із потужних історіографічних трендів сучасної української історіографії. Така увага зумовлена вповні слушним переконанням, що лише за умови врахування породжених діяльністю Великого Українця дискусій ми зможемо зрозуміти масштабність його національного чину. При цьому в рецептивній грушевськіані виразно домінують наукознавчі сюжети, що є зрозумілим з огляду на феноменальність внеску автора «Історії України-Руси» в процес модернізації багатьох напрямків нашої соціогуманітаристики. Втім, за такого переважання інтенсивність осмислення громадсько-політичного служіння М. Грушевського в публічному просторі першої третини ХХ ст. вочевидь не відповідає ані його вагомості в інтелектуальній біографії вченого, ані потребі збалансованої реконструкції рецепції його національного феномену. Тож на часі самостійні студії широкого спектру проблематики прижиттєвої громадсько-політичної грушевськіани. Актуалізуючи це питання, нижче реконструюємо бачення сучасниками М. Грушевського його суспільного чину, яке знайшло відбиття у публікаціях з нагоди півстолітнього ювілею вченого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже мовилося, рецептивна проблематика є доволі популярною в сучасному грушевськознавстві. Найбільш інтенсивно її розробляє дрогобицький історіограф В. Тельвак, фокусуючись у низці монографій [1–2] та статей [3–15] на дискусіях, що їх породила інтелектуальна спадщина автора «Історії України-Руси». Чимало на тему обговорення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на підросійських теренах писала київська дослідниця С. Панькова [16]. Найбільш актуальне звернення до прижиттєвої рецепції історіографічної спадщини М. Грушевського належить маріупольській історикині Н. Романцовій [17]. Втім, згадані й інші дослідники не ставили собі за завдання спеціальне комплексне опрацювання суспільно-політичної грушевськіани. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності в контексті відзначення півстолітнього ювілею вченого.

Виклад основного матеріалу. Свій півстолітній ювілей М. Грушевський зустрів у ролі царського в'язня. Як відомо, по поверненню до Києва наприкінці листопада 1914 р. учений був заарештований і після нетривалого слідства у позасудовому порядку засланий до російської глибинки – міста Симбірськ. Відтоді його приятелі в російських академічних колах розпочали акцію за полегшення умов заслання та створення львівському професору можливості наукової праці. Відтак їм вдалося добитися переведення вченого до університетської Казані, а згодом – у серпні 1916 р. і до другої російської столиці – Москви [18, с. 260–270; 19, с. 258–265]. Тож полудень свого віку автор «Історії України-Руси» зустрів саме там. Попри те, що самому М. Грушевському було не до відзначень, його колеги з національно-демократичного табору обрали іменинну дату історика за привід нагадати роз'єднаній кордонами воюючих країн українській громаді вагомість обстоювання національних постулатів крізь призму громадського служіння одного з чільних її представників.

Незважаючи на військову цензуру, що рішуче забороняла будь-які згадки про українське громадське і культурне життя, московська редакція журналу «Украинская жизнь», що її співробітником у той час був львівський професор, присвятила його урочинній даті окремий грудневий випуск пресодруку. З огляду на його популярність, це число також згодом вийшло окремим випуском. За задумом видавців, у ньому мало бути піддано всебічному аналізу національне служіння М. Грушевського за головними напрямками його діяльності – наукова, публіцистична та громадська. Головний редактор часопису О. Саліковський у передмові до тематичного випуску так змальовував універсальність національного служіння ювіляра: «В особі Михайла Сергійовича ми маємо не лише значного вченого з великим ім'ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, де проявилася різнобічна діяльність М. Грушевського, йому належать цілком виняткові та незабутні заслуги» [20, с. 15].

У цій збірці суспільно-політичну діяльність М. Грушевського під псевдонімом О. Білоусенко ретельно проаналізував його товариш ще зі студентських часів, знаний діяч української громади у Петербурзі О. Лотоцький. У нарисі під промовистою назвою «На громадянському посту. М. Грушевський як громадський діяч» він простежив процес становлення й еволюцію старшого приятеля як публічного інтелектуала. Вже на початку свого нарису автор окреслив ідейну канву всієї розвідки: «Життя цього діяча заслуговує на увагу само по собі, оскільки воно густо наповнене громадською справою; сама особистість його є рідкісним взірцем високого ідейного натхнення, непохитної енергії і впертості праці в досягненні усвідомленої і раз визначеної собі мети» [21, с. 109].

Завдяки цій незвично потужній енергійності, твердить О. Лотоцький, його товариш зміг подолати неприхильні для національного самоусвідомлення обставини життя та впевнено йти шляхом послідовного служіння своєму знедоленому народові. При цьому цілком виправдано автор найбільше уваги приділяє львівській добі життя ювіляра. О. Лотоцький уперше в історіографії підсумував потужне національно-освідомлююче значення праці М. Грушевського як голови НТШ та УНТ. На його слушну думку, поряд із науковими результатами, ця діяльність мала не менш вагомий соборницький та культурно-популяризаторський ефект. Потужне громадське навантаження, аргументовано переконує автор, має й суто академічна праця львівського професора. У підсумку, твердить О. Лотоцький, «ідейні основи українського національного руху в результаті його діяльності здобули твердий науковий ґрунт й отримали нові, ширші обрії» [21, с. 113]. Цією важливою працею, наголошує публіцист, М. Грушевський послідовно продовжував національно-освідомлюючу місію свого визначного попередника М. Драгоманова.

Поглиблюючи свої тези про непересічність громадського служіння М. Грушевського, його колега демонструє перед читачем участь професора у багатьох громадських акціях, що відбувалися по обидві сторони Збруча. Так, твердить він, вагомою була позиція історика при змаганні за створення у Львові українського університету. Не менш значущими, переконує О. Лотоцький, були і його зусилля з організації української національної школи на Наддністрянщині, а після 1906 р. і на підросійських землях. Виразним громадським змістом було позначено і науково-популярну, видавничу та публіцистичну діяльність львівського професора з обох боків Збруча, що мала тривалий «будительський» вплив на його співвітчизників. «Як бачимо, – підкреслив О. Лотоцький, – жодна зі сторін культурно-національного життя рідного народу не була чужою нашому вченому-громадянинові» [21, с. 115].

Поряд із громадською діяльністю ювіляра, якої вже на початку ХХ ст. торкалися його попередники, О. Лотоцький уперше комплексно зосередився на участі львівського професора у суто політичних проектах. Так, він всебічно розкрив мотивацію М. Грушевського в створенні Національно-демократичної партії та розбудові її ідейних засад. Також автор уперше вказав на закономірність конфлікту вченого з очільниками галицької політики, які так і не позбулися партикулярних поглядів і повернулися до закулісних гешефтів з поляками. Тим самим О. Лотоцький підвів читача до з'ясування обставин голосної критики лідерами НДП свого колишнього партнера. Уперше в літературі він вказав на неприглядність їхньої боротьби з М. Грушевським і відзначив факт

використання цього протистояння польськими очільниками краю для послаблення впливу українців у Галичині напередодні Першої світової війни. За іронією долі, влучно зауважив автор нарису, на початку XX ст. похід проти М. Грушевського почали і російські чорносотенці, закидаючи йому намагання розвалити «єдину і неделиму». Всі ці нагінки та переслідування, слушно відзначив О. Лотоцький, лише засвідчили лідерське становище ювіляра в українському громадському русі [21, с. 113].

До суспільно-політичного служіння ювіляра зверталися й автори інших статей тематичного випуску «Украинской жизни». Знаний журналіст і літературознавець С. Єфремов відтворив перед сучасниками політематичність громадських виступів львівського професора у нарисі «На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського» [22]. Атестувавши львівського колегу «публіцистом-митцем» і «публіцистом-соціологом», автор найповніше у тогочасній літературі відтворив вплив його громадських дописів на українську громаду з обох боків збручанського кордону. С. Єфремов звернув увагу на ту обставину, що його старший колега вже від молодих років цікавився белетристикою, але робив це принагідно, відпочиваючи від наукових пошуків. І лише події першої російської революції підштовхнули його до зміни всієї попередньої діяльності: усвідомлюючи унікальність моменту для національно-культурного освідомлення наддніпрянців, М. Грушевський стає полум'яним трибуном [22, с. 122].

Далі автор ретельно, з розлогим цитуванням, проаналізував проблематику найбільш резонансних публіцистичних текстів М. Грушевського, доречно змалювавши суспільно-політичний контекст їхньої появи. За аргументованими спостереженнями С. Єфремова, визначний історик сказав своє вагоме слово практично з усіх пекучих питань, що стояли на порядку денному розбудженого російською революцією українства. При цьому найбільш активно, із залученням своїх небуденних історичних знань, львівський професор обстоював культурні й громадянські права наддніпрянців – необхідність україномовної школи, вільний розвиток національної культури, автономний статус у російській державі. Натомість всьому поділеному народу, з'ясував публіцист, М. Грушевський адресує іншу максиму – всеукраїнської соборності. В її узаasadненні, твердить С. Єфремов, його старший колега виявився у всьому блиску свого публіцистичного таланту. Звісно, підсумував автор, змалювана активність М. Грушевського з обстоювання прав українців відібрала час від його суто наукових проєктів. Але ця жертва, на його слушне переконання, була свідомим вибором визначного вченого, оскільки «бувають навіть моменти, коли, можливо, почесніше робити історію, а не писати її» [22, с. 124].

Поряд із О. Лотоцьким і С. Єфремовим, до громадського виміру національного служіння М. Грушевського звернувся у своєму аналізі історіографічної праці ювіляра М. Василенко [23]. Тривалий час стежачи за науковою діяльністю львівського колеги, він виправдано акцентував її національно-освідомлюючий і культурно-просвітницький вплив на освічені верстви українського громадянства. Особливо вагомими при цьому М. Василенко назвав концептуальні студії автора «Історії України-Руси», що фокусувалися на «відросійщенні» історичного світогляду широких кіл українства. Відтак, твердить він, тези М. Грушевського про самобутність української історії й унікальність нашого культурного типу проникали в свідомість земляків через численні науково-популярні праці, готуючи відповідний ґрунт для засвоєння більш серйозних суспільно-політичних гасел. Підсумовуючи громадський вектор академічної діяльності ювіляра, М. Василенко насамкінець зазначив: «Крім наукового, праця проф. Грушевського має ще й велике національне значення. Відродження всіх слов'янських народностей починалося або зміцнювалось із появою їхньої наукової історії народною мовою. Такої історії не мав український нарід до появи «Історії» проф. Грушевського. Поява її – факт великої ваги в житті цього народу» [23, с. 108].

Ще більш розлого громадську діяльність ювіляра аналізували наддністрянські українці. Чолові часописи Австро-Угорщини у день півстоліття М. Грушевського вийшли з присвяченими йому передовицями, автори яких намагалися цілісно представити національно-культурне служіння колишнього професора Львівського університету. Найавторитетніша галицька газета «Діло», з якої почався шлях тоді ще тифліського

гімназиста в українську громадську публіцистику [24], вшанувала уродинну дату свого довголітнього співробітника дописом «Ювілей історика України». В ньому анонімний автор стисло змалював формування ювіляра як українця та докладніше зупинився на його різноплановій громадській активності: читанні просвітницьких лекцій для широкої аудиторії, інтенсивній роботі в численних культурно-наукових товариствах, масштабній видавничій праці, написанні популярних історичних студій тощо. Ця небуденна національно-освідомлююча діяльність, підносилося в нарисі, вирішальним чином вплинула на пробудження українського народу, озброївши його необхідними знаннями та надавши вивірені орієнтири для подальшого поступу [25]. Попри неприглядні умови життя ювіляра на засланні, редакція «Діла» поінформувала свого читача, що він продовжує свою невсипущу працю для громади.

На національному служінні М. Грушевського сфокусувався у своєму привітальному нарисі й інший галицький часопис – «Українське слово». Його редакція подібно до «Діла» окреслила масштабність й інтенсивність науково-організаційної, ідейно-політичної і популяризаторської діяльності вченого на благо порізаних кордонами співвітчизників. Ця праця виявилася надзвичайно запитаною широкими масами, вказував анонімний автор, адже мала наслідком стрімку модернізацію самосвідомості українців [26]. Ефективність цієї праці, йшлося у нарисі, «оцінили» й вороги українства, заарештувавши і заславши М. Грушевського до російської глибинки. Незважаючи на загрози своєму життю та свободі, наголошував часопис, ювіляр не склав рук і надалі працює для справи культурно-національного освідомлення. Цією інформацією редакція пресодруку вочевидь хотіла вселити в зневіреного тривалими воєнними негараздами читача віру в те, що завжди слід віднаходити можливості для громадської праці. «За те все, що Михайло Грушевський дав Україні, за його працю яко вченого ідеолога й громадського діяча, – підсумовувало «Українське слово», – велика йому дяка від усіх дітей України, хоча б стояли вони в иньшому від нього політичному таборі. Все що ясне, світле, благородне й чесно думає на Вкраїні шанує, почитає та вітає сьогодні великого вчителя – Михайла Грушевського» [26, с. 2].

Та найбільше уваги серед австро-угорських видань півстоліття московського бранця присвятила редакція «Вісника СВУ», відвівши висвітленню цієї події окреме грудневе число часопису, прикрашене фото вченого. Таку увагу можна пояснити як фактом присутності в СВУ багатьох колишніх львівських учнів М. Грушевського, так і обставинами широкого використання діячами організації історико-популярних текстів історика для проведення пропагандистської роботи – і серед українців, і серед європейців шляхом реалізації перекладних видань. У згаданому числі «Вісника СВУ» низка публікацій фокусувалися саме на суспільно-політичній праці ювіляра.

Так, вже у редакційній передовиці М. Грушевський був атестований «духовним провідником та ідеологом визволення України», «великим учителем нації», який гідно продовжував освідомлюючу справу діячів Кирило-Мефодіївського товариства та М. Драгоманова. Редактори «Вісника СВУ» в суперлятивах охарактеризували наукову, педагогічну й організаційну працю М. Грушевського. Торкнулися автори передмови й особливостей громадської діяльності ювіляра, слушно відзначивши, що не будучи професійним політиком, він мав надзвичайний вплив на всі сфери життя громади своєю аргументованою й історично узasadненою публіцистикою.

Інші дописи грудневого числа «Вісника СВУ» тією чи іншою мірою торкалися феномену М. Грушевського як публічного інтелектуала. Так, в наступному редакційному дописі «Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин)», подібно до вищезгаданої статті, акцент було зроблено на громадському служінні ювіляра [27]. Йшлося про те, що як наукова й організаційна, так і видавнича і популяризаторська активність М. Грушевського мали на меті національне освідомлення та культурне дозрівання широких верств рідного народу. В нарисі було також піднято й питання політичної діяльності львівського професора. Зі знанням справи автор допису наголосив, що бажання М. Грушевського прислужитися громаді привело його до лав новопосталої Національно-демократичної партії, в якій він виступив речником широкої демократизації суспільного життя й ідеологом загальноукраїнської соборності. На особливу увагу дослідників

заслуговує твердження автора статті, що М. Грушевський вийшов з лав партії в 1908 р., оскільки і по сьогодні питання його формального членства в НДП є відкритим.

Надалі, йдеться у нарисі, львівський професор став незалежним і критичним обсерватором українського громадсько-політичного життя, комунікуючи зі співгромадянами за посередництвом створеного ним «Літературно-наукового вісника». Поряд із цим, після цензурних послаблень внаслідок російської революції, М. Грушевський розгортає інтенсивну науково-популярну і лекційну діяльність, маючи на меті модернізацію національної свідомості наддніпрянців. Відтак, визначний історик перетворився на одного з найбільш впливових українських публічних інтелектуалів, чий голос набув чималої авторитетності по обидва боки збручанського кордону. На жаль, йдеться у статті, ця інтенсивна «будительська» праця перетворила львівського професора на ворога російської та польської шовіністичної преси, яка невтомно продовжує боротися з істориком і в роки світової війни. «Та всі сі напасти, – підлі й нікчемні, – як не похитнули нашого ювілята в його велетенській праці на користь рідного народу, – підсумовується у нарисі, – так і не похитнули й не похитнуть нас, дітей сього народу, в нашій щирій і глибокій пошані до славнозвісного нашого діяча, в нашій безмірній вдячці за його невмирущі заслуги» [27, с. 85].

Громадський резонанс академічної праці ювіляра у статті «Історія України проф. Грушевського» підніс його колишній студент і давній співробітник по НТШ В. Дорошенко. Він слушно вказав, що змагання львівського професора за самобутність українського історичного процесу та унікальність нашої культури були спопуляризовані у багатьох його студіях для широких кіл читачів і відтак стали набутком громадськості. Вони поступово прищеплювали їй почуття національної гідності та віру в те, що історія неодмінно подарує черговий шанс для повернення заграбованої сусідами державної незалежності. «Сими працями, – підкреслив В. Дорошенко, – довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам не доставало, – дав повну, наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знанням і великою любовю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний Палладій в нашій розвитку, могутню підойму для нашого національного поступу» [28, с. 80].

Відзначимо, що вищезгадані статті «Вісника СВУ» при зверненні до суспільно-політичної праці М. Грушевського оминали факт розриву ювіляра з провідниками галицької політики в 1913 р. Тому непоінформований читач міг винести хибне переконання про цілковиту гармонію взаємин львівського професора з наддністрянськими лідерами думок. Тож редакція часопису вирішила висвітлити і цей факт його суспільно-політичної біографії. За цю непросту справу взявся один із найближчих вихованців автора «Історії України-Руси» М. Кордуба, що від початку ХХ ст. працював у Чернівцях і тому не був занурений у протистояння львівських українців [29–30]. Таку делікатну тему він вирішив обговорити, звертаючись до збірки «Наша політика», яка стала формальним приводом для з'ясування взаємин між лідерами НДП та М. Грушевським [31].

Стисло реферує вчителів статті зі згаданої збірки, М. Кордуба цілком поділяє його розуміння хиб галицької політики. Ними, вказує чернівецький інтелектуал, були нестача принциповості у втіленні програмних постулатів, закулісовий недемократичний шлях реалізації політичних рішень, обмін важливих національних вимог на дрібні подачки від польських володарів галицьких теренів, невміння використати рідкісні нагоди для досягнення своїх цілей, домінування партійних інтересів над загальнонародними тощо. Разом із тим, М. Кордуба відзначив і ті закиди вчителя, де емоційність брала верх над справедливістю. Так, він заперечує легковаження М. Грушевським економічних здобутків галицьких провідників, як і відкидає нетактовні оцінки галицького менталітету. Разом із тим, вперше звертає увагу чернівецький учений, слушність вчительової діагностики вад української галицької політики довели саме події Першої світової війни. Адже польські діячі вкотре порушили всі попередні домовленості і відверто заговорили про інкорпорацію східногалицьких теренів до відновленої держави. «Приходиться просто подивляти ту геніальну інтуїцію автора, яка йому дозволила вже перед шістьма роками немов передчути ту катастрофу, яка тепер постигла нашу політику, – висновує М. Кордуба. – Бувають виїмкові книжки, які з часом не тільки нічого не втрачають зі своєї інтересності, а противно все

більше стають актуальними. До таких книжок причислюємо «Нашу політику» Грушевського. Читаючи її, мається враження, що автор списував свої уваги не в роках 1908–1910, а в падолисті 1916 р. – і вона стає «откровенієм» [31, с. 787].

Запропонована галицькими періодичними виданнями модель інтерпретації суспільно-політичної праці М. Грушевського була спопуляризована авторами ювілейних дописів, що з'явилися на шпальтах таборової преси. Її здебільшого також редагували львівські вихованці львівського професора, що були свідками невтомності його національно-освідомлюючого служіння. Так, в жовтневому числі «Розваги» Д. Піддубний під псевдонімом Д. Гаркуша зосередився саме на висвітленні масштабності втілюваної М. Грушевським програми модернізації всіх сторін українського життя. «В його особі, – вказував автор, – російська й галицька Україна бачать силу свого національного єднання. Всеукраїнське єднання – це найлюбіща ідея М. Грушевського, його твори перейняті такою ідеєю, а кожний твір так і цвіте все новими ілюстраціями та доказами» [32, с. 91]. Аналізуючи наукову спадщину московського бранця, автор наголосив, що в ній українці одержали документальну підставу для своєї боротьби за національне визволення. Традиційно поінформовавши підавстрійських українців про непросте засланняське життя ювіляра, Д. Піддубний зауважив, що попри особисті негаразди, «М. Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край. [...] Та якби воно не було, ми в сі роковини не можемо оминати, не згадавши теплим словом великого борця за Україну, що карається за змагання до вільного й самостійного життя українського народу» [32, с. 93].

«Великим Оборонцем України» атестували ювіляра полонені наддніпрянці в таборі у Вецлярі на сторінках свого часопису «Просвітній листок». Вказавши на органічну пов'язаність академічного та суспільного служіння М. Грушевського, видання переконливо змалювало його чоловічим ідеологом української соборності [33]. У подібному дусі про визначного історика писали і українські полонені з табору в Зальцведелі. На сторінках свого пресодруку «Вільне слово» вони також піднесли масштабність і ефективність національно-освідомлюючої праці М. Грушевського. Її метою, йшлося у часописі, була культурна і політична єдність розділених кордонами українців [34].

Висновки. У підсумку відзначимо, що півстолітній ювілей М. Грушевського став помітною подією українського інтелектуального життя. Незважаючи на роз'єднаність кордонами воюючих держав, українці виявилися солідарними в осмисленні феноменальності національного служіння одного зі своїх лідерів. Таким чином уродинна дата визначного вченого стала важливим чинником всеукраїнської духовної соборності, якій він присвятив свою творчу енергію наприкінці XIX – на початку XX ст. Важливим відзначення ювілею було й для усвідомлення сучасниками різноплановості громадського служіння М. Грушевського. Оглядачі довели, що не тільки публіцистична і популяризаційна активність історика, але і його наукова, організаційна та видавнича праця мали потужний суспільний резонанс, адже були спрямовані на модернізацію всіх сторін життя співвітчизників. Відтак уперше в літературі було вказано на провідну роль вченого як публічного інтелектуала в загальноукраїнському русі того часу. Такий лідерський статус було закріплено символічним включенням М. Грушевського до національного Пантеону обабіч Т. Шевченка та М. Драгоманова. Цим було створено передумови для появи у публіцистиці революційної доби образу «батька Грушевського».

Список літератури

1. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич, 2008. 494 с.
2. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
3. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
4. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи.

- Український історичний журнал. 2021. № 5. С. 4–16.
5. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
 6. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3 (273). С. 290–298.
 7. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
 8. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
 9. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129–136.
 10. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*. Lublin, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
 11. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
 12. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
 13. Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
 14. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
 15. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
 16. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2018. 305 с.
 17. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
 18. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
 19. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
 20. Саликовский Ал. Пять лет. *Украинская жизнь*. 1916. № 12. С. 15.
 21. Білоусенко О. [Лотоцький О.]. На громадянському посту. М. С. Грушевський як громадський діяч. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 109–118.
 22. Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 119–130.
 23. Василенко М. Проф. М. С. Грушевський як історик. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 97–108.
 24. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 347–371.
 25. Ювілей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. Михайла Грушевського. *Діло*. 1916. № 298. С. 1–2.
 26. Ювілей Михайла Грушевського. *Українське слово*. 1916. Ч. 299. С. 2.
 27. Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 81–85.
 28. Дорошенко В. Історія України проф. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 74–80.
 29. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
 30. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2018. Вип. 42. С. 118–142.
 31. Кордуба М. Грушевський про «нашу політику». *Вісник СВУ*. 1916. Вип. 127. С. 786–788.
 32. Гаркуша Д. Професор Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 89–93.
 33. В. Г. Професор Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 70–71.
 34. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 94–96.

References

1. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Kyiv–Drohobych [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). *The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Drohobych: [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobysky local history collection]*, X, 348–358 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3 (273), 290–298 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats [Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
9. Telwak, W. (2013). Monograficzne hruszewskiana: pryba uogynienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136 [in Polish].
10. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88 [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s – 80s). *Studii z istorii Ukrainy 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2015). “A good historian, but a bad politician”: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
16. Pankova, S. M. (2018). *Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century: thesis... candidate history Sciences: 07.00.06*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Romantsova, N. I. (2019). *Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography*. Mariupol [in Ukrainian].
18. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
19. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Salikovskiy, A. I. (1916). Five years. *Ukraynskaia zhizn [Ukrainian life]*, 12, 15 [in Russian].
21. Bilousenko, O. [Lototskyi, O.] (2016). On a civil post. M. S. Hrushevskiy as a public figure. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 109–118 [in Ukrainian].
22. Efremov, S. (2016). On guard of national dignity. To characterize the journalistic activity of Prof. M. S. Hrushevskiy. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 119–130 [in Ukrainian].
23. Vasylenko, M. (2016). Prof. M. S. Hrushevskiy as a historian. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 97–108 [in Ukrainian].
24. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and the magazine “Dilo”: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].

25. (1916). Anniversary of the historian of Ukraine. On the occasion of the 50th anniversary of the birth of Prof. Mykhailo Hrushevskiy. *Dilo [Work]*, 298, 1–2 [in Ukrainian].
26. (1916). Anniversary of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukrainske slovo [Ukrainian word]*, 299, 2 [in Ukrainian].
27. (2016). Professor Mykhailo Hrushevskiy (on the occasion of the 50th anniversary of birthday). *Hrushevskiy M.S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 81–85 [in Ukrainian].
28. Doroshenko, V. (2016). History of Ukraine prof. Hrushevskiy. *Hrushevskiy M.S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 74–80 [in Ukrainian].
29. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky*. Lviv [in Ukrainian].
30. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). *Mykhailo Hrushevskiy in the historiographic heritage of Myron Korduba. Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriya» [Problems of humanitarian sciences. History series]*. 42, 118–142 [in Ukrainian].
31. Korduba, M. (1916). Hrushevskiy about “our politics”. *Visnyk SVU [Herald of SVU]*, 127, 787 [in Ukrainian].
32. Harkusha, D. (2016). Professor Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M.S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 89–93 [in Ukrainian].
33. V.G. (2016). Professor Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 70–71 [in Ukrainian].
34. (2016). Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M.S. Tvory: u 50 t. T. 47. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 47. Book. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 94–96 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-92-99

Тарас БАТЮК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>

e-mail: tbatyuk@gmail.com

Лариса СИНЯВСЬКА

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

МИРОН КОРДУБА ТА ЧАСОПИС «УКРАЇНА»: ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати особливості співпраці М. Кордуби з київським часописом «Україна» протягом другої половини 1920-х років. **Методологія дослідження** спирається на традиційне для історіографічних праць поєднання принципів (історизму, об'єктивності, холізму і системності, а також ціннісного підходу до об'єкту вивчення) та загальнонаукових (порівняння, узагальнення, аналізу і синтезу) і спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-психологічний) методів наукової праці. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше всебічно реконструйовано діяльність історика як автора часопису «Україна». **Висновки.** Підсумовуючи співпрацю М. Кордуби з часописом «Україна», вкажемо на його відданість соборницьким ідеалам, сформованим під впливом М. Грушевського у молоді роки. Адже попри перевантаженість численними громадськими обов'язками та потребу пошуку щоденного заробітку, він усвідомлював необхідність налагодження культурного діалогу між поділеними збручанським кордоном українцями та радо відгукнувся на пропозицію вчителя про співпрацю. Готуючи дослідження для «України», галицький учений продемонстрував широту власного творчого діапазону. Так, аналітичні студії М. Кордуби, підготовлені на підставі малознаних джерел, фокусувалися на невідомих раніше фактах інтелектуальної кооперації підросійських та підавстрійських українців. Тим самим учений доводив необхідність і можливість культурного єднання за тогочасних умов національної роз'єднаності. В свою чергу, рецензійні огляди та хронікальні повідомлення М. Кордуби були покликані ознайомлювати з новинками українознавчого руху, що з'являлися у західному світі. Завдяки цьому обмежені у можливостях міжнародної комунікації наддніпрянці оперативно отримували важливу інформацію про актуальні тренди в соціогуманітаристиці. З огляду на це, співпраця М. Кордуби з «Україною» становить важливий сюжет його інтелектуальної біографії.

Ключові слова: М. Кордуба, «Україна», наукова популяризація, рецензійний огляд, хронікальна замітка, інтелектуальна спадщина, історіографія.

Taras BATIUK

PhD (History), Assistant Professor, Assistant Professor at the Department of Ukrainian History Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>

e-mail: tbatyuk@gmail.com

Larysa SYNIAVSKA

Doctor of Sciences (History), Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

MYRON KORDUBA AND "UKRAINE" MAGAZINE: SPECIFICS OF COOPERATION

Abstract. *The purpose* of the article is to find out the specifics of M. Korduba's cooperation with the Kyiv magazine "Ukraine" during the second half of the 1920s. **The research methodology** is based on the combination of principles traditional for historiographic works (historicism, objectivity, holism and systematicity, as well as a value approach to the object of study) and general scientific (comparison, generalization, analysis and synthesis) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative,

historical-typological and historical-psychological) methods of scientific work. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that, for the first time, the activity of the historian as the author of the magazine "Ukraine" has been comprehensively reconstructed. **Conclusions.** Summing up the cooperation of M. Korduba with the magazine "Ukraine", we will point out his devotion to the ideals of the Council, formed under the influence of M. Hrushevsky in his youth. After all, despite being overloaded with numerous public duties and the need to find a daily income, he was aware of the need to establish a cultural dialogue between Ukrainians divided by the Zbruch border and gladly responded to the teacher's proposal for cooperation. While preparing research for "Ukraine", the Galician scientist demonstrated the breadth of his creative range. Thus, M. Korduba's analytical studies, prepared on the basis of little-known sources, focused on previously unknown facts of intellectual cooperation between Ukrainians under Russian and Austrian rule. In this way, the scientist proved the necessity and possibility of cultural synergy under the conditions of national disunity. In turn, M. Korduba's reviews and chronicles were designed to introduce the novelties of the Ukrainian studies movement that appeared in the Western world. Thanks to this, the people of Transnistria, who were limited in the possibilities of international communication, promptly received important information about current trends in socio-humanitarianism. Considering this, M. Korduba's cooperation with "Ukraine" is an important event of his intellectual biography.

Key words: M. Korduba, "Ukraine", scientific popularization, peer review, chronicle note, intellectual legacy, historiography.

Постановка проблеми. Дослідники інтелектуальної біографії Мирона Кордуби протягом тривалого часу особливу увагу відводять його співпраці з науковими пресодруками. Це зумовлено тією обставиною, що саме на шпальтах різноманітної українознавчої періодики з'являлися перші дослідницькі і, що більш важливо, концептуальні тексти визначного виховання львівської історичної школи Михайла Грушевського. При цьому, з огляду на проживання М. Кордуби на західноукраїнських теренах, історіографи вповні логічно фокусуються на його зануреності у редакційне життя наддністрянських часописів. Тим самим створюється стереотипне уявлення про вченого як діяча винятково регіонального масштабу. Натомість, знаний інтелектуал не менш інтенсивно співпрацював і з наддніпрянськими виданнями, адже був переконаним популяризатором сконструйованої його вчителем на зламі XIX–XX ст. ідеології всеукраїнської культурної соборності. Опрацювання цього наразі малознаного сюжету інтелектуальної біографії М. Кордуби уможливить подивитися на нього як на публічного інтелектуала у загальнонаціональному вимірі. Привертаючи увагу колег до цієї недослідженої проблеми, нижче реконструюємо співпрацю визначного історика з київським часописом «Україна».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже неодноразово йшлося у кордубознавстві, з'ясування особливостей співпраці визначного виховання школи М. Грушевського з науковою періодикою нерідко актуалізувалося у присвячених йому студіях. Приміром, питання залученості визначного галицького вченого у діяльність багатьох українознавчих пресодруків почасти торкалися у своїх працях Ю. Поліщук [1–3], В. Тельвак і В. Педич [4–8], О. Піх [9], Т. Батюк [10–13] та інші кордубознавці. Втім, у студіях цих та інших історіографів співпраця визначного інтелектуала з чоловою науковою трибуною Всеукраїнської академії наук, яким був часопис «Україна», висвітлена доволі фрагментарно. Це і зумовило актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати особливості співпраці М. Кордуби з київським часописом «Україна» протягом другої половини 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Передусім, стисло охарактеризуємо видавничий феномен часопису «Україна». Як відомо, цей науковий журнал українознавства був медійним дітищем М. Грушевського [14, с. 417–440; 15, с. 410–433] і виходив у Києві протягом 1914–1930 рр. з перервами в 1915–1916 і 1919–1923 рр. У першому періоді (1914, 1917–1918 рр.) журнал з'являвся під фірмою очолюваного автором «Історії України-Руси» Українського наукового товариства в Києві. Після повернення М. Грушевського з еміграції часопис став органом очоленої вченим історичної секції Всеукраїнської Академії Наук (далі – ВУАН). У першому періоді своєї історії пресодрук був тримісячником, а протягом другої половини 1920-х рр. – двомісячником. Всього світ побачило 43 числа видання – 10 у 1914–1918 рр. і 33 у 1924–1930 рр. Часопис мав таку архітектоніку: статті й розвідки, матеріали і документи з громадського-політичного і культурного життя XIX –

початку XX ст.; критика та бібліографія, наукова хроніка, некрологи. Низка випусків «України» були тематичними і присвячувалися визначним культурним діячам, важливим подіям минулого і окремим історичним регіонам нашої етнічної території [16].

Часопис «Україна» був першим виданням, яке М. Грушевський відновив після повернення до Києва у березні 1924 р. В його планах було зробити часопис двомісячником і відповідно до цього заміру постала проблема змістового наповнення видавничого портфелю, а відтак і пов'язаного з цим пошуку постійних авторів. Тож київський академік у той час пише листи із запрошеннями до давніх знайомих і приятелів, пропонуючи їм співпрацю. Низку листів він адресує і деяким своїм вихованцям по галицькій школі українознавців, що проживали на наддністрянських теренах, включених до відновленої польської держави. Оскільки деякі учні автора «Історії України-Руси» (насамперед, Степан Томашівський, Іван Кревецький та Степан Рудницький) були заангажовані у 1913 р. у протистояння з ним очільників Національно-демократичної партії, запрошення про співпрацю з медійною трибуною Історичної секції ВУАН отримали далеко не всі.

Прикметно, що першим таку пропозицію співпраці з Києва отримав саме М. Кордуба, оскільки у щойно згадуваному конфлікті він виразно прийняв сторону вчителя. Ба більше, в роки Першої світової війни, рецензуючи знану працю М. Грушевського «Наша політика», що й дала поштовх для гострого з'ясування взаємин з очільниками галицької НДП, він виразно засудив партикулярні мотиви діячів НДП й ініційовану ними брутальну кампанію проти автора «Історії України-Руси». В рецензії на шпальтах «Вісника СВУ», яким наддністрянські українці вшанували півстолітній ювілей М. Грушевського в 1916 р., М. Кордуба вповні приєднався до висловлених М. Грушевським у «Нашій політиці» гострих характеристик політичних практик лідерів галицьких народовців. Засуджуючи відсутність у них стійкості до опору польській домінації в краї, наслідки чого виявилися особливо відчутними у роки першого світового протистояння, вчений вказав на проникливість учительських оцінок [17].

Таким чином, у грудні 1925 р. М. Кордуба отримав з Києва запрошення про налагодження тісної співпраці з історичними інституціями й періодичними виданнями ВУАН. У своєму листі М. Грушевський серед іншого писав: «Загальне поліпшення матеріальних умов, а з тим і наших наукових засобів, дозволяє нам звернутися до Вас з проською і закликом взяти участь і допомогти нам в нашій науковій роботі тому, що тепер маємо змогу оплачувати таку поміч» [18, с. 201]. Відзначимо, що останній зі щойно згаданих моментів був надзвичайно вагомим для зубожілого у той час галицького інтелектуала, який мав на утриманні чималу родину. Як відомо, польська влада всіляко обмежувала М. Кордубі можливість гідного працевлаштування, караючи його за активну культурно-просвітницьку працю й стійку громадянську позицію.

Вповні очікувано, що львівський учений погодився на відновлення співпраці з надзвичайно авторитетним для себе учителем. Відтоді саме М. Кордуба перетворився на вмілого модератора численних доручень М. Грушевського для наддністрянських колег. Мовиться про те, що він серед іншого добирав авторів для тематичних чисел «України», замовляв потрібні дослідницькі студії, контролював процес підготовки домовлених текстів і врешті розподіляв гонорари за виконану роботу. Тогочасне листування між вчителем і учнем, яке дійшло до нас, віддзеркалює цілковите відновлення колишніх товариських взаємин і щирої взаємоповаги між ними. В своїх листах М. Кордуба постійно дякує вчителю за невтомну фінансову і моральну підтримку.

Налагоджуючи співпрацю з «Україною», М. Кордуба першочергово зважав на прохання головного редактора. Властиво таким чином постала найбільш фундаментальна розвідка львівського історика, що стала окрасою числа часопису, присвяченого двадцятиліттю смерті Володимира Антоновича. Готуючи урочисту академію, М. Грушевський замовив учневі студію про взаємини засновника київської школи документалістів із наддністрянськими земляками. В листі до Львова він писав: «[...] 25. III. ми будемо поминати Антоновича, в 20-літте його смерті [...]. Історична секція висловила побажання почути на сім засіданню когось з галицьких учених. Може б Ви як історик приїхали делегатом від Товариства імени Шевченка. Я написав про се академікови

Студинському, прошу з ним порозумітися. [...] Було б бажано почути якийсь реферат на тему зв'язків галицької історіографії з українською, впливів праць Антоновича і так далі» [18, с. 232–233]. М. Кордуба надзвичайно втішився вчителевому запрошенню і радо його прийняв. У листі-відповіді він зазначив: «Я дуже бажав похиснуватися нагодою і поглянути власними очима на теперішній Київ, побачитися *post tot discrimina rerum* особисто з Вами, своїм професором з університетських часів, та з вельмишановною Вашою Сім'єю, відновити і інші знайомства з передвоєнних часів. Особливо додав мені охоти до їзди Ваш останній лист зі сердечними запросинами, за котрий Вам дуже дякую» [18, с. 229]. Принагідно згадаємо, що про своє перебування у радянському Києві М. Кордуба поінформував західноукраїнську громаду на шпальтах львівського «Діла» [19].

Власне за таких обставин на сторінках «України» постала новаторська за актуалізованою проблематикою та залученими джерелами студія М. Кордуби, що надалі є найбільш вичерпним з'ясуванням взаємин В. Антоновича з австрійськими українцями. Стисло зупинимося на найбільш оригінальних історіографічних спостереженнях автора. Насамперед, львівський історик змальовує сумну ситуацію з порозумінням між поділеними Збручем українськими діячами у першій половині XIX ст. і висловлює аргументоване припущення про ризик витворення у той час «двох Україн». Властиво задля подолання цієї небезпеки, нечисленна група тогочасної інтелігенції ініціювала низку соборницьких ініціатив. На підросійській Україні цю працю модерував творець київської школи документалістів. Вказуючи на його зусилля над єднанням розділених кордоном українців, М. Кордуба зазначає: «Діяльність Антоновича на цім полі і його вплив на галицьку громаду виявилися у двох напрямках: 1) як ученого дослідника української історії і 2) як громадянина та національного діяча» [20, с. 42].

Осмислюючи інтелектуальний вплив В. Антоновича на галицьких українців, М. Кордуба наголошує, що пекучою потребою часу було створення синтетичної науково-популярної історії України. Вона мала бути створена з погляду соборницького історичного інтересу й єднати минуле всіх наших теренів демонстрацією подібності народного життя від Сяну до Дону. Реагуючи на цей виклик і розуміючи загрозу зростаючого дистанціювання наддністрянських співвітчизників, В. Антонович за співпраці з лідером галицьких народовців Олександром Барвінським почав видавати монографічну серію «Руська історична бібліотека». В ній планувалося друкувати в українському перекладі особливо вагомі студії над значущими проблемами і періодами українського минулого.

Дискусія між киянами та львів'янами над концепцією цього монографічного проєкту оприявнила низку питань, що їх вирішення модернізувало українську соціогуманітаристику того часу. Першочергово, ініціатори зіткнулися з питанням відповідної соборницьким вимогам історичної термінології, однаково прийнятної для наддніпрянського і галицького читачів. Клопіт полягав у тому, що наддністрянці користувалися поширеним ще з часів середньовіччя етнонімом «руський», а їхні наддніпрянські побратими для самоназви використовували спопуляризований козацькою героїкою термін «український». Для поєднання історичних пам'ятей порізаних збручанським кордоном співвітчизників, В. Антоновичем було запропоноване геніальне за своєю простотою рішення просто об'єднати ці історичні поняття. Його логіку цілком схвалили галицькі народовці, які в науковій літературі та публіцистиці спопуляризували топонім «Україна-Русь», що аж до початку Першої світової війни виконував свою важливу соборницьку місію.

Втілення в життя проєкту «Руської історичної бібліотеки» було першою успішною спільною справою наддніпрянців і галичан. Це породило аргументовані сподівання на можливість поступової нівеляції локальних стереотипів і вироблення спільного канону історичної пам'яті. В цій монографічній серії були видані україномовні переклади студій тогочасних визначних українців, що в підсумку створило цінний історичний компендіум, який мав чималий вплив на національне освідомлення молоді протягом другої половини XIX – початку XX ст. Підсумовуючи цей аспект інтелектуальної біографії лідера Старої київської громади, М. Кордуба відзначив: «Таким чином завдяки співпраці Галичанина Барвінського і Наддніпрянців Антоновича (пізніше М. Грушевського) та гуртка перекладачів, галицьке українське громадянство дістало в руки справжню енциклопедію рідної історії, якої

міг би позавидувати не один слов'янський нарід. «Руська Історична Бібліотека» мала величезний вплив на розбудження зацікавлення власною минулиною, на поширення і поглиблення історичного знання серед різних кругів суспільности» [20, с. 51].

Поряд із історіографічними студіями, з'ясував М. Кордуба, В. Антонович в активний спосіб долучився до появи львівських культурних інституцій. Першочергово він з'ясовує масштабність зусиль київського вченого зі створення в 1873 р. Літературного товариства імені Шевченка, а відтак і його перетворення в 1892 р. на наукове. Вивчаючи тогочасне листування, історіограф з'ясував, що власне в Антоновичевих руках сходилися фінансові ресурси підросійських меценатів, що відтак спрямовувалися на розбудову цієї некоронованої національної академії наук. Також за посередництва київського вченого передавалися наукові студії наддніпрянців для публікації в перших томах «Записок НТШ». З огляду на це не випадково, наголосив М. Кордуба, що галицькі українці в 1890 р. обрали В. Антоновича першим в історії НТШ почесним членом Товариства.

Не менше будительське значення для культурно-національного освідомлення галичан, вказує М. Кордуба, мала публіцистична діяльність В. Антоновича. Пильно приглядаючись полеміці народоців і москвофілів з приводу національної ідентичності наддністрянських українців, засновник київської школи приєднався до дискусії по стороні О. Барвінського та українофілів. Саме він на сторінках львівської «Правди» під псевдонімом Низенко опублікував знаний маніфест «Три національні типи народні», в якому аргументовано заперечив тези «об'єдинителів». Використовуючи історичні, етнічні й культурні аргументи, В. Антонович найбільш переконливо на той час довів цілковиту самостійність українців і їхню рівність з іншими європейськими націями. Даючи оцінку цій знаковій студії київського професора, М. Кордуба підкреслив: «Це дальше, більш консеквентне розведення і поглиблення думок, висловлених Костомаровим у розправі про дві руські народності. Про широкий відгомін та популярність, які ця стаття найшла серед галицької публіки, найкраще свідчить те, що її тричі перевидано» [20, с. 64]. Поряд із суто історіографічними текстами В. Антоновича, що побачили світ в «Руській історичній бібліотеці», не менший вплив на наддністрянців, зауважив історіограф, мали його публічні виклади про козацькі часи, які неодноразово видавалися в Чернівцях, втім і за участі самого М. Кордуби.

Не настільки успішною, вперше в історіографії констатував М. Кордуба, була участь В. Антоновича в галицькій політичній боротьбі. Адже приятелюючи з О. Барвінським і дивлячись на протистояння українців різних партійних таборів, київський інтелектуал перетворився на некритичного послідовника народовецької політики. Історіограф слушно вказав, що замість позиції незалежного обсерватора, що могло б допомогти йому стати важливим у той час національним арбітром, лідер Старої громади перетворився на некритичного адепта партійної лінії угодового табору О. Барвінського, а відтак змушений був розділити відповідальність за його політичні прорахунки, що з часом ставали дедалі очевиднішими. Цю тезу М. Кордуба ілюструє на прикладі участі В. Антоновича в укладенні й реалізації політики «нової ери». Адже її фіаско в другій половині 1890-х рр., викликане заграванням О. Барвінського з польськими керівниками краю, похитнуло авторитет київського професора серед українців Галичини. Зрештою, це змусило його невдовзі не лише відмовитися від втручання у галицькі партійні суперечки, а й взагалі зректися політичної активності. Але, справедливо наголошує історіограф, такий результат «нової ери», як заснування кафедри української історії у Львівському університеті й спровадження за посередництвом В. Антоновича на неї М. Грушевського, чималою мірою компенсувало його політичну недалекоглядність.

Таким чином, завдячуючи новаторству історіографічного конструювання і широті опрацьованих джерел, проаналізована розвідка М. Кордуби стала важливим з'ясуванням вагомого сюжету української інтелектуальної історії другої половини XIX ст. Що важливо, у своєму дослідженні М. Кордуба подекуди виправляв допущені попередниками фактологічні помилки в життєписі самого В. Антоновича. Так, критикуючи свого вчителя він аргументовано довів, що київський професор не приймав участі у львівському археологічному конгресі 1885 р. Завдяки згаданим перевагам історіографічного дискурсу М. Кордуби, його студія була високо оцінена сучасниками [21]; авторитетними спостереження львівського історика є і для антоновичезнавців нашого часу [22, с. 32].

Поряд із дослідницькими працями, М. Кордуба опублікував в «Україні» чимало рецензійних текстів. Наведемо декілька прикладів. Так, чималою цікавістю позначений критичний огляд львівським істориком знаної історичної синтези польського вченого та суспільно-політичного діяча М. Бобжинського «*Dzieje Polski w zarysie*», яка у міжвоєнний час вийшла четвертим оновленим виданням [23]. В огляді М. Кордуба атестував рецензованого автора останнім прихильником поширеного в XIX ст. скептичного погляду на причини упадку польської державності. Вказуючи на багатство піднятих польським колегою у його синтезі проблем, оглядач фокусується на її українських сюжетах. В цьому аспекті він відготовує чимало фактологічних помилок й інтерпретаційних архаїзмів, що викликані непоінформованістю М. Бобжинського про здобутки українських колег протягом останніх десятиліть. Але найважливішим у рецензованій книзі М. Кордуба вважає виважену спробу автора поглянути на польсько-українські взаємини у тривалій часовій перспективі. Серед іншого, наголошує він, польський учений першим із польських істориків звернув спеціальну увагу на потужні культурно-цивілізаційні впливи в X–XII ст. Русі на Польщу. В цій рідкісній для польської україністики міжвоєнного часу спробі збалансованого осмислення польсько-українських взаємин, вказує оглядач, і полягає історіографічна вагомість рецензованої книги. «Загалом доводиться сказати, що Бобжинський як мало хто з польських істориків, дивиться на історію Польщі тверезими очима і супроти українців намагається бути безстороннім, – підсумовує М. Кордуба. – Але коли ще перед сорока літами можна було ігнорувати українську наукову літературу й трактувати її *per non est*, – то тепер се рішуче вже не можливо» [23, с. 137].

Іншим добрим прикладом творчості Кордуби-рецензента на сторінках «України» є його критичний огляд книги А. Петрова про закарпатські межові назви XIX – початку XX ст. Як відомо, львівський історик мав поважний досвід збирання й інтерпретації української топономастики, тому з чималим знанням справи підійшов до обговорення студії закарпатського колеги. З'ясувавши обрані автором методологічні принципи та методичні підходи при опрацюванні межових назв, М. Кордуба підніс масштабність проробленої роботи, адже у студії подано і систематизовано понад 15 тисяч назв з усієї Закарпатської України. Наголошуючи на піонерному для української науки значенні рецензованої монографії, М. Кордуба підсумував: «Проф. Петрову, знаному вже у нас невтомному дослідникові Закарпаття, належить щира подяка за сей новий труд на новий у нас ділянці. Побажати б, щоб чим швидше знайшлися наслідувачі» [24, с. 139].

Зрештою, на шпальтах «України» М. Кордуба виступив як рефлексивний оглядач сучасного собі наукового руху. Для прикладу згадаємо його детальний звіт з реноманованого наукового форуму – Конференції істориків у Варшаві, яка відбулася протягом 27–30 червня 1927 р. З'їзд був скликаний з ініціативи Польського історичного товариства для налагодження наукової кооперації східноєвропейських і слов'янських історичних установ і товариств. На цьому зібранні були присутні й українські гуманітарії, а НТШ представляли М. Кордуба та І. Крип'якевич. Автор допису познайомив наддніпрянського читача зі змістом найбільш цікавих доповідей, що прозвучали на конгресі. Сам же М. Кордуба у своєму виступі говорив про вагомість топономастичних джерел для дослідження українського минулого. Завершуючи огляд варшавського форуму, вчений підніс важливість подібних заходів для інтеграції української соціогуманітаристики у світовий науковий рух: «Дуже важливим досягненням участі українських делегатів в цій конференції вважаємо це, що вдалося нав'язати дружні взаємини з різними слов'янськими і німецькими ученими, заінтересувати їх українськими справами і це матиме безперечно дуже корисні наслідки для дальшого розвою української науки» [25, с. 199].

Висновки. Підсумовуючи співпрацю М. Кордуби з часописом «Україна», вкажемо на його відданість соборницьким ідеалам, сформованим під впливом М. Грушевського у молоді роки. Адже попри перевантаженість численними громадськими обов'язками та потребу пошуку щоденного заробітку, він усвідомлював необхідність налагодження культурного діалогу між поділеними збручанським кордоном українцями та радо відгукнувся на пропозицію вчителя про співпрацю. Готуючи дослідження для «України», галицький учений продемонстрував широту власного творчого діапазону. Так, аналітичні

студії М. Кордуби, підготовлені на підставі малознаних джерел, фокусувалися на невідомих раніше фактах інтелектуальної кооперації підросійських та підавстрійських українців. Тим самим учений доводив необхідність і можливість культурного єднання за тогочасних умов національної роз'єднаності. В свою чергу, рецензійні огляди та хронікальні повідомлення М. Кордуби були покликані ознайомлювати з новинками українознавчого руху, що з'являлися у західному світі. Завдяки цьому обмежені у можливостях міжнародної комунікації наддніпрянці оперативно отримували важливу інформацію про актуальні тренди в соціогуманітаристиці. З огляду на це, співпраця М. Кордуби з «Україною» становить важливий сюжет його інтелектуальної біографії.

Список літератури

1. Поліщук Ю. А. Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2019. 274 с.
2. Тельвак В., Поліщук Ю. Листи українського історика Мирона Кордуби у фондах відділу рукописів Бібліотеки Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві (Польща). *Архіви України*. 2020. Вип. 1. С. 277–252.
3. Тельвак В., Поліщук Ю. Віденська доба життя Мирона Кордуби у світлі архівних документів. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2020. № 1. С. 157–163.
4. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
5. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239–261.
6. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2018. Вип. 42. С. 118–142.
7. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313–322.
8. Тельвак В. В., Журавльов С. А., Владига О. М. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2023. Вип. 11/53. С. 86–101.
9. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947). Львів, 2012. 72 с.
10. Батюк Т. Біографістика в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 106–110.
11. Батюк Т. Мирон Кордуба та газета «Діло»: особливості співпраці. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 5–10.
12. Батюк Т. Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2013. Вип. 20. С. 147–151.
13. Батюк Т. Мирон Кордуба – співробітник «Краківських вістей». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 50. С. 4–10.
14. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
15. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
16. Савчук І. Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 274–285.
17. Кордуба М. Грушевський про «нашу політику». *Вісник СВУ*. 1916. Вип. 127. С. 787.
18. Купчинський О. Упорядник, автор вступних розділів і наукового коментаря. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби. Львів, 2016. 422 с.
19. Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва. *Діло*. 1928. № 84. С. 8.
20. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. *Україна*. 1928. Кн. 5 (30). С. 33–78.
21. Bibliografia. *Kwartalnik Historyczny*. 1929. Roczn. 33. S. 18, 57.
22. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ, 2005. 492 с.
23. Кордуба М. Рец. на кн.: Bobrzynski M. Dzieje Polski w zarysie... *Україна*. 1929. Кн. 38. С. 134–137.
24. Кордуба М. Рец. на кн.: Petrov A. Karpatoruske pomistni nazwy z pol. XIX a z poc. XX st. ... *Україна*. 1929. Кн. 35. С. 136–139.
25. Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві. *Україна*. 1927. Кн. 5. С. 196–198.

References

1. Polishchuk, Yu. A. (2019). *Myron Korduba as a historian, archeographer and source researcher*. Cherkasy [in Ukrainian].
2. Telvak, V., Polishchuk, Yu. (2020). Letters of the Ukrainian historian Myron Korduba in the collections of the manuscripts department of the Library of the Ossolinsky National Institute in Wroclaw (Poland). *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 277–252 [in Ukrainian].
3. Telvak, V., Polishchuk, Yu. (2020). The Viennese era of Myron Corduba's life in the light of archival documents. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriya Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University: Historical Sciences Series]*, 1, 157–163 [in Ukrainian].
4. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky*. Lviv [in Ukrainian].
5. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261 [in English].
6. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). *Mykhailo Hrushevskiyi in the historiographic heritage of Myron Korduba. Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriya» [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 42, 118–142 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiyi's "Historical exercises" at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriya [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 19/20, 313–322 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. V., Zhuravlyov, S. A. & Vladyga, O. M. (2023). Mykhailo Hrushevskiyi Faculty of Philosophy Student Auditorium of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriya» [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 11/53, 86–101 [in Ukrainian].
9. Pikh, O. (2012). *Myron Corduba (1876–1947)*. Lviv [in Ukrainian].
10. Batuik, T. (2015). Biography Studies in historiographical heritage of Myron Korduba. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriia [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History]*, 2, 3, 106–110 [in Ukrainian].
11. Batuik, T. (2016). Myron Korduba and the journal «Dilo»: particularity of cooperation. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual issues of humanitarian sciences]*, 15, 5–10 [in Ukrainian].
12. Batuik, T. (2013). Myron Korduba's cooperation with the newspaper «Bucovina». *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"]*, 20, 147–151 [in Ukrainian].
13. Batiuk, T. (2022). Myron Korduba – spivrobitnyk «Krakivskykh vistei» [Myron Korduba – employee of "Krakow News"]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual issues of humanitarian sciences]*, 50, 4–10 [in Ukrainian].
14. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiyi: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
15. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiyi: biographical essay*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Savchuk, I. (2011). Mykhailo Hrushevskiyi and the magazine "Ukraine" (problematic and thematic analysis of publications). *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobysky local history collection]*, XIV–XV, 274–285 [in Ukrainian].
17. Korduba, M. (1916). Hrushevskiyi about "our politics". *Visnyk SVU [Herald of SVU]*, 127, 787 [in Ukrainian].
18. Kupchynskiy, O. (2016). Uporiadnyk, avtor vstupnykh rozdiliv i naukovoho komentaria. *Mutual correspondence of Mykhailo Hrushevskiyi and Myron Korduba*. Lviv [in Ukrainian].
19. Korduba, M. (1928). Impressions from a trip to Kyiv. *Dilo [Work]*, 84, 8 [in Ukrainian].
20. Korduba, M. (1928). Connections of V. Antonovych with Halychyna. *Ukraina [Ukraine]*, 5 (30), 33–78 [in Ukrainian].
21. Bibliography. (1929). *Kwartalnik Historyczny [Historical Quarterly]*, 33, 18, 57. [in Ukrainian].
22. Kiyan, O. (2005). Volodymyr Antonovych: historian and organizer of the "Kyiv Historical School". Kyiv [in Ukrainian].
23. Korduba, M. (1929). Review: Bobrzynski M. Dzieje Polski w zarysie... *Ukraina [Ukraine]*, 38, 134–137 [in Ukrainian].
24. Korduba, M. (1929). Review: Petrov A. Karpatoruske pomistni nazwy z pol. XIX a z Russian. XX st. ... *Ukraina [Ukraine]*, 35, 136–139 [in Ukrainian].
25. Korduba, M. (1927). Conference of historians in Warsaw. *Ukraina [Ukraine]*, 5, 196–198 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024
Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-100-110

Любомир ДУТКО

*аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,
м. Дрогобич, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення науково-популярних праць М. Грушевського в сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції науково-популярних праць М. Грушевського в історіографії кінця XX – початку XXI ст. **Висновки.** У підсумку відзначено, що здійснювана М. Грушевським за допомогою різних форм і методів наукова популяризація отримала чималу увагу в сучасній українській історіографії. Актуалізуючи чималі поклади різнопланового джерельного матеріалу (насамперед, епістолярій, щоденники і мемуари), дослідники протягом останнього тридцятиліття всебічно опрацювали численні аспекти національно-освідомлюючого дискурсу визначного історика. У підсумку постали ґрунтовні студії над проблемами мотивації його популярної праці (Ф. Шевченко, В. Смолій, Р. Пиріг, В. Тельвак), її теоретико-методологічних засад (В. Кухар, І. Гирич, В. Ульяновський, В. Тельвак), проблематики і дискурсивних практик (В. Шевчук, А. Трубайчук, С. Кульчицький, Я. Малик), особливостей оприлюднення й поширення (В. Кавунник, М. Капраль, А. Фелонюк), рецепції (В. Тельвак, Н. Романцова) та ін. Завдяки цьому маємо доволі насичену фактами й оцінками картину національно-освідомлюючого служіння М. Грушевського, яка переконливо атестує його знаковим в українській культурі публічним інтелектуалом першої третини XX ст.

Разом із тим, відзначені вище чималі здобутки дозволяють виявити перспективні сюжети дослідження праці Грушевського-популяризатора. Насамперед, вкажемо на чималу вибірковість історіографів, адже з відомих на сьогодні понад 120 науково-популярних праць історика, науковим аналізом охоплено не більше десятка. Також не всі періоди популяризаторської творчості вченого досліджені належним чином. У цьому сенсі практично відсутня інформація про останнє десятиліття його праці, незважаючи на те, що науково-популярні студії вченого протягом 1924–1934 рр. надалі виходили за межами більшовицької держави, виконуючи свою важливу освідомлюючу місію. Зрештою, слід поставити як самостійну проблему нереалізованих національно-освідомлюючих проєктів М. Грушевського, що стане також орієнтиром для пошуку наразі незнаних рукописів чи видань. У підсумку, реалізація цих та інших проблем дозволить підійти до створення самостійного панорамного дослідження про М. Грушевського як наукового популяризатора.

Ключові слова: М. Грушевський, науково-популярні праці, сучасна українська історіографія, рецепція.

Liubomyr DUTKO

*Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

POPULAR SCIENTIFIC WORKS OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE

Abstract. The purpose of the study is to reconstruct the process of understanding the popular scientific works of M. Hrushevsky in modern Ukrainian historiography. **The research methodology**

*involves the use of the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. **The scientific novelty** of the article consists in the study of the little-known problem of the reception of M. Hrushevsky's popular scientific works in the historiography of the late 20th – early 21st centuries. **Conclusions.** In the end, it was noted that the scientific popularization carried out by M. Hrushevsky with the help of various forms and methods received considerable attention in modern Ukrainian historiography. Updating considerable deposits of diverse source material (primarily epistolary, diaries and memories), researchers over the last three decades have comprehensively worked out numerous aspects of the nationally conscious discourse of the prominent historian. As a result, we observed an increase of thorough studies on the problems of the motivation of his popular work (F. Shevchenko, V. Smoliy, R. Pyrig, V. Telvak), its theoretical and methodological foundations (V. Kuhar, I. Hyrych, V. Ulyanovsky, V. Telvak), issues and discursive practices (V. Shevchuk, A. Trubaychuk, S. Kulchytskyi, Ya. Malik), features of publication and dissemination (V. Kavunnyk, M. Kapral, A. Felonyuk), reception (V. Telvak, N Romantsova) and others. Thanks to this, we have a picture of M. Hrushevsky's nationally conscious service, which is quite saturated with facts and assessments, that convincingly certify him as a significant public intellectual of the first third of the 20th century in Ukrainian culture.*

At the same time, the significant achievements noted above allow us to identify promising subjects of research on the work of Hrushevsky-popularizer. First of all, let us point out the considerable selectivity of historiographers, because of the more than 120 popular scientific works of the historian known today, no more than a dozen have been covered by scientific analysis. Also, not all periods of the scientist's popularizing work have been adequately researched. In this sense, there is practically no information about the last decade of his work, even though the scientist's popular science studies during 1924–1934 continued to go beyond the borders of the Bolshevik state, fulfilling its important enlightening mission. In the end, the unrealized nationally conscious projects of M. Hrushevsky should be considered as an independent problem, which will also serve as a reference point for searching for currently unknown manuscripts or publications. As a result, the implementation of these and other problems will allow us to approach the creation of an independent panoramic study about M. Hrushevsky as a scientific popularizer.

Key words: *M. Hrushevsky, popular scientific works, modern Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Злам 1980–90-х рр. був позначений в Україні стрімким поверненням національної історіографічної спадщини. Таку ситуацію зумовив суспільний запит на пізнання рідного минулого, не спотвореного комуністичною пропагандою. Відтак почалося масове перевидання знакових текстів класиків української соціогуманітаристики, серед яких особливо популярними виявилися науково-популярні праці Михайла Грушевського. У перші роки незалежності вони виходили зазвичай репринтним способом, нерідко без жодних супроводжуючих текстів, де б містилася хоча б підставова інформація про автора, а також мотиви і практики його культурно-освітньої праці. Втім згодом, завдяки солідному доробку діаспорної грушевськіани й першим студіям материкових дослідників, такі передруки супроводжувалися дедалі розлогішими впровадженнями, що іноді мали й наукову вартість. Наслідком такого постійно зростаючого дослідницького інтересу до феномену Грушевського-популяризатора стала поява чималої кількості різнопланових історіографічних напрацювань. Кількісна значущість і дискурсивна своєрідність цих текстів актуалізують проблему їхнього підсумування для визначення консенсусних, дискусійних та перспективних проблем.

Метою статті є реконструкція процесу осмислення науково-популярних праць М. Грушевського в сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [1–6]. Втім, в аспекті з'ясування особливостей новітніх опрацювань доробку Грушевського-популяризатора, здебільшого маємо лише стислі нотатки бібліографічного плану як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз науково-популярної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Тут слід згадати передмови В. Кавунника [7], А. Фелонюка та М. Капралю [8–9] до відповідних томів зібрання творів Великого Українця у 50-ти томах. Найбільш повне на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани, втім і її

аспекту, сфокусованого на науково-популярну творчість Великого Українця, належить Н. Романцовій. У ґрунтовній монографії вона відтворила вітчизняний грушевськознавчий дискурс протягом майже 150-ти років, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду [10, с. 126–248]. Втім, у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, а також не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Як уже йшлося вище, перша спроба історіографічного аналізу науково-популярних праць М. Грушевського належить авторам передмов до їхнього перевидання протягом першої половини 1990-х рр. Так, уже в 1990 р. у серії «Пам'ятки історичної думки в Україні» було перевидане російськомовне видання «Нарису історії українського народу». Його упорядники – знані історіографи Ф. Шевченко та В. Смолій – познайомили широкі читацькі кола з ключовими фактами інтелектуальної біографії визначного вченого й особливості його національно-освідомлюючої праці [11]. При цьому на їхні тези природним чином вплинула компартійна риторика, адже книга вийшла в останній рік існування СРСР і лише за умов «поміркованої критики» Великого Українця можна було добитися від влади дозволу на появу його найважливішої популярної студії, а відтак і отримання її спраглим дійсного знання читачем. Незважаючи на ритуальні закиди на адресу низки висновків автора, дослідники уперше слушно пов'язали появу науково-популярних праць львівського професора з активізацією його громадської діяльності на початку ХХ ст.: «У сповненні по вінця політичною боротьбою й організаторською діяльністю роки М. Грушевський не забуває про популяризацію наукових знань» [11, с. 348].

Далі історіографи доволі ретельно відтворили особливості історичного дискурсу М. Грушевського. За періодами – від ранньоісторичних часів і до початку ХХ ст. – вони показали історіографічне новаторство історика, а в деяких випадках і його зрозумілу залежність від попередників. Коли не можна було оминати антиросійських тез книги вченого, Ф. Шевченко та В. Смолій пояснювали їх ситуацією того часу й об'єктивною обмеженістю джерельної бази, що нею володів автор «Нарису». Сучасні історіографи також уперше торкнулися особливостей дискурсивних практик видатного вченого, вказавши, що в «Нарисі» найповніше відображення отримала манера та стиль письма, концептуальний виклад матеріалу, а також своєрідна методика підготовки праць, адресованих широкій читацькій аудиторії. У підсумку Ф. Шевченко та В. Смолій підкреслили: «Незважаючи на прорахунки, окремі дискусійні питання та тематичні лакуни, М. С. Грушевський загалом створив масштабну та багатопланову історію українського народу, повну трагізму та героїзму, підйомів та спадів, етноспецифічних та загальнолюдських устремлінь» [11, с. 365]. Загалом, аналізована передмова сповнена щирої симпатії до наукового та громадського чину М. Грушевського й була первістком материкової грушевськіани, що задавав традицію висвітлення його творчої спадщини, виходячи з українського історіографічного інтересу.

Здійснені в першій половині 1990-х рр. перевидання інших науково-популярних праць М. Грушевського також містили передмови (щоправда не такі ґрунтовні, як проаналізована вище), в яких йшлося про їхню видавничу, змістову й концептуальну специфіку. Так, В. Шевчук у своїх редакторських вступях до праці «Як жив український народ» наголосив, що розуміючи те значення, яке для національного духовного розвитку має популяризація українського історичного знання, М. Грушевський наполегливо займається цією справою і створює низку популярних книг, що виходили значними накладом та мали винятковий вплив на просвіту рідного народу [12].

Подібне бачення важливості науково-популярних студій М. Грушевського для національного самоусвідомлення українців висловив і А. Трубайчук у передмові до книги «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» [13]. Він слушно вказав на потребу привернення дослідницької уваги до феномену історико-популярної спадщини визначного історика, що тривалий час перебував на периферії історіографічного інтересу. Сучасний дослідник вповні виправдано пов'язав написання автором «Історії України-Руси» популярних студій з можливістю легальної видавничої праці в імперії Романових після революції 1905 р., оскільки саме наддніпрянські

українці найбільше потребували несфальшованих імперською пропагандою знань про рідне минуле. А. Трубайчук уперше довів, що «Історія України, приладжена до програми ...» є авторським скороченням «Ілюстрованої історії України». Насамкінець, дослідник відтворив особливості історіографічного дискурсу М. Грушевського, відзначивши низку концептуальних моментів, що надалі залишаються актуальними, а також тези, які переосмислила наука протягом ХХ ст.

У свою чергу, В. Ульяновський у післямові до перевидання студії М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» уперше реконструював процес створення праці й особливості її рецепції. На підставі раніше незнаного листування визначного історика з американським приятелем пастором В. Кузівим, яке відклалося у київських архівних колекціях, сучасний історіограф довів, що книга постала до певної міри спонтанно, адже попередньо знайдений замовник відмовився від роботи. Також В. Ульяновський довів, що попри гостру потребу у фінансах, М. Грушевський залишився вірним своїм дослідницьким принципам і умовою власного авторства поставив науковий підхід до написання книги й її друк у позаконфесійному видавництві. Втім, аргументовано показав сучасний історіограф, фахова критика неодмінно вказувала на той факт, що праця постала на замовлення та за фінансування американських євангелістів. «Та попри все це, – підсумував київський учений, – узагальнюючий нарис з історії церкви та релігійної думки в Україні, створений найвизначнішим українським істориком, користувався великою популярністю, й книжка розходилася добре» [14, с. 548]. Відзначимо, що до подібних висновків дійшли і львівські дослідники В. Кухар [15] та Я. Малик [16]. Від себе ж додамо, що тим самим «З історії релігійної думки на Україні» виконувала важливу освідмлюючу місію серед українського загалу, втім і тієї його частини, що перебувала під більшовицькою окупацією.

Здійснені протягом першої половини 1990-х рр. передруки науково-популярних студій М. Грушевського та перші спроби з'ясування обставин їхнього створення, поширення і сприйняття призвели до появи спеціальних розвідок про феномен культурно-освідмлюючої праці визначного історика. Приміром, С. Кульчицький зосередився на осмисленні званої студії М. Грушевського в шести частинах «Всесвітня історія» як історіографічного явища [17]. На підставі розлогого джерельного матеріалу сучасний історіограф довів, що у науковій спадщині М. Грушевського «Всесвітня історія» посідає особливе місце, адже вчений не планував завчасно опрацювання узагальнюючої картини історичного буття людства. Фактично, ідея з'явилася спонтанно і була пов'язана з обставинами життя у засланні. Втім, слушно вказав С. Кульчицький, в нових обставинах революційного руху в Україні книга, запланована як спосіб з користю провести час за відсутності доступу до архівних матеріалів, набула особливого значення для українського загалу. Мовиться про те, що вона вперше пропонувала погляд на минуле нашого народу в широкому контексті процесів світової історії. Тим самим пересічний читач отримував уявлення про Україну як рівноправного дієвця всесвітньо-історичного процесу, а не складову котроїсь із європейських імперій, як це змальовувалося у попередній історіографічній традиції. Також вперше київський дослідник торкнувся питання стильових особливостей дискурсу М. Грушевського як автора популярних творів. На прикладі «Всесвітньої історії» він вказав, що вони відзначаються «простою і ясною мовою, прозорістю думок, цілковитою доступністю викладу, а інколи – й незвичною для цього завжди серйозного дослідника дотепністю» [17, с. 14].

Особливо багато уваги сучасні історіографи присвятили «Нарису історії українського народу» М. Грушевського. Найбільш докладно про нього на сьогодні написав В. Кавунник [7]. Опрацювавши значне коло мемуарних, щоденникових та особливо епістолярних джерел, київський дослідник ретельно реконструював історію видання цієї чи не найбільш запитаної серед широких читацьких кіл книги. Він довів, що ідея книги виникла після прочитання львівським професором лекцій у Парижі, що і лягли в її основу. В. Кавунник відтворив непростий шлях «Нарису» до читача, адже європейські видавці вважали комерційно збитковим видання праці, заснованої на схемі, що була послідовним запереченням «звичайної» імперської моделі східноєвропейського минулого. Втім,

демонструє В. Кавунник, з властивою собі витривалістю й енергійністю М. Грушевський переборює всі перепони. Тож книга в 1904 р. побачила світ, щоб робити свою потрібну справу з поінформування читачів про існування одного з найбільших слов'янських народів, який неприхильними обставинами історичної долі втратив єдність і політичну суб'єктність.

Попри побоювання видавців та деяких українських інтелектуалів, наголошує сучасний історіограф, книга виявилася на часі, адже вийшла багатотисячними накладами у чотирьох виданнях і чимало заважила на свідомісних зрушеннях у середовищі своїх читачів. «Задум Михайла Грушевського підготувати працю, – висновує В. Кавунник, – у якій було б обґрунтоване формування українського народу як окремої нації, беззаперечно виконаний успішно. Про це свідчать чотири перевидання книжки з теми, яку століттями цензурували в Російській імперії. Ба більше, концепція «Очерка истории украинского народа» вийшла за межі академічного дискурсу й стала предметом для дискусій у публіцистичному, літературному й навіть філософському наративі» [18, с. 30]. Відзначимо, що подібний освідомлюючий ефект «Нарису» мав і на українську читацьку спільноту початку 1990-х рр., адже висвітлював історичне минуле з погляду нашого історичного інтересу.

Найбільш докладний на сьогодні аналіз «Нарису» як історіографічного явища належить знаому грушевськознавцю І. Гиричу. Вже на початку розгляду київський дослідник слушно вказав на винятковість цієї книги у творчому доробку Великого Українця, адже у ній читач уперше отримав цілісний і вповні академічний образ минулого свого народу як органічної складової європейської спільноти. Саме цією книгою, на слушне переконання сучасного історіографа, М. Грушевський мав намір покінчити з тими деструктивними міфами, які насаджувала російська суспільна думка в мізки наддніпрянської інтелігенції. З огляду на таке освідомлююче завдання, твердить І. Гирич, львівському професору при написанні «Нарису» не йшлося про широту палітри історичних фактів і нюансів, адже вони могли бути почерпнуті з маси інших студій. Важливішим був виховний момент для людної підросійської України, що полягав в інтерпретаційних акцентах, оцінному ставленні до подій минулого й історичних персонажів. «І такі моменти, – наголосив історіограф, – цьому читачеві Михайло Грушевський подав в «Очерку»» [19, с. 11].

Далі І. Гирич надзвичайно докладно – за історичними періодами – відтворив ті новаційні для початку ХХ ст. історіографічні пропозиції М. Грушевського, що він їх популяризував у своїй науково-популярній книзі. Цими знаннями видатний учений давав до рук освіченої публіки надійну зброю для культурного протистояння домінуючій на Наддніпрянщині російській версії історії простору східного слов'янства. І хоча М. Грушевського стереотипно атестують народником, вказує сучасний дослідник, саме у «Нарисі» він постає інтелектуалом-державником, який запропонував переконливу версію історичного поступу українців як самостійної – політично, ментально і культурно – нації. «Отже, – висновує І. Гирич, – не перебільшуючи, можемо сказати, що «Очерк истории украинского народа» був тією книжкою, яка закладала спільну стратегію й тактику українського руху щодо ставлення до російської держави. Це була не тільки наукова, а й суспільно-політична праця» [19, с. 15].

Маємо на сьогодні й спробу цілісного осмислення науково-популярної історіографічної творчості М. Грушевського. Її появу стимулювало видання творів історика в 50-ти томах, де в окрему книгу було зібрано його національно-освідомлюючі студії. Їхній цілісний аналіз у передмові до 23-ї книги багатотомника запропонували М. Капраль та А. Фелонюк. Першочергово вони вповні виправдано пов'язали національно-освідомлюючу працю М. Грушевського з активізацією суспільно-політичних процесів на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. Мовиться про те, що після революції в Росії 1905 р. і призупинення цензурних обмежень українських видань, склалися сприятливі обставини для навздогінної модернізації національної свідомості наддніпрянців.

Далі львівські дослідники ретельно проаналізували історію створення чотирьох опублікованих у 23-му томі праць вченого – «Про старі часи на Україні. Коротка історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «Історія України» для шкіл і «З історії релігійної думки на Україні». Також М. Капраль та А. Фелонюк зібрали враження і відгуки сучасників на ці популярні роботи та простежили способи й шляхи

поширення М. Грушевським своїх науково-популярних студій. У підсумку проведеного дослідження львівські історіографи дійшли аргументованого висновку: «Науковою популяризацією на прикладі «Короткої історії України» М. Грушевський прагнув досягнути кілька цілей: представити цілісний образ історії України (наукова мета); задовольнити зростаюче зацікавлення українців своїм минулим, особливо у період революційних змін у 1905–1907 рр. (суспільно-громадська мета); надати науково обґрунтовані знання про минуле (виховна мета)» [8, с. VI].

За подібною історіографічною логікою М. Капраль та А. Фелонюк проаналізували науково-популяризаторську діяльність М. Грушевського і в добу Визвольних змагань [9]. Вони з'ясували, що голова Центральної Ради розгорнув у революційний період неймовірну для того часу діяльність з видання науково-популярних робіт з історії України та всесвітньої історії. Як доказ, вони згадали про такі праці вченого, як «Всесвітня історія в короткім огляді» у VI частинах, доведена до кінця XIX ст.; чотири видання «Ілюстрованої історії України», доповненої подіями Першої світової війни та часу революції; «Старинна історія. Античний світ»; «Середні віки Європи». Поряд із цим, вказують львівські дослідники, у лютому 1919 р. в Кам'янці-Подільському М. Грушевський почав працювати над шкільними підручниками і в короткому часі видав навчальну книгу «Історія України: Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижших класів шкіл середніх», що доволі швидко набув популярності серед молоді та педагогів.

Тоді ж учений перевидає значними накладом низку популярних праць більш раннього періоду (приміром, три видання «Про старі часи на Україні. Коротка історія України», «Про українську мову й українську школу», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» та ін.). Зрештою, чималий освідлюючий ефект, слушно наголошують історіографи, мали такі збірки наукових і науково-популярних статей М. Грушевського, як, наприклад, «З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови» та «Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV–XVII вв.: Господарство польського магната на Наддніпрян'ю». Разом із тим, уперше в історіографії наголосили М. Капраль та А. Фелонюк, чимало з запланованих і навіть проанонсованих М. Грушевським на сторінках тогочасної періодики науково-популярних праць так і не було підготовлено з огляду на складні обставини революційної доби. Попри це, висновують львівські дослідники, науково-популярні видання голови Центральної Ради стали потужним чинником національно-культурного освідомлення українців, впливаючи на модернізацію їхньої громадської самосвідомості.

З огляду на важливість науково-популярної праці в інтелектуальному життєписі М. Грушевського, цьому сюжету чимало уваги присвятили і біографи вченого. Так, відомий дослідник С. Плохій влучно відзначив, що виданням «Очерка истории украинского народа» львівський професор завершив тривалу кампанію за вихід до наддніпрянського читача [20, с. 66]. Після появи цієї книги, твердить гарвардський професор, для М. Грушевського одним із головних завдань на Наддніпрянщині між революцією 1905 р. і Першою світовою війною було зберегти й закріпити поступки, яких український рух добився від уряду під час революції. Прагнучи максимально скористатися цими поступками, автор «Історії України-Руси» з метою донесення української ідеї до максимально широкого кола українців і розвитку їхньої національної свідомості, активно видавав і перевидавав власні науково-популярні тексти з української історії.

Ще більш затребуваною, а тому й активною, твердить С. Плохій, науково-популяризаційна праця М. Грушевського стала у роки революції. Сучасний історіограф звертає увагу, що лише протягом першого революційного року вчений підготував рекордну кількість статей і популярних брошур з історії. Мовиться про те, що він писав нові історичні твори та перевидавав старі, що популяризували українську справу. «У той час багато його праць, – слушно вказує С. Плохій, – виходили багатотисячними накладом і допомагали величезній кількості «малоросіян» стати українцями, а також пояснити своїм сусідам, що таке українство» [20, с. 91]. Аргументуючи своє спостереження, сучасний історик нагадує, що протягом лише першого революційного року четвертим виданням вийшла «Ілюстрована історія України», а також була тричі перевидана розрахована на селянську

аудиторію праця «Про старі часи на Україні». Поряд з цими студіями, М. Грушевський двічі видав розвідки про Переяславську угоду 1654 р. між Україною й Московією, а також передрукував деякі давні історичні статті, значущі, на його думку, в новий період, і кілька брошур, що пояснювали витoki українського руху та його завдання. С. Плохій робить висновок, що все це мало чималий вплив на зростання національної самосвідомості широких мас революційного українства.

Чимало про науково-популярну працю М. Грушевського йдеться у найновішій спробі його інтелектуальної біографії авторства Р. Пирога та В. Тельвака. Авторитетні дослідники аргументовано відзначили, що розуміння львівським професором першочерговості культурно-освідомлюючого служіння змусило його на початку ХХ ст. переорієнтувати своє життя і відклавши суто наукові проекти прийнятися за творення праць для широких громадських кіл. Сучасні грушевськознавці твердять: «Не маючи можливості популяризувати українську історію та культуру на підросійських землях з університетської кафедри, вчений з цією метою в 1904–1914 рр. випустив друком призначені для російських читачів декілька науково-популярних видань» [21, с. 220; 22, с. 218]. Найбільшу зацікавленість, вказують Р. Пиріг і В. Тельвак, серед читачів здобув «Очерк истории украинского народа». Саме поява цієї книги, наголошують сучасні історіографи, започаткувала ознайомлення російського суспільства з національною моделлю українського минулого й ініціювала широке обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах імперії.

Поряд із питаннями мотивації, тематики, дискурсивних практик, ідейних засад й інших подібних аспектів науково-популяризаційної праці М. Грушевського, сучасні історіографи подекуди артикулюють проблеми методологічного рівня. Для прикладу згадаємо з'ясування І. Гиричем [23], В. Ульяновським [24], В. Тельваком [25, с. 162–163] та ін. особливостей розуміння автором «Історії України-Руси» завдань і стандартів наукової популяризації. Як відомо, поштовхом для львівського професора замислитися над цими проблемами став вихід званої популярної книги М. Аркаса «Історія України-Русі» та розгорнута довкола неї дискусія, в якій активну участь взяв і сам М. Грушевський. Сучасні дослідники одноставно вказали на доволі модерне розуміння ним проблем і пріоритетів наукової популяризації, що виходили з потреби виховання свідомого своїх національних викликів українського громадянина. Власне така чітка позиція львівського професора, висновують грушевськознавці, сприяла професіоналізації науково-популярної складової нашої соціогуманітаристики.

Зрештою, чимало на сьогодні написано стосовно проблеми рецепції науково-популярної творчості М. Грушевського в інтелектуальній думці його доби. Найбільш комплексно це питання на сьогодні дослідив В. Тельвак. У низці статей [26–27] і монографій [28–29] дрогобицький дослідник, опрацювавши широке коло критичних відгуків, епістолярних, щоденникових і мемуарних джерел довів, що саме адресовані широким колам культурно-освідомлюючі студії визначного вченого отримали найбільше схвалення сучасників. При цьому не тільки академічна критика, але й пересічні читачі вказували на переваги дискурсивних практик Грушевського-популяризатора. Мовилося, насамперед, про доступність викладу, переконливість аргументації, чіткість запропонованих концептуальних тез тощо. З огляду на це, аргументовано підсумував В. Тельвак, науково-популярні студії автора «Історії України-Руси» успішно виконували покладену на них місію масового охоплення читацької аудиторії та її культурно-громадського виховання. «Науково-популярні твори М. Грушевського, що з'явилися на початку ХХ ст., стали важливим фактором тогочасного наукового життя, – робить висновок дрогобицький дослідник. – Про це свідчать як значні наклади цих праць, так і розгорнута довкола них жвава полеміка... Численні корективи та уточнення, що стосувалися різних аспектів фахового, концептуального та методичного характеру, сприяли швидкому становленню та збагаченню науково-популярного напрямку в тогочасній українській історіографії. А це, в свою чергу, послужило могутнім чинником національного відродження першої третини ХХ ст.» [30, с. 356].

Найбільш актуальний досвід рецептивної грушевськiани, втiм i першoї третини ХХ ст., належить згаданiй на початку нашої розвідки мариупольськiй дослідниці Н. Романцовiй. Особливiстю її iсторiографiчного аналізу є те, що вона окремо не розглядає процес осмислення сучасниками М. Грушевського його популярних праць, вiдносячи їх до бiльшoї групи науково-публiцистичних текстiв [10, с. 167–183, 217–229]. Стосовно них, сучасний iсторiограф вiднoтовує чималу затребуванiсть у середовищі українського загалу нацiонально-освiдомлюючої творчостi визначного iнтелектуала, свiдченням чого були неодноразовi перевидання його студiй чималими накладами. Н. Романцова на багатьох прикладах вiдтворює особливостi сприйняття популярних текстiв М. Грушевського у рiзних iдейних середовищах (патрiотичному, iмперськoму, москвофiльськoму, малоросiйськoму та iн.), вказуючи, що оцiнoчнi спостереження залежали вiд ставлення того чи iншого оглядача до феномену модерного українства. У пiдсумку, iсторикiня влучно пiдсумувала, що голосне обговорення сучасниками науково-популярних студiй автора «Iсторiї України-Руси» також мало важливий нацiонально-мобiлiзуючий ефект.

Висновки. Як засвiдчив проведений аналіз, здiйснювана М. Грушевським за допомогою рiзних форм i методiв наукова популяризація отримала чималу увагу в сучасній українськiй iсторiографiї. Актуалiзуючи значнi поклади рiзнопланового джерельного матерiалу (насамперед, епiстолярiй, щоденники i мемуари), дослідники протягом останнього тридцятилiття всебiчно опрацювали численнi аспекти нацiонально-освiдомлюючого дискурсу визначного iсторика. У пiдсумку, постали ґрунтовнi студiї над проблемами мотивації його популярної праці (Ф. Шевченко, В. Смолiй, Р. Пирiг, В. Тельвак), її теоретико-методологiчних засад (В. Кухар, I. Гирич, В. Ульяновськiй, В. Тельвак), проблематики i дискурсивних практик (В. Шевчук, А. Трубайчук, С. Кульчицькiй, Я. Малик), особливостей оприлюднення й поширення (В. Кавунник, М. Капраль, А. Фелонюк), рецепції (В. Тельвак, Н. Романцова) та iн. Завдяки цьому, маємо доволi насичену фактами й оцiнками картину нацiонально-освiдомлюючого служiння М. Грушевського, яка переконливо атестує його знаковим в українськiй культурi публiчним iнтелектуалом першoї третини ХХ ст.

Разом iз тим, вiдзначенi вище чималi здобутки дозволяють виявити перспективнi сюжети дослідження праці Грушевського-популяризатора. Насамперед, вкажемо на чималу вибiрковiсть iсторiографiв, адже з вiдомих на сьогодні понад 120 науково-популярних праць iсторика, науковим аналізом охоплено не бiльше десятка. Також не всi перiоди популяризаторськoї творчостi вченого дослідженi належним чином. У цьому сенсi практично вiдсутня iнформація про останнє десятилiття його праці, незважаючи на те, що науково-популярнi студiї вченого протягом 1924–1934 рр. надалi виходили за межами бiльшовицькoї держави, виконуючи свою важливу освiдомлюючу мiсiю. Зрештою, слiд поставити як самостiйну проблему нереалiзованих нацiонально-освiдомлюючих проєктiв М. Грушевського, що стане також орієнтиром для пошуку наразi незнаних рукописiв чи видань. У пiдсумку, реалiзація цих та iнших проблем дозволить пiдiйти до створення самостiйного панорамного дослідження про М. Грушевського як наукового популяризатора.

Список лiтератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськoзнавство: здобутки, втрати, перспективи. *Українськiй iсторичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
2. Тельвак В. Грушевськiана на сторiнках «Українського iсторичного журналу» (1991–2010 рр.). *Iсторiографiчнi дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
3. Тельвак В. Грушевськiана Руслана Пирoга. *Архiви України*. 2011. № 2–3 (273). С. 290–298.
4. Тельвак В. Грушевськoзнавство: методологiчнi проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
5. Тельвак В. Монографiчна грушевськiана: спроба узагальнення. *Гуржiївськi iсторичнi читання: Збiрник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
6. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129–136.

7. Кавунник В. Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 22*. Львів: Світ, 2015. С. V–XLII.
8. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 23*. Львів: Світ, 2014. С. V–XXVIII.
9. Капраль М., Фелонюк А. «Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала»: Наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 9*. Львів: Світ, 2009. С. V–XXIV.
10. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
11. Шевченко Ф., Смолий В. М. С. Грушевский: краткий очерк жизни и научной деятельности. *Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа*. Киев: Лыбидь, 1990. С. 345–365.
12. Шевчук В. Михайло Грушевський та його найкоротша «Історія України». *Грушевський М. С. Як жив український народ*. Київ: Веселка, 1992. С. 3–8.
13. Трубайчук А. Вірний син свого народу. *Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх*. Київ: Варта, 1993. С. 3–10.
14. Ульяновський В. «З історії релігійної думки на Україні». *Грушевський М. Духовна Україна. Збірник творів*. Київ, 1994. С. 545–549.
15. Кухар В. З історії видання книги М. Грушевського «Про старі часи на Україні». *Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидавництва XIX–XX ст. і сучасні проблеми)*. Львів, 1995. С. 103–105.
16. Малик Я. М. Грушевський – автор і видавець праці «З історії релігійної думки на Україні». *Історія релігій в Україні*. 1994. С. 115–117.
17. Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 10–15.
18. Кавунник В. До історії «Нарису історії українського народу» Михайла Грушевського. *Грушевський М. Нарис історії українського народу*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2021. С. 27–30.
19. Гирич І. «Нарис історії українського народу» Михайла Грушевського як твір, що формував ментальність українця модерного часу. *Грушевський М. Нарис історії українського народу*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2021. С. 7–26.
20. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 599 с.
21. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
22. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
23. Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський». *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. 1996. С. 221–231.
24. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський. *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. 1996. С. 161–221.
25. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
26. Тельвак В., Педич В., Тельвак В. «З історії релігійної думки» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник*. 2013. Кн. I. С. 768–773.
27. Тельвак В. В., Тельвак В. П. «Всесвітня історія в короткім огляді» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії»*. Дрогобич: ТЗОВ «Трек-ЛТД», 2013. С. 109–111.
28. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич, 2008. 494 с.
29. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
30. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.

References

1. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].

3. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3 (273), 290–298 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorichni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats [Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
6. Telwak, W. (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136 [in Polish].
7. Kavunnyk, V. (2015). The history of the publication “Essay” by Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 22 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, Volume 22]*. Lviv: “Svit” Publishing House, V–XLII [in Ukrainian].
8. Kapral, M., Felonyuk, A. (2014). Mykhailo Hrushevskiy as an author of popular science essays on the history of Ukraine. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 23 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, T. 23]*. Lviv: “Svit” Publishing House, V–XXVIII [in Ukrainian].
9. Kapral, M., Felonyuk, A. (2009). “When the guns spoke, muse Clio was not silent”: Scientific and popular science heritage of M. Hrushevskiy (1917–1923). *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 9 [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes, Volume 9]*. Lviv: “Svit” Publishing House, V – XXIV [in Ukrainian].
10. Romantsova, N. I. (2019). *Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography*. Mariupol [in Ukrainian].
11. Shevchenko, F. P., Smoliy, V. A. (1990). M. S. Hrushevsky: a brief outline of life and scientific activity. *Hrushevskiy M. S. Ocherk ystoryy ukraïnskoho Naroda [Hrushevskiy M.S. Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kyiv: “Lybyd”, 345–365 [in Ukrainian].
12. Shevchuk, V. (1992). Mykhailo Hrushevskiy and his shortest “History of Ukraine”. *Hrushevskiy M. S. Yak zhyv ukrainskyi narod [Hrushevskiy M. S. How the Ukrainian people lived]*. Kyiv: Veselka, 3–8 [in Ukrainian].
13. Trubaichuk, A. (1993). Faithful son of his people. *Hrushevskiy M. S. Istoriia Ukrainy, pryladzhena do prohramy vyshchyykh pochatkovykh shkil i nyzhchyykh klasiv shkil serednykh [Hrushevskiy M. S. History of Ukraine, adapted to the program of upper elementary schools and lower classes of secondary schools]*. K.: “Varta”, 3–10 [in Ukrainian].
14. Ulyanovsky, V. (1994). “From the history of religious thought in Ukraine”. *Hrushevskiy M. Dukhovna Ukraina. Zbirnyk tvoriv [Hrushevskiy M. Spiritual Ukraine. A collection of works]*. Kyiv, 545–549 [in Ukrainian].
15. Kukhar, V. (1995). From the history of the publication of M. Hrushevskiy’s book “About old times in Ukraine”. *Knyha v sotsiokulturnomu prostori (dosvid knyhovydannia XIX–XX st. i suchasni problemy) [The book in the socio-cultural space (experience of book publishing in the 19th – 20th centuries and modern problems)]*. Lviv, 103–105 [in Ukrainian].
16. Malyk, Ya. (1994). M. Hrushevskiy – author and publisher of the work “On the History of Religious Thought in Ukraine”. *Istoriia religii v Ukraini [History of religions in Ukraine]*, 115–117 [in Ukrainian].
17. Kulchytskyi, S. (2002). Mykhailo Hrushevskiy’s “World History” as a historiographical phenomenon. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovec i polityk u konteksti suchasnosti. Zbirnyk naukovykh prats [Mykhailo Hrushevskiy is a scientist and politician in the context of modernity. Collection of scientific works]*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 10–15 [in Ukrainian].
18. Kavunnyk, V. (2021). To the history of Mykhailo Hrushevskiy’s “Essay on the History of the Ukrainian People”. *Hrushevskiy M. Narys istorii ukrainskoho narodu [Hrushevskiy M. Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 27–30 [in Ukrainian].
19. Hyrych, I. (2021). “Essay on the history of the Ukrainian people” by Mykhailo Hrushevsky as a work that shaped the mentality of a modern Ukrainian. *Hrushevskiy M. Narys istorii ukrainskoho narodu [Hrushevskiy M. Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 7–26 [in Ukrainian].
20. Plohiy, S. (2011). *Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
22. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Hyrych, I. (1996). Even before the “Arkas and Hrushevskiy” problem. *Istoriia, istoriosofia, dzhereloznavstvo. Istorychnyi zbirnyk [History, historiography, source studies. Historical collection]*, 221–231 [in Ukrainian].

24. Ulyanovsky, V. (1996). Mykola Arkas, "History of Ukraine-Russia" and *Istoriia, istoriosofiia, dzhereloznavstvo. Istorychnyi zbirnyk* [History, historiosophy, source studies. Historical collection], 161–221 [in Ukrainian].
25. Telvak, V. (2002). *Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century)*. Drohobych [in Ukrainian].
26. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2013). "From the history of religious thought" by Mykhailo Hrushevsky in the evaluations of contemporaries. *Istoriia religii v Ukraini: Nauk. shchorichnyk* [History of religions in Ukraine: Science. Yearbook], I, 768–773 [in Ukrainian].
27. Telvak, V., Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky's "World History in a Brief Review" in the Assessments of Contemporaries. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Pytannia vsesvitnoi istorii"* [International Scientific and Practical Conference "Issues of World History"]. Drohobych: "Trek-LTD" LLC Publishing House, 109–111 [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Kyiv–Drohobych [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2012). *The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Drohobych [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskyi in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk* [Drohobysky local history collection], X, 348–358 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 930-051Зайкин:271.2-9-047.37(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-111-116

Денис ХОМЕНКО

аспірант, викладач кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3369-9239>

e-mail: khomenko.denys2320@vu.cdu.edu.ua

ІСТОРИКО-ЦЕРКОВНА ПРОБЛЕМАТИКА У ДОСЛІДЖЕННЯХ В'ЯЧЕСЛАВА ЗАЙКИНА

Анотація. Метою статті є спроба висвітлення наукових студій В. Зайкина, присвячених дослідженню історії християнства на українських землях у середньовічну та модерну добу.

Наукова новизна. Пропонована стаття є внеском у наукову реконструкцію інтелектуальної біографії В. Зайкина як історика церкви. Проаналізовано бачення історика причин поширення християнства в середньовічну добу. З'ясовано, що в дослідженнях ученого чільне місце відведено вивченню соборноправності української церкви та ролі братств у її становленні. Методологічну основу дослідження складають стратегії біографістики, загальнонаукового системного методу та аналіз різних фактографічних пластів, необхідних для конструювання інтелектуальної біографії В. Зайкина. Оригінальність дослідження полягає в комплексному аналізі опублікованого матеріалу та рукописної спадщини В. Зайкина з історії релігії та церкви на українських землях.

Висновки. З'ясовано, що працях В. Зайкина з історії церкви знайшли відображення як загальні процеси розвитку релігійного життя що відбувалися в Україні та поза її межами протягом середньовічного та модерного періоду, так і досягнення окремих видатних представників релігійної та державної сфери цього періоду. Події релігійного життя в Україні В. Зайкин розглядав через призму національного відродження, високо оцінюючи перетворення в церковній царині що відбулися під час правління князів Володимира та Святослава й критикуючи церковну автокефалію періоду Української революції 1917–1921 рр., коли церква стала інструментом влади.

Ключові слова: В. Зайкин, історія релігії та церкви, інтелектуальна спадщина, історіографія, історико-церковна проблематика.

Denys KHOMENKO

PhD Student, Lecturer of the Department of Ukraine History of Bohdan Khmelnytsky

National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3369-9239>

e-mail: khomenko.denys2320@vu.cdu.edu.ua

HISTORICAL AND CHURCH ISSUES IN THE RESEARCH OF VYACHESLAV ZAYIKYN

Abstract. The aim of the article is to highlight the scientific studies of V. Zayikyn, dedicated to the research of the history of Christianity in Ukrainian lands during the medieval and modern periods.

Scientific novelty. The proposed article contributes to the scientific reconstruction of the intellectual biography of V. Zayikyn as a church historian. The article analyzes the historian's view on the reasons for the spread of Christianity during the medieval period. It was found that the scholar's research prominently features the study of the conciliarism of the Ukrainian church and the role of brotherhoods in its formation. **The methodological basis** of the study consists of biographical strategies, the general scientific systematic method, and the analysis of various factual layers necessary for constructing the intellectual biography of V. Zayikyn. The originality of the research lies in the comprehensive analysis of V. Zayikyn's published material and manuscript heritage on the history of religion and the church in Ukrainian lands.

Conclusions. It was revealed that V. Zayikyn's works on church history reflect both the general processes of the development of religious life that occurred in Ukraine and beyond during the medieval and modern periods, as well as the achievements of individual prominent figures in the religious and state spheres of this period. V. Zayikyn considered the events of religious life in Ukraine through the prism of national revival, highly appreciating the transformations in the church sphere that took place during the reign of Princes Volodymyr and Sviatoslav and criticizing the church autocephaly of the Ukrainian Revolution period of 1917–1921 when the church became an instrument of power.

Keywords: V. Zayikyn, history of religion and the church, intellectual heritage, historiography, historical and church issues.

Постановка проблеми. В'ячеслав Заїкин (1896–1941) – український історик, історіограф, різноманітні сфери наукової діяльності якого постійно переплітались. Проблематика досліджень з історії церкви на українських землях займає провідне місце в реконструкції інтелектуальної біографії вченого. Проте всебічний аналіз його здобутків, зокрема з погляду тематичної спрямованості та перетину історичних і церковних питань, залишається недостатньо дослідженим.

Мета. Пропонована розвідка покликана усунути цю прогалину шляхом історіографічного аналізу відповідних студій авторства В. Заїкина, з окремим акцентом на його трактуванні церковної історії та її впливі на ширші історичні наративи.

Аналіз останніх досліджень. Окреслена проблематика поки не знайшла належного комплексного висвітлення у наукових публікаціях, хоча спорадична історіографічна характеристика поглядів В. Заїкина на історико-церковну проблематику присутня у наукових розвідках І. Назарка [11], А. Портнова [12; 13], Л. Тимошенка [14; 15], М. Міроновича [1].

Виклад основного матеріалу. В. Заїкин чи не єдиний в українському інтелектуальному середовищі виразно протистояв концепції, яку А. Портнов умовно означив як «концепція специфіки українського православ'я» [12, с. 102]. Історик виводив її з народницької тези, мовляв, національною рисою українців є вільна стихія, індивідуалізм, нахил до необмеженої свободи й ультрадемократичного ладу, на протигагу колективізму, схилинню перед вищою владою у росіян (вперше її подав М. Костомаров у «Двох руських народностях»). Цей схематичний образ двох відмінних національних ментальностей був спроектований і на церковну історію. Певні його елементи наявні в публікаціях В. Антоновича, розвинені О. Левицьким, концептуалізовані як програма церковних реформ у текстах А. Лотоцького, А. Річицького, І. Огієнка. Узагальнюючи їхні тези, В. Заїкин виокремлює три специфічні риси українського православ'я (які водночас є й головними відмінностями від православ'я російського типу), що їх відзначають названі автори: 1) широка й потужна участь світських людей (мирян) в управлінні Церквою; 2) соборноправність, тобто керівництво Церквою собором, з участю не лише єпископів, але й мирян; 3) виборність духовних осіб (від митрополита до дяка) як вияв «церковної демократії» [12, с. 103].

Аналізуючи джерела християнства на руських землях, В. Заїкин дотримується думки, що протягом кількох століть остаточному утвердженню нової релігії перешкождали постійні переселення різних племен у південно-руських степах і різні політичні обставини. Однак наприкінці VIII ст. поширення християнства серед слов'янських племен уже мало значний успіх. Аналізуючи епізод з «Життя Стефана Сурозького» він резюмує, що на рубежі VIII–IX ст. князь Бравлін (означений істориком як «перший руський князь») після походів на грецькі та вірменські колонії у Криму, разом зі своєю дружиною прийняв християнство. Наступний етап розвитку християнства дослідник відніс до князювання Аскольда, який, начебто, розпочав перебудову своєї держави, намагаючись наблизити її до тогочасних християнізованих країн. Втім, зустрівши опір реформам зі сторони киян-язичників, цим скористався новгородський князь-варяг Олег, правління якого означене науковцем як «епоха язичницької реакції» [4, с. 75].

Досліджуючи історію християнства на Русі періоду правління перших Рюриковичів, В. Заїкин виокремив за князювання Ігоря властивий характер «поганської Руської держави» [11, с. 32]. Джерела, зібрані істориком, зберегли дані про торговельний характер Русі, а війна з Візантією 941 р. мала забезпечити інтереси руської торгівлі в Константинополі, які візантійський уряд хотів обмежити [11, с. 32]. В історичній науці з'ясовано, як стверджує В. Заїкин, що «поширення християнства та християнської культури на Русі не було ділом тільки самого Володимира Великого. Св. князь Володимир Великий тільки остаточно утвердив християнську віру, яка почала була ширитися на руських землях значно давніше» [9, с. 2]. Характеризуючи становище християнської віри в руських землях середини X ст., зважаючи на візантійсько-руську ворожнечу 970-х рр., яка негативно відбилась на поширенні християнства, та завдяки успішному «покроку християнства з заходу на схід», загальна ситуація була вельми сприятливою для розвитку нової віри у Київській державі, особливо в часи Ярополка I, коли християнська релігія та культура ширилися на руських землях не з Візантії, а з християнського Заходу [10, с. 39].

Працював учений також і над дослідженням стосунків української церкви з Римом та Візантією у другій половині XI ст., присвятивши цій проблемі п'ять нарисів: Становище Української Церкви супроти Риму й Візантії за князювання Ізяслава I перед унією 1075–1078 рр.; Унія української Церкви з Римсько-Католицькою за кн. Ізяслава I: 1075–1078 рр.; Сповідник Унії Св. Стефан, єпископ Володимирський і галицький; Князь Ярополк – Петро, володар Волині й Галичини; Становище Української Церкви за часів князювання в Києві Всеволода I [17, арк. 30]

У листуванні з львівським громадським діячем і публіцистом О. Назаруком, В. Заїкин наводить власну (авторську) схему історії православної церкви Русі другої половини XI ст., виокремлюючи 9 різновекторних періодів: 1) 1051–1055 рр. – українська церква – автокефальна; 2) 1055–1072 рр. – період зверхності Візантії; 3) 1072–1073 рр. – псується стосунки князя Ізяслава з митрополитом Георгієм (охарактеризований істориком як «крайній візантієць») і Константинополем, але у тому ж 1073 р. Ізяслава виганяють з Києва Святослав та Всеволод, тому до 1076 р. зберігається зверхність Візантії над руською церквою; 4) 1075 р. Ізяслав і його син Ярополк-Петро (вчений скрізь застосовує «Ярополк-Петро» подвійним ім'ям, щоб не плутати його з іншими Ярополками) вступає в унію з Римом; 5) 1076–1077 рр. Ізяслав повертається на Русь і влаштовує заходи до здійснення Унії, короткий час (до 1077 р.) Київська митрополія – в унії з Римом; 6) 1078 р. Ізяслав убитий, Стефан, ігумен Печерський, прихильник унії, з ганьбою вигнаний з монастиря, до 1091 рр. – руська церква знову під зверхністю Візантійського патріарха, але наприкінці 1080-х рр. починається її зближення із Заходом; 8) у 1091 р. Всеволод відновлює унію з Римо-Католицькою Церквою, яка була чинною до його смерті у 1093 р.; 8) по смерті Всеволода – становище із підпорядкуванням церкви розмите, хоча на початку XII ст. Київську кафедру посідає грек Никифор, супротивник Риму; тобто, й у XII ст. цілковитого, глибокого розриву ще немає [17, арк. 44].

Пропонована В. Заїкиним схема історії церкви Русі наводить складну та динамічну картину стосунків Київської митрополії з Візантією та Римом. Однак характеристика науковцем окремих періодів має дискусійний характер. Наприклад, твердження про автокефальний устрій церкви Русі періоду митрополита Іларіона (1051–1055 рр.) у сучасній історіографічній традиції є суперечливим. Так, історикиня О. Борисова візує, що загострення стосунків Русі з Константинополем спостерігається після настановлення у 1051 р. Іларіона митрополитом, а церква перебувала в стані «фактичної автокефалії» [2]. Натомість П. Гай-Нижник та О. Батрак висловлюють думку про наявність неофіційного дозволу від Константинополя на обрання київським митрополитом Іларіона, який мав не лише очолити реалізацію візантійських вимог [3, с. 153]. Запропонована схема містить також дискусійне твердження щодо унії київської митрополії з Римом за князювання Ізяслава. Зокрема, вказану концепцію не підтримував діаспорний історик М. Чубатий, резюмуючи, що для Папи Григорія VII виділення київської самоврядної провінції з орбіти впливу Константинопольського патріархату та підпорядкування її Риму унеможливило б подальші переговори з Візантією щодо майбутнього об'єднання церков [18, с. 386].

В. Заїкин присвятив окрему наукову розвідку «Участие светского элемента в церковном управлении» валідації ознак української церковної традиції. На підставі аналізу джерел та історичної традиції, історик твердить, що право вибору духовенства мирянами розвинулося саме в російській церкві й це підтвердив, зокрема, Стоглавий Собор 1551 р. Натомість на українських і білоруських землях панувало право землевласника на надання парафій і опіку над церквою. Цю традицію у своєрідний спосіб сприймає і міщанство, створюючи братства. Щодо соборноправності, то вона постає як вплив із Заходу. Вперше миряни з'являються на соборах української церкви у XV ст., більшу участь беруть у них лише від кінця XVI ст., тобто в часи найбільшого занепаду української церкви [13, с. 94]. Характеризуючи вищевказану працю В. Заїкина, сучасний дослідник Л. Тимошенко зауважує, що руська церква була також достатньо недемократичною, причому виявом засилля «світського елемента» в ній були не тільки братства. У зв'язку із загальною феодалізацією церкви, це знайшло відбиток передовсім у двох формах патронального права – королівському праві подавання і приватновласницькому патронаті. В окремому

розділі, присвяченому братствам, В. Заїкин аналізує міщанську природу братств. Їхня ставропігія стала вельми важливим і могутнім чинником церковного управління, але з погляду канонічного права це було «недоречністю». Такий стан призвів, зрештою, до вельми «несправедливих» наслідків (ішлося про стосунки братств з Г. Балабаном). Солідаризуючись із С. Голубевим, О. Левицьким та М. Грушевським, дослідник саме звідси виводив генезу унії. У підсумку, В. Заїкин уважав ставропігію апогеєм втручання світського елемента до сфери церковного управління – привівши церкву до унії, яка своїм «суспільним папізмом» завдала великої шкоди [15, с. 256]. Окремо В. Заїкин виділяє момент боротьби вищої церковної ієрархії із ставропігією братств, досліджуючи церковну політику українського релігійного діяча 60-х рр. XVII – початку XVIII ст., львівського єпископа Й. Шумлянського, який силовим методом захопив Успенську церкву Львова – головний осередок Львівського Ставропігійного братства [5, с. 9].

Аналізуючи питання походження братств у рефлексії В. Заїкина, важливо зазначити, що у колишній Речі Посполитій покровителями окремих сільських парафій вважалися власники маєтків, а у містах – міщани, організовані з кінця XVI ст. в церковні братства. А участь мирян у церковних справах впливала не з ідей реформаційного руху, які в той час активно поширювались Європою, а з традиційної для Східної Церкви «соборності». На переконання історика, така практика була не звичаєм, а церковним правом [1, с. 107].

Студіюючи проблематику церковної унії на українських землях, В. Заїкин виокремлює причину переходу православних єпископів під владу Римського Папи – реформи Константинопольського патріарха Ієремії, «які внесли дезорганізацію в церковне управління, обмежили владу митрополита й єпископів, викликали розвиток так зв. громадянського папізму, роздвоїли через утворення духовного екзархату вищу церковну власть у Київській Митрополії, установили таку аномалію, як контроль братств єпископами» [8, с. 384]. Також науковий інтерес представляє твердження історика про відсутність масових переходів православних до католицизму, натомість «дуже численні були переходи з православ'я на аріянізм, реформатство й т. п., а звідти вже на римо-католицтво» [8, с. 385]. Вдаючись до характеристики постаті К. Острозького на тлі унійних рухів, він наголошує, що головною причиною боротьби українського князя проти унії було прагнення зберегти величезний вплив і владу над церквою, які він міг утратити внаслідок успішної реалізації проекту унії [14, с. 54].

Працював учений і над складанням загального огляду історії церкви на українських землях та інших слов'янських територіях. Вивчаючи ці питання з релігійно-історіософського погляду, В. Заїкин розділив у структурі православної церкви XX ст. два умовні табори: «російський» – залишався вірним духові, традиціям і канонам Православної церкви та «український» («антиканонічний») – з виразним ухиленням у бік модернізму, з виставленням національно-політичних тенденцій над усе, з трактуванням церковних справ як засобів для досягнення національно-політичних завдань (крім іншого, В. Заїкин розглядав ставлення деяких діячів УНР до церкви як до засобу національної політики, називаючи це «засобом національної політики, а не церквою») [16, арк. 3]. Застерігаючи поглинання церкви державою, науковець висловлював занепокоєння, що подібна ситуація може викликати небезпеку, коли місцева влада намагатиметься підпорядкувати церкву собі як знаряддя політики. Яскравим прикладом такого поневолення, на думку історика, була Російська православна церква синодального періоду [6, с. 227]. Водночас інтелектуал підтримував й ідею самостійності церкви, відносячи перші спроби автокефалії до XI ст. Адже вже від останніх років князювання Ярослава Мудрого можемо бачити енергійне прагнення частини духовенства до незалежності Руської церкви від Константинопольського патріархату та надання їй широкої автокефалії, яку церква мала за часів Володимира Великого, коли вона тільки постала, за участі та згоди Константинопольського та Македонсько-Болгарського патріархів, а також Папи Римського, та переведення її в автокефальну архієпископію, «рівнорядно з інш. східними патріярхатами та автокеф. архієпископіями» [7, с. 198].

Висновки. Отже, у працях В. Заїкина з історії церкви знайшли відображення як загальні процеси розвитку релігійного життя, що відбувалися в Україні та поза її межами

протягом середньовічного та модерного періодів, так і досягнення окремих видатних представників релігійної та державної сфери. Події релігійного життя в Україні В. Заїкин розглядав через призму національного відродження, високо оцінюючи перетворення в церковній царині, що відбулися в часи Володимира та Ярослава, й критикуючи церковну автокефалію періоду Української революції 1917–1921 рр., коли церква стала інструментом влади. У студіях щодо генези церковної унії XVI ст. науковець подає кілька причин унійного руху: внутрішню – ставропігія православних церковних братств, яка на початок століття стала рушійним чинником церковного управління, диктуючи свої умови вищому духовництву, та зовнішню – реформи патріарха Ієремії щодо обмеження влади митрополита внесли дезорганізацію в церковне управління та посприяли встановленню контролю братств над єпископами.

Разом із тим, комплексне дослідження наукової та громадсько-політичної діяльності В. Заїкина досі не проводилося. Не простежувалася еволюція поглядів науковця на окремі віхи української історії. Значна кількість наукових праць вченого з різних періодів української історії не увійшла в науковий обіг. Відтак аналіз останніх може скласти основу для повнішого залучення наукової спадщини вченого для більш детальної реконструкції окремих періодів української минувшини, а розгляд його наукової та громадської діяльності доповнить ті питання, що потребують уточнення.

Список літератури

1. Mironowicz M. Spor o genezę bractw cerkiewnych w literaturze historycznej. *Białostockie Teki Historyczne*. 2017. Vol. 15. P. 97–118. DOI: 10.15290/bth.2017.15.05.
2. Борисова О. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя. Луганськ: Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Borysova_Olha.
3. Гай-Нижник П., Батрак О. Догматика віри в Кафолічній Церкві й запровадження християнства у Давній Русі (кінець IX – середина XI ст.). Нарис історико-герменевтичної інтерпретації. Київ: «МП Леся», 2015. 278 с.
4. Заїкин В. Князь Ярополк Святославович – католический государь Руси. *Китеж*, 1929. № 5–6. С. 74–90.
5. Заїкин В. Еп. Иосиф Шумлянський и Ставропигия: несколько данных для характеристики еп. И. Шумлянского и его столкновения с Львовской Ставропигией в 1700 г. Львов: Типографія Ставропигійського інститута, 1935. 16 с.
6. Заїкин В. З історії католицької ідеї в Східній Україні в середині XIX в. *Записки чину св. Василя Великого*. 1928. Т. III. Вип. 1². С. 224–243.
7. Заїкин В. Преп. Стефан, еп. Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської Православної Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI в. *Записки чина св. Василя Великого*. 1930. Т. III. Вип. 3–4. С. 190–203.
8. Заїкин В. [Рец.] Lewicki Kazimierz: Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. – Lwów, 1933. *Записки чину св. Василя Великого*. 1935. Т. VI, Вип. 1–2. С. 382–385.
9. Заїкин В. Початки християнства на Київській Русі-Україні. *Нова зоря*. 1928. Ч. 59. 5 серп. С. 2–3.
10. Заїкин В. Християнство на Україні за часів Ярополка I (969–979). *Записки чину св. Василя Великого*. 1928. Т. III, Вип. 1–2. С. 1–40.
11. Назарко І. Святий Володимир Великий Володар і Хреститель Руси-України. Рим: ОО. Василіяни, 1954. 257 с.
12. Портнов А. В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2004. № 10. С. 89–112.
13. Портнов А. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2005. 145 с.
14. Тимошенко Л. Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклєзіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2009. Вип. XIII. С. 53–77.
15. Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. наук. праць. 2007. Вип. 15. С. 250–267.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Львів. Ф. 357. Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967). Оп. 1. Спр. 21. Листи Загайкевича В., Заїкина В., Залізняка В. та Івашківа М. до Крип'якевича І. 70 арк.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Львів. Ф. 359. Назарук Осип (1883–1940), адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч. Оп. 1. Спр. 251. Листи Заїкина В. і Заїкиної О. до Назарука О. 96 арк.
18. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Ч. I (від початку до 1353). Т. 1. Рим; Нью-Йорк: Вид-во УКУ, 1965. 816 с.

References

1. Mironowicz, M. (2017). A dispute about the origin of Orthodox Brotherhoods in the historical literature. *Białostockie Teki Historyczne [Białystok Historical File]*, 15, 97–118. DOI: 10.15290/bth.2017.15.05 [in Polish].
2. Borisova, O. (2010). A religious factor is in geopolitical aspirations of elites of Ukraine in time of dark Ages. *Lugansk* [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P., Batrak, O. (2015). Dogmatic faith in the catholic church and of Christianity in ancient (end of 9th – the middle of 11th. centuries). Sketch of historical and hermeneutic interpretation. *Kyiv* [in Ukrainian].
4. Zayikyn, V. (1929). Prince Yaropolk Svyatoslavovich – The Catholic Ruler of Rus. *Kitezha*, 5–6, 74–90 [in Russian].
5. Zayikyn, V. (1935). Bishop Yosyf Shumlyansky and the Stauropegion: Some Data for the Characterization of Bishop Y. Shumlyansky and His Conflict with the Lviv Stauropegion in 1700. *Lviv* [in Russian].
6. Zayikyn, V. (1930). From the history of the Catholic idea in Eastern Ukraine in the middle of the 19th century. *Zapysky Chyna sv. Vasyliya Velykoho [Analecta Ordinis S. Basilii Magni]*, 3, 224–243 [in Ukrainian].
7. Zayikyn, V. (1930). Rev. Stefan, Bishop of Volodymyr and Galicia and his attitude to unification of the Russian Orthodox Church and the Roman Catholic Church in the last quarter of the 11th century. *Zapysky Chyna sv. Vasyliya Velykoho [Analecta Ordinis S. Basilii Magni]*, 3, 190–204 [in Ukrainian].
8. Zayikyn, V. (1935). [Review on] K. Levitsky Prince Konstanty Ostrogski and the Union of Brest in 1596. *Lviv, 1933. Zapysky Chyna sv. Vasyliya Velykoho [Analecta Ordinis S. Basilii Magni]*, 4, 382–385 [in Ukrainian].
9. Zayikyn, V. (1928). The Beginnings of Christianity in Kievan Rus-Ukraine. *Nova Zorya [New Dawn]*, 59, 2–3 [in Ukrainian].
10. Zayikyn, V. (1930). Christianity in Ukraine during the time of Yaropolk I (969–979). *Zapysky Chyna sv. Vasyliya Velykoho [Analecta Ordinis S. Basilii Magni]*, 3, 1–40 [in Ukrainian].
11. Nazarko, I. (1954). Saint Volodymyr the Great, Ruler and Baptizer of Rus-Ukraine. Rome [in Ukrainian].
12. Portnov, A. (2004). Viacheslav Zayikyn: a historian with many faces. *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva [Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society]*, 10, 89–112 [in Ukrainian].
13. Portnov, A. (2005). Scientific and Educational Activities of Ukrainian Emigration in inter-war Poland, 1919–1939. PhD dissertation (history). *Lviv* [in Ukrainian].
14. Tymoshenko, L. (2009). The exclusive role of the Prince V.-K. Ostrogskiy in the Orthodox Church (the formation of ideas, the eastern ecclesiastical identity and the magnate patronage by the right of patronage in the Polish–Lithuanian Commonwealth). *Drohobyskyi krayeznavchyy zbirnyk [Drohobych Regional Studies]*, 13, 53–77 [in Ukrainian].
15. Tymoshenko, L. (2007). The Stauropegion of Church Brotherhoods in the Context of the Union of Brest. Historiographical Aspect. *Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]*, 15, 250–267 [in Ukrainian].
16. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Fund 357. Krypyakevych Ivan Petrovych (1886–1967). Inv. 1. File 251. Letters of Zahaiekevych V., Zayikyn V., Zaliznyak V. and Ivashkiv M. to Krypyakevych I. [in Ukrainian].
17. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Fund 359. Nazaruk Osyp (1883–1940), lawyer, journalist and publicist, writer, public and political figure. Inv. 1. File 251. Letters of Zayikyn V. and Zayikyna O. to Nazaruk O. [in Ukrainian].
18. Chubaty, M. (1965). History of Christianity in Rus-Ukraine. Part I (from the Beginning to 1353). Vol. 1. Rome; New York [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 477:930.1(058.244)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-117-124

Юрій ПРИСЯЖНИЮК

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

ТЕОРІЇ ПОКОЛІНЬ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕЛЯНСТВА

Історик постійно перебуває в процесі вдосконалення теоретико-методологічних засад дослідження. До цього спонукає сам характер професійної діяльності, адже технології його діалогу з минулим постійно поліпшуються. Продуктивність залученого епістемологічного інструментарію залежить як від уміння використовувати оновлену наукову картину світу (що перманентно актуалізує міждисциплінарний підхід), так і оптимізації власного стилю історіописання. Пропонуючи теорію поколінь для дослідження (інтерпретації) історії селянства епохи модерності, автор прагне вибудувати її положення на основі українського історичного досвіду. На основі аналізу виявленої літератури він стверджує, що за своїми потенційними характеристиками ця теорія вповні «історична». Річ у тім, що сам процес природної зміни генерацій відбувається за логікою визначеної хронологічної послідовності, що об'єктивно відбиває хід історії як такий. У традиційному (традиційно-модерному) суспільстві, що позначається патріархальністю («консерватизмом»), цей зв'язок особливо сильний (власне тому він і привертає увагу). Доробок американських учених Вільяма Штрауса та Ніла Хоу не згодився на роль універсальної та загальновизнаної моделі тлумачення подій, явищ, процесів в історичному зрізі. Свого часу це відштовхнуло істориків від його використання. Але ситуація виглядає помітно привабливішою, коли мова йде про дослідження селян – цих «мовчазних» людей назагал «донаціонального соціуму», які в ХХ ст. таки «заговорили власним голосом». Автор торкається лише деяких особливостей одного покоління – умовно «мовчазного»: людей терплячих, слухняних, замкнених, небагатослівних. Пропонований тут універсалізм відносний: «мовчазні» означали щось набагато більше, наприклад «працьовиті» («лінівці»), «примирливі» («сварливі»), а ще «питуїці», «мобільні», «духовні» тощо.

Ключові слова: теорія поколінь, генерація, пропаганда, інформаційна війна, історична пам'ять, медіа, селянство.

Yuriy PRYSIAZHNIUK

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

THEORIES OF GENERATIONS AS A RESEARCH SPACE IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF PEASANTRY

Abstract. Introduction. *A historian is constantly in the process of improving the theoretical and methodological foundations of research. This is prompted by the very nature of professional activity, as the historian's dialogue with the past is continuously refined. The productivity of the epistemological tools used depends both on the ability to apply an updated scientific worldview (which permanently emphasizes an interdisciplinary approach) and on the improvement of one's own historiographical style (in the words of D. Beauvois, «one's own path»). However, this style contains pitfalls, such as the fact that the results of years of effort are not immediately visible – they «manifest later». By proposing the theory of generations for interpreting the history of peasantry in the modern era, the author aims to construct (optimize) its principles based on Ukrainian historical experience. **Purpose of the article.** The aim of the article is to initiate the study of Ukrainian peasantry (the peasant world) through the lens of the advantages of the theory of generations. **Results.** After analyzing the available literature, the author concluded that, in terms of its potential characteristics, the theory of generations is entirely*

«historical». This is because the natural («universal») process of generational change occurs according to a defined chronological sequence, which objectively reflects the course of history as such. In traditional society, marked by «patriarchalism and conservatism» this connection is particularly strong (which is precisely why it attracts our attention). The work of American scholars William Strauss and Neil Howe did not serve as a universal and widely accepted model for interpreting events, phenomena, and processes from a historical perspective. These likely deterred historians from using it. However, the situation appears much more attractive when it comes to studying peasants – these «silent» people of pre-national society who, in the 20th century, finally «spoke» with their own voice. Thus, without disrupting the tradition of borrowing another Western theoretical trend and the historiography developed on its basis, we propose to uncover its potential on a qualitatively different historical foundation. **Originality.** Evidently, this «learning» did not imply radical (revolutionary) changes, nor does it require the use of stereotypical assessments that often mar texts. What is more interesting are certain parallels, such as the phenomenon of identifying a generation as «silent». In the Ukrainian case, participation in the revolution, civil war, collectivization, and previously impossible internal migration (spurred by dictatorially inspired social mobility) was not so much a struggle for socialism-communism («city-garden») as it was a continuous fight for survival. Rural people born in the 1920s to the first half of the 1940s were shaped by hunger (malnutrition), blackmail, repression (the horrors of totalitarian regimes), and biased, extremely aggressive propaganda. Here, we see that the experiences of urbanized and traditional societies were very similar. The founders of the theory would describe urban «silents» as patient and law-abiding, but for peasants, we need to make a correction – not so much law-abiding as fearful, cautious, and publicly compliant with authority. Nonetheless, differences did exist, which is what attracts us to the theory of generations. For example, it is difficult to even imagine a phenomenon such as, hypothetically, «rural sixtiers». **Conclusion.** In the article, the author touches upon only certain characteristics of one generation – the «silent» ones: people who are patient, obedient, reserved, and not very talkative. However, the proposed universalism is relative: «silent» implied much more, such as «hardworking» («lazy»), «peaceful» («quarrelsome»), and also «drinking», «mobile», «spiritual» and so on.

Keywords: theory of generations, generation, propaganda, information warfare, historical memory, media, peasantry.

Постановка проблеми. Теорія поколінь належить до методологічних парадигм (епістемологічних моделей), що їх час від часу прагне використовувати сучасна світова гуманітаристика. Проте вона дотепер не отримала популярності як науково-пізнавальний інструментарій істориків, зокрема й українських. На відміну від таких очевидних «лідерів» як теорія індустріального суспільства Пітера Дракера, Уолта Ростоу, Жака Еллюля, Раймона Арона чи теорія модернізації, початки якої заклав Макс Вебер та його численні послідовники, може похвалитися хіба що локальним практичним застосуванням.

В останній час, коли спектр кандидатів на першість у трактуванні минувшини помітно зростає, серед них привабливішими є ті теорії, що ґрунтовані на синтезах нової якості (глобальна історія та ін.). Щоправда, ця своєрідна ієрархія теорій в інтерпретації історії має й дещо іншу шкалу оцінювання. Наприклад, ситуація виглядає зовсім інакше, якщо кинути бодай побіжний погляд на так званий «масовий історіографічний продукт». Тут гідну конкуренцію теорії поколінь складуть навіть «призабутий» (нео)позитивізм Огюста Конта та матеріалістичне розуміння історії Карла Маркса, хоча це вже більше питання смаку, кон'юнктури, професійності. З певними застереженнями ці зауваги повною мірою стосуються селянознавчих студій.

Метою статті є спроба обґрунтувати перспективи дослідження українського селянства (селянського світу) епохи модерності через призму переваг теорії поколінь.

Аналіз досліджень і публікацій. При підготовці статті було опрацьовано широке коло наукових розвідок, однак виявити серед них такі, що безпосередньо присвячені теорії поколінь селянської проблематики, не вдалося. Увагу привернула дещо інша обставина – пропонувані авторами праць міркування надто непереконливо пояснюють основні тенденції розвитку селянства останнього модерного століття. Вони або прирікають його на зникнення (історичну загибель), або обмежуються тлумаченням мікроісторичних сюжетів, що не дає змоги з'ясувати загальну трансформацію феномену [1, с. 36]. Власне тому ми свідомо обмежуємо аналіз публікацій коротким анонсом. Отак, історик С. Токць звернув увагу, що на початку ХХІ ст. у Білорусі (ширше – «недорозвинених» країнах Центрально-Східної Європи) слово «селянин» часто сприймається як груба образа

особистості. При цьому абсолютна більшість населення, зокрема й міського, є нащадками вихідців із села в «другому або третьому поколінні» [1, с. 36–37, 40]. Причини такої «забудькуватості» автор слушно шукає у швидкому засвоєнні сільськими переселенцями до міст російської мови та советської масової культури. На наш погляд, ці чинники багато що пояснюють, проте вони ж породжують нові питання.

Загалом історіографія українського селянства все ще стоїть перед епістемологічною дилемою, оптимальний вихід із якої вбачається в намірі «досліджувати й пояснювати минулі стани життя і стремління різнорідних складових... суспільства в конкретних історичних умовах і конкретному соціально-культурному середовищі» [2, с. 104].

Виклад основного матеріалу. За своїм змістовним наповненням, базовими характеристиками теорія поколінь є вповні «історичною». Річ у тім, що сам процес природної зміни генерацій («життєвих циклів») відбувається за логікою визначеної хронологічної послідовності, що об'єктивно відбиває хід історії як такий (надто традиційного суспільства, де світосприйняття людей «помічено рисами патріархальності, консерватизму») та позначається відповідними соціокультурними характеристиками й взаємовпливами [1, с. 33; 3, с. 5 та ін.; 4]. Сутність цих життєвих циклів певною мірою можна збагнути через опцію історико-часових категорій Фернана Броделя, насамперед «час короткого тривання» та «час середнього тривання». Перший із них дослідники історії уявляють як час індивідуальний (подієвий або пригодницький). Він найшвидший і найбільш помітний для самої людини. У традиційно селянському середовищі це, частіше всього, певні знакові події – народження дитини, смерть родича (сусіда, односельця), одруження (власне чи своєї дитини), спорудження (купівля) нового житла, емоційно-стресові та курйозні випадки, найчастіше під час релігійно-церковних свят чи, дещо банальніше, сільськогосподарських робіт. Другий час – умовно соціальний, а отже, «менш помітний». У сприйнятті, уявленнях він «рухається» набагато повільніше, щоправда, відчутно швидше за природно-географічний («час довгого тривання») [5]. Саме соціальний зріз історії дає змогу дослідникам об'єктивувати людські діяння, їхні мотиви, відтак допомагає проникати й осмислювати життєві реалії, стан свідомості, взаємодію окремих індивідів, локальних гуртів, прошарків, верств, регіональних, етнічних та інших спільнот. Керуючись такою логікою, переконуємося в доцільності набагато активнішого залучення теорії поколінь до дослідження актуальних, але все ще мало з'ясованих на сьогодні аспектів модерної історії селянства. Своєю чергою, це відкриває кращі перспективи для фіксації причинно-наслідкових зв'язків, аналізу / синтезу рушійних сил історії, принагідно – уникнення політизації пропонованих положень та висновків.

В умовах відомої відмови істориків від уже не просто підозрілих, а шкідливих своєю політизованістю метанаративів (але, вочевидь, не від «ментальних мап», «ментальних структур» тощо) вихід вбачаємо якраз у конструктивних перевагах теорії поколінь [5]. Він виглядає ще більш переконливим, якщо синхронно синтезувати такі «поверхневі» пласти знань минушини як біографії конкретних репрезентантів (селян) та, навіть, національну історію, що в період пришвидшеної модернізації суспільства постає як своєрідний результат урбанізації й індустріалізації. Саме вони, ці модерні «локомотиви історії», протягом кількох поколінь утягували у свою орбіту широкі верстви сільського населення, яке відчутно відрізнялося від містян, зокрема й латентно-ціннісним поділом «батьки – діти».

Залучення до аналізу досвіду творення синтезів французької історіографії ХХ ст. є цілком доречним – у цьому сенсі він зберігає свою пізнавальну продуктивність. По суті сам рух «Анналів» започаткував та невидимо проклав шлях до творення теорії поколінь. Її «пологи», щоправда, виявилися достатньо складними та болісними, зокрема й тому, що відбувалися в час кризи та занепаду класичної для другої – третьої чверті ХХ ст. історії ментальностей. На наш погляд, теорія поколінь належить до спектру привабливих альтернатив, які постали на руїнах руху «Анналів»*. З іншого боку, вона потребує наповнення реальним епістемологічним потенціалом, а принагідно має позбутися

* Такі альтернативи дослідники помічають не відразу, адже вони досить тісно пов'язані з «покійником», із яким, як правило, ніхто мати справу не хоче. Д. Бовуа з цього приводу зазначав: «Я особисто спостерігав за крахом французької «школи Анналів» і переконався, що кожен має йти своєю, обраною ним самим, дорогою» [1, 28].

монополії, яку свого часу на неї встановили соціологи, економісти, психологи, маркетологи, управлінці.

Ще одним конвергентним напрямом дослідження стала нова локальна історія. Вона сформувалася в другій половині XX ст. і, як і решту сучасних синтезуючих парадигм, за характером є міждисциплінарною. У полі зору представників цієї теорії – дослідження локальних спільнот, «що розвиваються» [6]. Її схожість із теорією поколінь у тому, що обидві вони, по-перше, не визнають полем своїх зацікавлень (з цього приводу була тривала дискусія) «значні проміжки часу», не схильні ігнорувати згаданої вище національної історії, а, по-друге, безкомпромісні до згубного політичного впливу. При цьому теорію поколінь варто визнати більше сфокусованою на селянознавчих студіях, оскільки локальна історія визначає коло своїх інтересів насамперед міською історією (історичною урбаністикою).

Піонери локальної історії – англійські дослідники – свого часу ефективно відреагували на виклики («перші подихи») постмодернізму й пішли на співпрацю з мікроісторією. При цьому вони показово проігнорували окремого індивіда й традиційно для британської історіографії виявили підвищене зацікавлення «соціальними групами» [7, с. 221]. Унаслідок компромісу на порядок денний постали перспективи дослідження «конкретного локального матеріалу», а саме, соціальних груп у «періоди соціальних трансформацій і культурних змін», провінційних середовищ, життєвих стратегій, причому як (не)формальних груп, так і цілком конкретних осіб із різних соціальних прошарків [7, с. 221]. Як зазначено вище, такий напрям був продуктивним і схожим із теорією поколінь лише до певних меж. Його конкретний («намацувальний») сенс не враховував багатьох обставин природних змін генерацій, кожна з яких не лише потрапляла в історично інакші умови (обставини, середовище), а й сама була готовою (спроможною) творити нові реалії. Особливістю селянського соціуму тут виправдано було б вважати відчутну сповільненість таких «природних ротацій». Тобто якщо в модерному середовищі історик змушений вести мову про більш-менш очевидну діхронію зміни поколінь, то в традиційному (селянському) соціумі – про їхню культурну синхронію, континуум.

Загалом же напрацьовані в перманентних «боях за історію» західними колегами «і готові проблемні вузли, і готові методологічні пропозиції...», про що переконливо написала Н. Яковенко, не зовсім відповідають завданням селянознавчих студій, зокрема в Україні, оскільки український (у ширшому сенсі – східноєвропейський) «матеріал» виявився для них занадто специфічним [7, с. 221]. Він лише почасти відповідає усталеним на сьогодні традиціям історіописання. Це повною мірою стосується теорії (історії) поколінь, де її знавці дотепер зосереджені на помітно відірваних від історичного контексту (селянського світу) «найвеличнішому поколінню», «мовчазному поколінню», «бебі-бумерах», «поколінню Х», «поколінню Y», «поколінню Z» [4].

Вважається, що першими інтелектуалами, котрі спромоглися сформулювати теорію поколінь для, так би мовити, практичного використання, були американські вчені й письменники Вільям Штраус (1947 – 2007) та Ніл Хоу (1951 р. н.). У 1991 р. вони видали книгу під промовистою назвою «Покоління» («Generations»). Це був досить оригінальний проєкт, у якому постала історія американської «молодої нації» від 1584 р. Невдовзі задум отримав продовження – 1997 р. відбулася презентація другої книги цих авторів – «Четвертий поворот» («The Fourth Turning») [8]. Тепер мова йшла про ідею чотирьох генерацій, котрим, як пропонували В. Штраус і Н. Хоу, властиво циклічно змінювати одна одну. Вони вважали, що ця «ротація» відбувається приблизно через кожних 20–25 років. Така заявка свідчила про наміри побудувати певний ланцюг закономірних повторень, в ідеалі – спробу концептуалізації самої теорії поколінь. Медіа швидко й широко розрекламували її переваги, однак і критика не забарилася. Науковці досить жорстко відреагували на сам намір знайти чергову універсальну та загальновизнану модель тлумачення подій, явищ, процесів історії. Деякі їхні зауваги виявилися настільки безкомпромісними, що на деякий час мінімізували, звели нанівець історіографічне значення ідеї американських інтелектуалів, а це позбавило її гідного місця в арсеналі наукових інтерпретацій минулого [4].

Загалом наукова громадськість Заходу сприйняла теорію поколінь неоднозначно. З одного боку, вона захоплювалася оригінальним підходом В. Штрауса й Н. Хоу, водночас – дорікала їм за очевидну гіперболізацію дійсності. Авторам ідеї діставалося за перебільшення відмінностей між генераціями, що можна було виправдати лише почасти – прагненням ствердити саму концепцію «поколінного» підходу.

Тут ми маємо нагоду зайвий раз пересвідчитися, що західний досвід аналізу концептуального тлумачення суспільних явищ та процесів не зовсім підходить для аналогічних зусиль у країнах Центрально-Східної Європи, Україні зокрема. Ця диспропорція краще зрозуміла з огляду на пряму залежність теорії поколінь від загальних характеристик-особливостей історичного поступу. Справедливо вважається, що «поведінка людей прямим чином залежить від подій, що відбувалися в той чи інший період на певній території» [4]. Тому американська (чи будь-яка інша західна) класифікація спроможна як сприяти, так і до певної міри шкодити українській історіографічній практиці.

На наш погляд, очевидна користь теорії поколінь для селянознавчих студій у тому, що вона визнає ймовірність та взаємозумовленість життєвих циклів генерацій, котрі об'єктивно й нерідко таки істотно відрізняються між собою, хоча частіше всього ігнорують цю відмінність (власне чому вже існуючий поділ на покоління варто визнати відносним). На сьогодні ігнорування теорії поколінь збігається з нехтуванням самої проблематики, а висвітлення «поколінної історії» дотепер представлене переважно в публіцистиці [9, с. 3].

Для ілюстрації перспектив використання теорії поколінь у сучасному селянознавстві коротко зупинимося на умовно «мовчазній» генерації. Згідно з відомим «стандартом» В. Штрауса та Н. Хоу, роки її народження прийнято обкреслювати межами 1923–1942 (інколи зі зміщенням – 1925–1944). В Україні представники цього покоління орієнтовно з'являлися на світ, підростали, формувалися в період тоталітарних зайд-режимів, їхньої політики голодоморів, репресій, воєнного лихоліття. Усе наступне життя «мовчазні» так чи так думками повертатимуться у важке дитинство, добре пам'ятатимуть і раз по раз згадуватимуть своє «гробове життя», при цьому, що цікаво, спогадами ділитимуться мало. Їхнім дітям («бебі-бумерам»), які народжуватимуться в 1950–60-х рр., годі буде й сподіватися, що батьки достовірно повідають їм про злочини сталінщини, як і пережиті поневір'яння під час гітлерівської окупації [10]. Домінуватимуть нав'язані владою міфи. У цьому зв'язку унікальною цариною для дослідження виступає ідеологічно викривлений світ учасників (сучасників) Другої світової війни, яких прийнято було називати «ветеранами».

У селянському світі-середовищі «мовчазне» покоління багато чого успадкувало від покоління «переможців» (але аж ніяк не у «свято вірити в ідеали світлого майбутнього», якого й воно власне не відчувало), що з огляду збереження основ світосприйняття «від землі» видається очевидним і зрозумілим [11, с. 207; 12]. Річ у тім, що революційні потрясіння, громадянська війна, колективізація, незнана раніше за масштабами й наслідками внутрішня міграція (соціальна мобілізація) – це для батьків «мовчазних» не стільки боротьба «за соціалізм/комунізм» («місто-сад»), як усе той же режим виживання. Діти («мовчазні») також, а десь і більше, народжувалися й формувалися в умовах голоду (недоїдання), розрухи, а ще – шантажу, репресій, жахів, замовної, упередженої та вкрай агресивної пропаганди тоталітарних режимів. Тут, як бачимо, доля обох генерацій досить схожа.

Їх називають «мовчазними», бо вони (як і їхні батьки) на всьому економили, робили запаси продуктів, речей. Житло, зазвичай, будували на все життя, ба більше, піклувалися, аби воно «лишилося і дітям, і внукам». Це з того часу у свідомості сільських людей зберігся (закріпився) принцип давати оцінку вирощеному врожаю – «вистачить – не вистачить». Ну й власне мовчали, аби не привернути уваги спецслужб чи будь-якого місцевого начальника. Терплячі й законослухняні – так автори теорії скажуть про урбанізованих «мовчунів», а ось для селян зробимо корекцію – не законослухняних, а таких, що остерігалися, боялися й у всьому були згідними з владою [4]. Як носії «місцевого знання», вони продукували досвід та розуміння практичних умов, відповідної їм моралі. І дотепер від «мовчунів» можна чути такі оцінні розмисли – це, мовляв, добрі люди, «коли ми бідували, вони нам дуже допомагали», «самі не доїдали, а намагалися [всім] поділитися»

[7, 183]. Принагідно «мовчуни» дають «мудрі» (кон'юнктурно завбачливі) поради – «мовчи, бо навіть у стін є вуха», «зайвого не кажи, бо ворогів наживеш» тощо [10].

Ще кілька штрихів до характеристики цього покоління сільських людей. У селах (колгоспах) діяла все та ж традиція, щоправда, відчутно модифікована комуністичним експериментом, чинною політичною системою («бандитською радянською владою») [13, с. 4]. Існував прошарок, радше навіть окремі гурти «активістів-крикунів». Це ті запопадливі перед начальством односельці, яких чутно було «на зібраннях, у невимушених розмовах поблизу сільських магазинів, клубів, на стадіонах, особливо у святкові дні». Така собі «своєрідна масовка для місцевого, а якщо дозволяли, то й приїжджого керівництва» [11, с. 207]. У цьому сенсі нам навіть важко уявити появу такого явища як, кажучи умовно, «сільське шістдесятництво».

На формування історичного портрету представників «мовчазного» покоління, як ніякого іншого, вплинуло читання книг. Сільська людність тут не стала виключенням. Лейтмотивом справді масового читання лишився «вроджений романтизм», що логічно потребував відповіді на сакральне питання вічної боротьби добра зі злом, де завжди мало перемагати перше. З цією метою чимало селян (колгоспників) інтенсивно експлуатували бібліотечні фонди місцевих клубів та шкіл. Цікаво, що коли в окремих хатах з'являться телевізори (орієнтовно в другій половині 1960-х – першій половині 1970-х рр.), то люди сприйматимуть їх переважно в алгоритмі «ходити на кіно», а не «отримувати інформація». Тобто телебачення стане, принаймні попервах, своєрідним продовженням книг, де найбільший інтерес лишатиметься до героїки. У побутовому вжитку навіть стане популярним порівняння – «кіно подивився, але в книзі про це написано краще». Про інформаційні війни, їхню небезпеку сільські люди тоді не думали.

Окремо треба сказати про почуття колективізму. Схоже, що це одна з небагатьох сфер ментальності, де «поколгоспнений» селянин був (чи став) схожим на апологетів панівного комуністичного режиму. Звернення до колективу – тоді обов'язкова умова самореалізації всіх і кожного. А реакція з докором на вчинок, манеру поведінки «то це ти такий розумний, а всі – дурні» – майже безальтернативна для людей «мовчазного» покоління. Нормою була також «сірість особистості», що означала брак потреби публічного самовираження, як і власне спроможності виділитися з натовпу. Згадаймо й інший приклад – тепер із повсякденного життя вже 1980-х рр., коли з'явилися перші видимі ознаки не контролюваного владою (!) соціального розшарування населення. Дивлячись на шикарний легковий автомобіль, за кермом якого сидів 18-річний юнак, сільські люди старшого віку перепитували: «Дивись – їздить! І коли ж це він встиг заробити на ту машину?» Утім, фактологічний матеріал, який ми пропонуємо до аналізу, тут може бути невичерпним, що потребує не лише його виявлення, систематизації та опрацювання, а й подальшого теоретико-методологічного обґрунтування, роботи над категоріальним апаратом.

Загалом теорія поколінь видається особливо продуктивною для дослідження селянства модерної історії, бо тут історик має справу з помітно модифікованою спільнотою. Вона вже набагато меншою мірою функціонувала на засадах усталених століттями традицій. «Постійні» цінності й значення (сенси) ще лишалися, проте сучасні (модерні) виклики (аномії) стали настільки потужними, що підважували їх, спонукали до незвичних компромісів, залучення різного роду медіацій. Селянство переживало небачене раніше відчуження, швидку «зміну середовища, постійно прогресуюче стискання часу й простору» [14, с. 546]. Саме тому поділ на покоління створює набагато більші пізнавальні можливості для виявлення й дослідження ще мало з'ясованих наукою проблем революцій, реформ, війн, соціальних експериментів, історичних змін епохи модерності як таких.

Висновки. Історія поколінь українських селян ще не написана. Принагідно ми торкнулися лише деяких особливостей одного, до певної міри штучно виокремленого нами покоління – «мовчазного»: людей терплячих, слухняних, замкнених, небагатослівних, поступливих, запасливих, обережних, працьовитих, добрих виконавців і вдячних усім, хто в загалом бідовому житті хоч чимось їм допомагав – головам колгоспів, партійним секретарям, бригадирам, сторожам, лікарям, учителям, продавцям, міліціонерам, просто родичам, сусідам, односельцям чи перехожим.

Щодо власне ідентифікації «мовчазного» покоління, то вона не вичерпує затребуваної характеристики українських селян, що народилися в середині 1920-х – на початку 1940-х рр. (та й самі хронологічні рамки тут потребують дискусії, належного обґрунтування). Її універсалізм відносний і, на наш погляд, окрім констатації «мовчазні», має включати диференціацію на «працьовитих», «лінивих», «сварливих», «питущих», «мобільних», «духовних» («страдників») тощо.

У світі селянства покоління людей не можуть бути «абсолютно інакшими», як це прийнято фіксувати й абсолютизувати в мешканців урбанізованого, інтелектуального, культурно-мистецького міста. Саме тому в українському випадку «мовчазне» покоління, як ми його визначили з посиланням на ідею В. Штрауса й Н. Хоу, виявилось справді оригінальним, тобто схожим («мовчазним») в обох випадках – і в міському мікросередовищі, і сільському, щоправда, з дещо різним смисловим значенням.

Список літератури

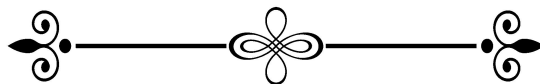
1. «Незручний клас» у модернізаційних проєктах. *Україна Модерна*. Чис. 6. Безмежне село. Київ: Критика, 2010. С. 9–44.
2. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії. *Матер. III Міжнар. наук. конгр. укр. істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»* (м. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.) Т. 1. Луцьк: Вежа, 2007. С. 104–108.
3. Народна культура українців: життєвий цикл людини: у 5 т. Т. 4: *Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура*. 2-е вид. / за ред. М. В. Гримич. Київ: Дуліби, 2021. 584 с.
4. Теорія поколінь: чому ми різні та як порозумітися одне з одним. URL: <https://d-grand.com/inforaciiny-portal/teoriia-pokolin-chomu-mi-rizni-ta-ia-porozumitisia-odne-z-odnim> (дата звернення: 29.04.2024).
5. Грицак Я. Історики і час. 2013, 27 березня. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-hrytsak-istoryky-i-chas/> (дата звернення : 29.04.2024).
6. Дворкін І. Нова локальна історія у викладанні історії України у технічних ВНЗ. URL: <https://www.kpi.kharkov.ua/archive/microcad/2016/S19/s20.pdf> (дата звернення: 27.04.2024).
7. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 376 с.
8. Strauss W., Howe N. Generations: *The History of America's Future*, 1584–2069. New York: William Morrow, 1991. 538 p.
9. Присяжнюк Ю. Українці: покоління сучасної молоді. *Черкаський край*. 2022. 19 жовтня (№ 40). С. 3.
10. Кашавцева К. Теорія поколінь: в чому її суть, основні принципи і як, знаючи про неї, знайти спільну мову з людьми. URL: <https://www.unian.ua/society> (дата звернення: 30.04.2024).
11. Страдники на своїй землі. Спогади Ліди Присяжнюк різних років. Черкаси: Вертикаль, 2013. 276 с.
12. Стець Н. Коротко про теорію поколінь. URL: <https://iqholding.com.ua/articles/korotko-pro-teoriyu-pokolin> (дата звернення: 27.04.2024).
13. Забужко О. «На якій підставі група пацанів з баблом вирішує долю нації?» *Літературна Україна*. 2010. 22 липня. С. 4.
14. Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.). *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Я. Ісаєвича* / відп. ред. М. Крикун. Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНА України). С. 543–553.

References

1. The «Awkward Class» in Modernization Projects. (2010). *Ukraine Modern*, 6. Boundless Village, 9–44. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
2. Zashkilnyak, L. (2007). Intellectual History as a Research Space in Contemporary Ukrainian Historiography. *Proceedings of the III International Scientific Congress of Ukrainian Historians «Ukrainian Historical Science on the Path of Creative Progress»*, 1, 104–108. Lutsk: Vezha [in Ukrainian].
3. Hrymych, M. (ed.). (2021). Folk Culture of Ukrainians: Human Lifecycle. In 5 volumes. Vol. 4: *Maturity. Men. Male Subculture*. Kyiv: Duliby [in Ukrainian].

4. Theory of Generations: Why We Are Different and How to Understand Each Other. Retrieved from: <https://d-grand.com/inforaciiny-portal/teoriia-pokolin-chomu-mi-rizni-ta-iak-porozumitisia-odne-z-odnim> [in Ukrainian].
5. Hrytsak, Y. (2013). Historians and Time. Retrieved from: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-hrytsak-istoryky-i-chas> [in Ukrainian].
6. Dvorkin, I. New Local History in Teaching the History of Ukraine in Technical Universities. Retrieved from: <https://www.kpi.kharkov.ua/archive/microcad/2016/S19/s20.pdf> [in Ukrainian].
7. Yakovenko, N. (2007). Introduction to History. Kyiv [in Ukrainian].
8. Strauss, W. Howe, N. (1991). Generations: The *History of America's Future*, 1584–2069. New York: William Morrow.
9. Prysiazhniuk, Yu. (2022). Ukrainians: Generation of Contemporary Youth. *Cherkasy Region*. 40, 3 [in Ukrainian].
10. Kashchavtseva, K. Theory of Generations: what is its essence, main principles, and how to find common ground with people knowing about it. Retrieved from: <https://www.unian.ua/society> [in Ukrainian].
11. Sufferers on their land. Memoirs of Lida Prysiazhniuk from Different Years. (2013). Cherkasy: Vertical [in Ukrainian].
12. Stets, N. Briefly about the theory of generations. Retrieved from: <https://iqholding.com.ua/articles/korotko-pro-teoriyu-pokolin> [in Ukrainian].
13. Zabuzhko, O. (2010). «On what basis does the group u with a bubble decide the fate of the nation?» *Literary Ukraine*, July 22, 12 [in Ukrainian].
14. Zaiarniuk, A. «Peasantry» as a category of socio-historical analysis (on the example of Eastern Galicia in the 19th Century). (2006–2007). In: Krykun, M. (ed.). *Confraternitas. Jubilee collection in honor of Ya. Isaevych*. Lviv, (Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood: collection of scientific works, 15), 543–553 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 23.05.2024
Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.411):[37.091.12:005.963.3]
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-125-134

Ігор КАЛІНІН

магістр, викладач ПВНЗ «Київський медичний університет», м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>

email: iaakpochta@ukr.net

ЕКСКУРСІЇ МІСТОМ ГІМНАЗИСТІВ ЧОЛОВІЧИХ ГІМНАЗІЙ КИЄВА МОДЕРНОЇ ДОБИ

Анотація. Мета статті – дослідити розвиток екскурсійної діяльності учнів київських чоловічих гімназій кінця XIX – початку XX ст., у контексті їхнього повсякдення. В Україні модерна доба ознаменувалася великими зрушеннями в соціально-економічній та культурній сферах. Саме в цей час новий поштовх свого розвитку отримала екскурсійна справа. **Висновки.** Висвітлено процес становлення державного регулювання учнівського туризму в Російській імперії в пізньоімперський період. Розглянуті методи, плани, типи, маршрути, напрями, процес, чинники та засоби організації та здійснення гімназійних екскурсій по Києву та передмістя.

Ключові слова: освітні екскурсії, гімназисти Києва, екскурсії містом, екскурсійна історія, чоловічі гімназії, дозвілля, освіта, міська історія, Російська імперія, відпочинок.

Ihor KALININ

Master, Lecturer, Private Higher Education Institution

«Kyiv Medical University», Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>

email: iaakpochta@ukr.net

EXCURSIONS AROUND CITY OF MALE GYMNASIUM STUDENTS OF KYIV IN THE MODERN ERA

Abstract. The purpose. The article, based on archival and literary sources, examines the development of excursion activities of students of Kyiv men's gymnasiums of the late nineteenth and early twentieth centuries in the context of their everyday life. In Ukraine, the modern era was marked by great changes in the socio-economic and cultural spheres. It was at this time that the excursion business received a new impetus for its development. **Conclusions.** The article highlights the process of formation of state regulation of student tourism in the Russian Empire in the late imperial period. The methods, plans, types, routes, directions, process, factors and means of organizing and conducting gymnasium excursions in Kyiv and its suburbs are considered.

Key words: educational excursions, Kyiv gymnasium students, city tours, excursion history, men's gymnasiums, leisure, education, urban history, Russian Empire, recreation.

Постановка проблеми. Сучасна педагогіка здійснює пошук нових форм та методів навчання, ідейно-патріотичного виховання молоді. Не до кінця залученим ресурсом у цьому сенсі є шкільні екскурсії. Вони містять значний виховний та навчальний потенціал,

ефективно доповнюють класно-урочні форми роботи. Вирішенню цих завдань, певною мірою, сприятиме звернення до історико-педагогічного досвіду, зокрема, проведення освітніх екскурсій у чоловічих гімназіях м. Києва модерної доби.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання теорії та історії екскурсійної роботи з учнями досліджувало чимало авторів. Так, ще понад століття тому роль екскурсій високо оцінювала видатна педагог та історикиня С. Русова. У праці «Шкільні екскурсії та їх значення» вона наголошувала, що саме екскурсії є найкращим способом пізнати свій рідний край. Досвід проведення екскурсій, теоретичні положення та численні практичні поради висвітлювали у своїх публікаціях Н. Акінфеев «Як влаштовувати екскурсії з учнями», Н. Баженов «Шкільні екскурсії», В. Бітнер «Супутник екскурсанта» та інші. Пізніше питання екскурсійної справи були предметом вивчення Г. Долженко, Б. Ємельянова тощо. Історію та теорію екскурсійної справи в нашій державі, її сучасний стан вивчали Л. Войтович, В. Зінченко, О. Костюкова, М. Косило, О. Попов, В. Редіна, О. Романенко, В. Федорченко, М. Черезова та ін.

Однак питання екскурсій на початку XX ст. гімназистів чоловічих гімназій м. Києва майже не досліджене. Серед наукових досліджень, що вийшли останнім часом, слід відзначити працю О. Наровлянського [8], в якій автор спробував дослідити процеси становлення та розвитку екскурсійної справи в дореволюційній Росії. Статті С. Грибанової [12] та Н. Савчук [9] знайомлять з матеріалами екскурсійної періодики другої половини XIX – початку XX ст., закордонними поїздками учнів Києво-Печерської гімназії та екскурсійними питаннями на педагогічних з'їздах. Тема екскурсій у контексті рекреації та активного відпочинку школярів піднімалася в роботах В. Вербицького [1]. Учнівським екскурсіям по Києву періоду Першої світової війни присвятив свою працю О. Бетлій [5]. Загалом, означена нами тематика досі не досліджена повною мірою, а відтак потребує подальшого вивчення.

Метою статті є уточнення, доповнення й аналіз уже відомих фактів, а також висвітлення нових відомостей про хід розвитку шкільної екскурсійної справи в чоловічих гімназіях Києва на початку XX ст. та пошук нових напрямів у цій тематиці.

Виклад основного матеріалу. Перші поодинокі шкільні екскурсії починаються з 80-х рр. XIX ст. Вони були слабо організовані, тому не набули належного розповсюдження. Більш систематично екскурсії почали проводитися вже на початку XX ст., коли набуває актуальності питання підвищення культурно-освітнього рівня населення, тому в науково-педагогічних колах України розроблялися різні методи навчання гімназистів. Одним із ефективних методів стало застосування екскурсій. Цьому сприяло введення у навчальну програму нового предмета – природознавства. Піонерами у цій справі стали декілька навчальних закладів України: Сімферопольська чоловіча гімназія, Сімферопольське реальне училище Миколи II, Київська перша гімназія, Києво-Печерська гімназія, Сумське реальне училище, Катеринодарська міська гімназія, Катеринославська чоловіча гімназія та Житомирська чоловіча гімназія [1, с. 115]. У 1892 р., за ініціативи опікуна Одеського навчального округу Х. Сольського, був розроблений і затверджений ученим комітетом Міністерства народної освіти проект організації учнівських екскурсій. Положення документа містили детальний план проведення екскурсій, їх тривалість, розробку маршрутів, визначення часу, питання проживання та харчування учнів [2, с. 16–22]. Подальший розвиток шкільних екскурсій підтримало Міністерство народної освіти. 2 серпня 1900 р. вийшов циркуляр № 20185, який скасував поширену з 1873 р. практику обов'язкових «літніх канікулярних робіт учнів середніх навчальних закладів», що була визнана неефективною. Замість них пропонувалося проводити освітні прогулянки та подорожі для більш творчої діяльності, бо головною метою екскурсій ставав розвиток індивідуальних здібностей учнів. Вчителі повинні були використовувати їх задля кращого викладу й засвоєння матеріалу учнями. Було надто важливим, це навіть підкреслювалося, що крім відпочинку, духовного та фізичного розвитку, такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів задля ознайомлення з історією та відомими місцями власної місцевості [3, с. 64–66]. Для того, щоб послабити «надмірну перевтому» учнів у 1902 р., міністром народної освіти Г. Зенгером була видана циркулярна пропозиція спеціально

для проведення екскурсій. Були запроваджені додаткові вихідні дні під час навчального процесу, але не частіше семи разів на рік [4, с. 83–89; 5, с. 36].

10 червня 1904 р. спеціальним циркуляром по Міністерству Народної освіти практика екскурсій була розширена додатковими рекомендаціями: під час літніх і різдвяних канікул рекомендувалося проводити далекі поїздки по імперії, задля «ознайомлення учнів з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками і заводами». Було надто важливим, це навіть підкреслювалося, що крім відпочинку, духовного та фізичного розвитку, такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів та задля ознайомлення з історією та відомими місцями власної місцевості. До 1915 р. учнівські екскурсії стали складовою навчального процесу в багатьох середніх навчальних закладах імперії загалом і Києва зокрема [6, с. 97–101; 5, с. 36; 7, с. 13–19; 8, с. 28], але ще не набули загальнообов'язкового характеру. Тому міністром народної освіти П. Ігнатієвим був виданий циркуляр по Міністерству народної освіти від 27 листопада 1915 р. № 845: «Окремі екскурсії, навіть добре організовані, все ж таки є лише випадковим епізодом у житті навчального закладу. Тому ... назріла нагальна потреба у перетворенні їх на неодмінний фактор освіти в середній школі» – зазначалося в ньому [9, с. 273]. Відтепер, з огляду на «загальноосвітній фактор», екскурсії мали стати обов'язковими для учнів усіх класів середніх навчальних закладів. З урахуванням віку учнів і місця розташування школи екскурсії ділилися на три цикли:

1) екскурсії по місту (містечку), в якому розташована гімназія, і по найближчих околицях (тривалістю від кількох годин до 2–3 днів для учнів усіх класів);

2) віддалені тижневі (краєзнавчі) екскурсії в різні місцевості того краю, в якому розташована школа (від 2–5 днів як під час навчання, так і на канікулах для учнів середніх і старших класів);

3) далекі тривалі екскурсії в різні місця імперії (близько місяця на літніх вакаціях, тільки для учнів старших класів) [10, арк. 74–75; 11, с. 297; 5, с. 37].

У другому та третьому циклах автори проєкту настійливо рекомендували складати маршрути так, щоб ознайомити вихованців із «центрами державного життя» – Києвом, Санкт-Петербургом, Москвою та «основними типами природи» – лісом, степом, морем, горами. Окрім зазначених екскурсій циркуляр наказував бажано проводити колективні закордонні поїздки, якщо буде така змога. Ці вимоги стосувалися насамперед тільки випускників [9, с. 277].

Питання організації учнівських екскурсій обговорювались на педагогічних з'їздах, що відбувались у 1916 р. у Києві, Одесі, Харкові:

1) організація екскурсій має бути необхідною для кожного навчального закладу;

2) екскурсії повинні носити не випадковий, а продуманий й систематичний характер;

3) місцеві екскурсії мають бути обов'язковими для всіх учнів навчальних закладів [12, с. 106].

Забезпечення груп екскурсантів кваліфікованими екскурсійними працівниками було одним із важливих завдань екскурсійного обслуговування населення. Тому не дивно, що серед педагогічних кіл постало питання про підготовку кваліфікованих керівників екскурсій – викладачів-екскурсоводів. Заснування перших в Україні курсів для підготовки керівників дитячими екскурсіями в м. Києві у 1915 р. дало поштовх до організації подібних курсів і в Одесі у 1916 р. Їх організатором виступив Кримсько-Кавказький гірський клуб [12, с. 106]. Дослідник А. Ільїн у своїй праці «Учнівські екскурсії та їх значення» наголошував на важливій ролі кваліфікованого керівника (екскурсовода), з яким екскурсанти «одержать значно більше знань з природознавства, ніж під час навчання у класі» [13, с. 251].

Екскурсії ділилися на природничо-історичні та освітні. Проводили їх директор, учителі природознавства, історії, фізики, математики, географії, мистецтв, гімнастики, гігієни, російської мови та словесності, законовчитель, помічники класних наставників, виконувачі обов'язків інспектора, лікар. А. Ільїн влучно охарактеризував значення екскурсій для виховання гімназистів: «Під час екскурсій педагоги ближче знайомляться зі своїми вихованцями, краще пізнають їхній характер, для них, вихованців, відкривається поле

для спостережень, що не завжди можливо в умовах шкільного навчання. Експерсії сприяють пізнанню природи і розвивають любов до неї» [13, с. 250; 12, с. 105].

Активний розвиток експерсійної справи в школах Російської імперії, зокрема на території сучасної України розпочався саме в той час, коли в ряді навчальних закладів сформувалася практика проведення експерсій перш за все природничого характеру. З 1885 р. в Києво-Печерській (5-й) гімназії проводилися ближні експерсії, з 1892 р. учні гімназії почали брати участь в далеких експерсіях по імперії, а в 1900 гімназисти вперше вирушили за кордон [14, с. 5; 8, с. 26].

У Києві для учнів гімназій був розроблений план з історичних експерсій, згідно з яким гімназисти повинні були оглядати місто:

- учні 1 класу оглядали Золоті ворота, Софійський собор, Десятинну церкву, залізну каплицю на розі вул. Хрещатика та Олександрівської, Аскольдову могилу, Печерську Лавру, пам'ятник Іскрі та Кочубею;
- учні 2 класу – оглядали пам'ятники Богдану Хмельницькому, Володимирі, св. Ользі, Троїцьку церкву; відвідували Міський музей Києва;
- учні 3 класу детальніше вивчали Володимирський собор, відвідували театр, Міський музей Києва, панораму «Голгофа», Межигір'я, печери Звіринецького, Троїцького та Видубицького монастирів;
- учні 4 класу в деталях досліджували місто Володимира і місто Ярослава, Софійський і Михайлівський собори; оглядали церкви Кирилівської лікарні, як пам'ятки XII ст.;
- учні 5 класу ознайомилися з Пласкою частиною Києва та Подолом, Лаврською друкарнею та церковно-історичним музеєм, царськими палацом та садом; відвідували Міський музей Києва;
- учні 6 класу відвідували церкви Андріївську та Спаса на Берестові, Печерську Лавру (лаврську дзвіницю, велику лаврську церкву, ближні та дальні печери), Михайлівський та Братський монастирі, Софійський собор; так само відвідували Міський музей Києва; обов'язковою була історична експерсія для огляду церковно-історичних пам'яток старого міста;
- для учнів 7 та 8 класів експерсія в Межигірський монастир та обов'язкове виконання творчих завдань в процесі експерсій – опис пам'яток, зіставлення епох, вивчення архітектурних стилів тощо [11, с. 298; 5, с. 38].

У березні 1901 р. учні 1-ї гімназії відвідали виставку в Київському музеї давнини та мистецтва. Перший поверх займали праці художників-«передвижників»: Шишкіна, Васнецова, Рєпіна, Крамського, Маковського, Кузнецова, Лемана, Полєнова, Харламова, Сурикова, Верещагіна, Дюкера, Кнюппера. Другий поверх займали праці майстрів Епохи Відродження [15, с. 72–74]. Побували також на ювілейній виставці малювальної школи Н. Мурашко. У школі, крім малювання, викладався живопис масляними фарбами та аквареллю, на порцеляні та матеріях, також ліпка з глини, читався курс перспективи, анатомії та історії мистецтв [16, с. 69].

Учні 1–4 класів відвідали кінематограф «Корсо» для огляду циклу картин з епохи так званої «вітчизняної війни», оглядали панораму «Голгофа», котра залишила по собі незабутні враження, побували на Куренівському аеродромі, де проходили змагання аеропланів [17, с. 239]. Були й на 2-му показі аеропланів, влаштованому Товариством повітроплавства в залах будівлі Київського пасажирського вокзалу, де оглядали моделі. Пояснення давав власник біплана І. Сікорський [18, с. 15; 19, с. 239]. Усі учні 5-ї гімназії побували на показі акваріумів, котрий був організований Товариством шанувальників акваріумів. Учні 4-ї гімназії зробили 3 експерсії до пересувного музею: оглядали опудало кита та інших мешканців північних морів [20, с. 52].

Дослідник А. Ільїн підкреслював роль історичних експерсій в освітньому процесі. Він вважав, що їх варто проводити там, де є сприятливі умови, де зберігаються такі об'єкти, як історичні пам'ятки, музеї, археологічні розкопки тощо. На ці експерсії не можна дивитися як на пусту забаву та розвагу. Вони мають слугувати джерелом та основою для набуття знань з історії культури [13, с. 251]. У 1900 р. гімназисти 5–8 класів 1-ї Київської гімназії відвідали Київський церковно-археологічний музей при Київській духовній академії,

заснований 1872 р. професором академії П. Лашкар'євим. Крім великої кількості пам'яток церковної старовини (ікони, плащаниця (роботи Боровиковського), хоругви, чаші, моделі храмів), у музеї зосереджувалися рештки язичницької старовини, а також предмети стародавнього побуту (військового і цивільного). Величезна нумізматична колекція заслужено вважалася однією з найбагатших, особливо в частині візантійських монет.

Заснування музею розпочалося з придбання у Москві зібрання стародавніх ікон, що належали купцеві Сорокіну. Це дало можливість для ґрунтовного вивчення різних російських іконописних шкіл. Потім музей поповнився Муравйовською колекцією пам'яток, вивезених із Палестини та інших країн християнського Сходу. В різних кімнатах музею знаходилися різні експонати: предмети буддійського культу; невеличка єгипетська мумія (найбільше привернула до себе увагу гімназистів); моделі печерних храмів Криму; стародавня, найбільша коштовність музею, синайська ікона св. Костянтина та Олени, написана на особливий енкаустичний манер; доставлена з Мінської губернії статуя Спасителя зі справжнім людським волоссям; чисельні рукописи з автографами, підписами видатних діячів; дві палеографічні пам'ятки сингалезьких рукописів з о. Цейлон, написаних на папірусі. Усі ці пам'ятки старовини викликали неабиякий інтерес в учнів. Залишаючи музей, вони щиро дякували своєму керівнику, високоповажному професору духовної академії М. Петрову [16, с. 64].

Відвідування Міського музею Києва ім. Государя імператора Миколи Олександровича викликало у гімназистів найбільше вражень, цікавості та величезного задоволення. Відвідували його задля ознайомлення з історичними пам'ятками: зал кам'яної доби – Кирилівська палеолітична стоянка; зал стародавніх пам'яток греко-скіфської доби – предмети з розкопок Пантікапей, Ольвії, Херсонесу Таврійського; зал Римського та Візантійського періодів; зал слов'янських старожитностей – речі з так званих полів поховань, доби переселення народів, предмети слов'янської культури до великокнязівського, а також великокнязівського періодів; зали: етнографічний, нумізматичний та епохи козацтва [21, с. 113].

Історичні екскурсії для київських гімназистів, молодших класів, здійснювали по історичних місцях Києва, з оглядом історичних пам'яток: Аскольдова могила, міста Володимира та Ярослава (місце язичницького жертovníка, ходили контурами старого Київського городища, місця хрещення Русі, місце палацу св. Ольги та Володимира, місце великого Ярославового Двору, розкопи на місці залишків Десятинної церкви, св. Ірини та монастиря св. Георгія, садибу Петровського, де оглядали колишні емальєрні майстерні, Батієвої брами), соборів (Військового, Володимирського, Михайлівського, Софіївського тощо), церков (Андріївської, св. Василя, Спаса-на-Берестові), пам'ятників тощо [22, с. 64; 18, с. 150].

Учні старших класів відвідували урочище «Дорогожичі» (нині Лук'янівка), де оглядали кургани скіфської доби, палеолітичну стоянку на Кирилівській вулиці, печери первісної людини в садибі Саханського, Кирилівської та Звіринцевських гір; відвідували Кирилівську церкву з фресками XII ст. Місця княжих з'їздів біля Довбиського озера та Витичівського узвозу (здаєку), монастирі: Батиїв, Вотч, Видубицький, Києво-Братський, Межигірський та Троїцький. Здійснювали також поїздки в селище Білогородка, де оглядали розкопки: залишки храму XII ст.; залишки будівель громадянського характеру, що належали до великокняжого часу; залишки храму св. Преображення, побудованого Володимиром Святим; землянки давньослов'янської епохи; залишки давньоарійської, так званої Трипільської культури; Литовсько-польського часу; оглядали конструкцію бігородського городища: дитинець та зовнішнє місто, розрізи валів та місця башт; предмети мистецтва, знайдені в Білогородці; серед останніх вражали своїм чудовим та різноманітним орнаментом плитки емалі – витвори мистецтва великокняжої доби [21, с. 114].

Екскурсії до Києво-Софіївського собору та Києво-Печерської лаври мали більше дослідницький характер, аніж оглядовий. У соборі екскурсоводи звертали увагу на зовнішній вигляд храму, на виступ середньої абсиди, що датується XI ст., відновлені стіни стародавнього храму з боків (галерея) та із західного боку (вежа). Звернули увагу на способи мурування стін, влаштування куполів та покриття інших частин. У середині храму учні

розглядали стародавню мозаїку та фресковий живопис. Особливо наголошували на непорушеній стіні й приділу св. Георгія. Оглядали гробниці, хори та зображення на них. По закінченню екскурсії гімназисти окремих закладів робили загальний план Києво-Софійського собору [18, с. 151]. Києво-Печерську лавру відвідували, перш за все, для поклону її святиням, але й для ознайомлення з визначними історичними та культурними пам'ятками. Тут оглядали ближні та дальні печери, дзвіницю, собор Успіння Святої Богородиці, музей давніх мистецтв, бібліотеку, рукописи з вивченням стародавньої літератури та книгодрукування, а також спосіб друкування картин релігійного змісту [17, с. 239].

Подобалося гімназістам ходити на екскурсії до університету св. Володимира для огляду нумізматичного кабінету, наукових колекцій зоологічного та ботанічного кабінетів [15, с. 81], зоологічного та зоотомічного музеїв, де, крім кістяків кита та інших велетнів, увага учнів була прикута до каліцтв різних тварин. Особливо жваву цікавість вихованці виказували до колекцій різнокольорових птахів: колібрі, танагри та ін. Хоча найбільше звертали увагу на незнайомі форми безхребетних тварин: губки різноманітної зовнішньої форми, з надзвичайно гарним прозорим кремінцевим кістяком коралами, з виїнятими з твердого кістяка поліпами, розпущені мацаки яких подібні до пелюсток квітів тощо. У 1909 р. учні 3-ї гімназії відвідали астрономічну обсерваторію університету, де оглянули приміщення обсерваторії, астрономічні прилади та хронометр. Після цього учні перейшли до спостереження космічних об'єктів: Місяця, Марса та Сатурна.

В учнів Києво-Печерської (5-ї) гімназії була екскурсія для барометричного вимірювання різних висот. Побували в фізичній лабораторії, де їм продемонстрували низку цікавих проб: помпа Геде та розрядження трубки до повного припинення струму через газ, «співучу» вольтову дугу [23, с. 78–79]. Натомість учитель гігієни 2-ї Київської гімназії з учнями 7–8 класів відвідали навіть холерну виставку, де оглянули фізичний кабінет університету, в якому їм продемонстрували низку ефектних проб [21, с. 113].

Крім музеїв та відомих історичних локацій Києва, учні старших класів київських гімназій мали також екскурсії на промислові підприємства, котрі знаходилися в межах міста. Так, у 1900 р. відвідали центральну електростанцію та електростанцію для місцевих трамваїв та артезіанських колодязів. Центральна електростанція належала товариству «Савицький і Страус» і знаходилася на Подолі (Андріївська вулиця), разом із двома іншими станціями, що належали тому ж товариству й слугували для постачання Києву електричної енергії. Працювали ці станції на нафті. На електростанції Київських електричних доріг учні ознайомилися з пристроєм для регулювання роботи динамо-машин, парових котлів та двигунів залізниці. На одній зі стін будівлі станції розміщувалася, зокрема, шиферна розподільча дошка, забезпечена, крім вимірювальних приладів, важільними вимикачами, запобіжниками та громовідводами. Під час огляду артезіанських колодязів учні особливо були зацікавлені пристосуваннями для аерації артезіанської води й для видалення з неї сірководневого газу.

Побували на Київському арсеналі. Перед переглядом екскурсії учні 7–8 класів ознайомилися з короткою історією та призначенням арсеналу (Один з трьох наявних в імперії, заснований у 1783 р., побудований у 1801. Спочатку знаходився на вул. Діловій – «Діловий двір», але в 1850-х рр. перенесений до Київської фортеці. Його призначення – виготовлення всього необхідного для матеріальної частини артилерії (крім пороху, снарядів та власне гармат)). Арсенал складався з 5 цехів – ковальський, слюсарний, клепальний, дерев'яний та механічний. Майстерні обладнані новим устаткуванням, багато з якого на електромоторах. Працювали тут 800 вільнонайманих майстрових. Учні прослідкували сучасні засоби механічної обробки металу та дерева. У ковальській майстерні ознайомилися з відковкою різних предметів із заліза, сталі як ручним засобом, так і за допомогою парових молотів, засобом зварювання заліза, виготовленням болтів, гайок, окантовкою коліс. У слюсарній та механічній майстернях гімназисти оглянули центральне машинне відділення з паровою вертикальною машиною в 150 кінських сил, генератором трифазного току. Потім учням були показані засоби та методи механічної обробки металу на верстатах: токарних, стругальних, свердлильних, довбальних, фрезерних та шліфувальних. Принагідно ознайомилися з будовою верстатів. У дерев'яній майстерні, зайнятій головним

чином виготовленням коліс, учнів зацікавили деревообробні верстати: круглі пилки, стругальні, довбальні, свердлильні, французький верстат фірми «Pegín'a», копірувальний, на якому виготовляли по шаблону прутки для колеса (за 10 годин – 300–400 прутків). Наприкінці екскурсії відвідали механічну лабораторію, де проводилися випробування різних матеріалів: сталі, заліза, дерева, ременів та ін. на спеціальних машинах. Особливо зацікавили прес на 30 тис. кг заводу «Mohr'a Federhaff'a» для випробування на розрив, стискання та згин металевих та дерев'яних брусків, а також машина Торнстона для випробування на скручування й прес «Salter'a» для розтягування ременів, тканини тощо [15, с. 74–76].

Учні Київської гімназії ознайомилися з пристроєм для буріння артезіанських колодязів, водогону, електричної трамвайної станції та заводів: скляного, цукрово-рафінадного, машинобудівельного, а також залізничних майстерень [23, с. 78–79].

У 1912 р. учні старших, 7–8 класів відвідали станцію іскрового телеграфу, де начальник здійснив демонстрацію передавання депеші. Відвідали риборозведення на вул. Львівській. Ознайомилися з найбільш цікавими видами риб (електричний скат, набаз, телескоп та ін.), а також з водяними рослинами. Потім побували на Київському рафінадному заводі на Деміївці. У нижніх приміщеннях розміщувалася електрична освітлювальна станція. На інших здійснювалося рафінування, потім готовий продукт розпилювався та пакувався [19, с. 238].

Крім історичного характеру, у гімназистів м. Києва модерної доби, відбувалися екскурсії природничого характеру. Восени учні молодших класів 1-ї Київської гімназії знайомилися з гімназійним садом (займав велику ділянку й тут часто-густо на перервах учні молодших класів грали в індіанців, а старших – проводили, обов'язковий, «каштановий бій»), котрий був засаджений виключно листяними деревами.

Учні усіх київських гімназій водили й у Ботанічний сад при університеті св. Володимира. Їм дуже подобалися штучні ставки і болото, квітники, грядки з дикорослими рослинами тощо. Там їх знайомили: з хвойними деревами; для збирання та складання гербаріїв з листям та плодами дерев; з представниками комах та деяких тварин: павуками, трав'яними клопами, равликами, тлею, мурахами, ящірками, жабами, деякими птахами; пташиними гніздами, шкірками личинок, яєчками комах, норами деяких тварин. Під час екскурсії учням роз'яснювали про склад листяних та хвойних дерев, хвої, листя просте й складне, рослини насінневі й спорові, шишки хвойних тощо; значення для дерев шипів, летючок у насінні, отруйного молочка; роль птахів у саду й лісі, як розносників насіння й охоронців дерев; явища симбіозу, спосіб життя омели, грибів, паразитів тощо. Крім запасу вражень, результатом екскурсії був запас різного матеріалу: шишки, мхи, лишайники, папороть зі спорами, сережки берези, вільхи; гілки різних порід дерев, дубові гали, жолуді, яйця метеликів, що зимують тощо [15, с. 71].

У кінці вересня учнів 3-ї гімназії возили в міські ліси Пуща-Водиця, Байковий гай, Голосіївська пустинь, Ботанічний сад Київського Політехнічного інституту. Були оглянуті: хвойний ліс, різні породи дерев та чагарнику чорнолісся, ґрунтовий покрив лісу, ряд ставків, їх прибережна рослинність, водорості та комахи [15, с. 78; 17, с. 52].

Учні 1–4 класів 4-ї гімназії у жовтні 1910 р. зробили екскурсії для ознайомлення з природою околиць Києва. Їздили в Голосіївський ліс, Кадетську рошу, ліс Видубицького монастиря. Було здійснено 2 велосипедні екскурсії у Святошинський ліс, Бровари, у дачні селища Дарниця та Микільську Слобідку. Проводили біологічні спостереження та ознайомилися з породами дерев, кущів та хлібних злаків. Учні 7-ї гімназії провели екскурсію берегом Дніпра та висоти, що його оточують для ближнього ознайомлення з гірськими породами та мінералами, котрі найбільше зустрічалися в даній місцевості. З ознайомленням будовою землі: пластами, способами їхнього уложення тощо. Робили заміри висот за допомогою паперових кульок, як доказ легкості нагрітого повітря. За допомогою барометра вимірювали висоту навколишніх височин, збирали квіти та представників гірської флори для практичного ознайомлення з методами гербаризації. Крім представників флори збирали ще й представників тваринного царства, щоб практично ознайомитися з засобами їхнього збирання та біологічного спостереження за ними, щоб краще укріпити в пам'яті учнів ті

теоретичні пізнання, котрі їм потрібні по відділу ботаніки, біології та природознавства [22, с. 64; 21, с. 114; 18, с. 146; 19, с. 240].

Усі екскурсії місцевого природничого характеру проводилися для ознайомлення з ознаками пори року, природи, особливостями місцевої флори та фауни. Збираний на екскурсіях матеріал частиною консервувався на місці й служив для поповнення колекцій природничого кабінету, частково принесився до гімназій у свіжому вигляді для демонстрації на уроках [24, с. 41–42].

Екскурсії восени на Дніпро проводили перед читанням статті «Осінь на річці», а в ліс перед читанням статті «Осінь у лісі». Мета – отримати матеріал для кращого написання творів. Взимку їздили на інший бік Дніпра, аби побачити бір у снігу, послухати шум дерев, перейти по льоду одну з приток, щоб потім при читанні твору «Мороз-воєвода» М. Некрасова розуміти атмосферу і отримати матеріал для твору [17, с. 241]. Звісно, під час усіх екскурсій учням надавалися детальні пояснення щодо відвідуваних об'єктів.

Висновки. Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. у діяльності навчальних закладів Російської імперії відбувалися позитивні зміни, що свідчили про намагання органів влади, керівництва навчальних закладів удосконалити навчальний процес, вводити нові форми та методи навчання. Дослідження показало, що першими навчальними закладами, які почали користуватися екскурсіями як методом навчання були навчальні заклади м. Києва. Перші екскурсії були ще слабко організовані та малоінформативні й більше були схожими на розважальні прогулянки. Завдяки проведенню заходів, у місті зросла кількість та географія екскурсій. За характером вони були одноденними та багатоденними. Перші виконували завдання освітнього характеру, їх називали «предметними», другі – більше виконували роль відпочинку школярів. Однак, саме завдяки шкільним екскурсіям гімназії навчали молодь пильно стежити за усіма дрібницями життя, цінувати природу, підсилювали інтерес до вивчення рідної історії та культури, ознайомлювали з різними видами виробництва та профорієнтаційною роботою на фабриках і заводах. Екскурсії сприяли й патріотичному вихованню молодого покоління, його національної свідомості. Проведене дослідження свідчить, що проблематика екскурсій містом учнів чоловічих гімназій м. Києва на початку XX ст. досліджена поки недостатньо. Так, поза увагою дослідників залишаються організаційні та фінансові питання, що потребує подальших студіювань і визначає перспективний напрям наступних досліджень.

Список літератури

1. Вербицький В. А., Дзюбан О. В., Шуст О. М. Освітні шкільні екскурсії: історичний досвід минулого (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці ЧНУ ім. Петра Могили. Педагогіка*. Миколаїв. Вип. 299. 2018. Т. 311.
2. По проекту организации ученических экскурсий в Крым. Распоряжение Министерства народного просвещения. 26 октября 1892 г., № 18212. Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1893. №1 (январь). Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1893. С. 16–22.
3. Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов – об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений (2-го августа 1900 года, № 20185). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1900. № 9. С. 64–66.
4. Циркулярное предложение Министерства попечителям учебных округов о физическом воспитании учащихся (15-го августа 1902 года, за № 21600). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1902. № 10. С. 83–89.
5. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Том 169.
6. Циркуляр Министерства народного просвещения о физическом развитии учащихся (10 июня 1904 г.). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1904. № 8. С. 97–101.
7. Третьяков Д. Экскурсии и наглядность на съезде деятелей средней школы, состоявшемся в Одессе 2–7 января 1916 года. *Школьные экскурсии и школьный музей*. 1916. №1. С. 13–19.
8. Наровлянський О. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX – початок XX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2017. № 2. С. 26–30.
9. Савчук Н. І. Питання учнівських екскурсій на педагогічних з'їздах 1916 р. У Києві, Харкові та Одесі. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2018. Випуск 28. С. 271–284.

10. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 69. 434 арк.
11. Волошинов В. В. Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности. *Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г.* Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. С. 290–316.
12. Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 103–111.
13. Ильин А. И. Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях. *Русский турист*. СПб, 1902. № 9–10. С. 249–253.
14. Труды комиссии по организации экскурсий для учащихся и учащихся средних учебных заведений Московского округа с 28.12.1910 по 6.01.1911 г. Москва, 1911.
15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1901 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1902.
16. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1900 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1901.
17. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1907 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1908.
18. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1911 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1912.
19. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1912 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1913.
20. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1906 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1907.
21. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1910 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1911.
22. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1908 г. Киев: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1909.
23. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1909 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1910.
24. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1915 г. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1916.

References

1. Verbytskyi, V. A., Dziuban, O. V., Shust, O. M. (2018). Educational school excursions: historical experience of the past (late nineteenth – early twentieth centuries). *Scientific works of Petro Mohyla National University. Pedagogy. Mykolaiv*, 299 (311), 115–119 [in Ukrainian].
2. On the project of organizing student excursions to the Crimea. Order of the Ministry of Public Education. October 26, 1892, No. 18212. (1893). *Circular on the Odesa educational district*, 1, 16–22. Odesa [in Russian].
3. Circular of the Minister of Public Education to the trustees of educational districts – on the abolition of summer vacation work of secondary school students (August 2, 1900, № 20185). (1900). *Journal of the Ministry of Public Education*, 9, 64–66 [in Russian].
4. Circular proposal of the Ministry to the trustees of educational districts on the physical education of students (August 15, 1902, № 21600). (1902). *Journal of the Ministry of Public Education*, 10, 83–89. [in Russian].
5. Betliy, O. V. (2015). Student excursions in Kyiv during the First World War. *Scientific notes of NaUKMA. Historical Sciences*, 169, 35–41 [in Ukrainian].
6. Circular of the Ministry of Public Education on the Physical Development of Students. (1904). *Journal of the Ministry of Public Education*, 8, 97–101 [in Russian].
7. Tretyakov, D. (1916). Excursions and visibility at the congress of secondary school leaders held in Odesa on January 2–7, 1916. *School excursions and school museum*, 1, 13–19. [in Russian].
8. Narovlyansky, O. (2017). Excursions in the system of national education and upbringing (XIX – early XX centuries). *Historical and Pedagogical Almanac*, 2, 26–30 [in Ukrainian].
9. Savchuk, N. I. (2018). The issue of student excursions at pedagogical congresses in 1916 in Kyiv, Kharkiv and Odesa. *Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX centuries*, 28, 271–284 [in Ukrainian].
10. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv. Fund 707. Inv. 259. File 69 [in Russian].

11. Voloshynov, V. (1916). On student excursions in general and historical and cultural in particular. *Proceedings of the Kyiv Pedagogical Congress, April 12–16*, 290–316. Kyiv [in Russian].
12. Gribanova, S. (2012). Materials of periodicals as a source of studying the history of excursion business in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century. *Kraeznavstvo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
13. Ilyin, A. (1902). Uchenye ekskursii i ikh znachenie [Student excursions and their significance]. A sketch of the importance of student excursions in hygienic, general educational and educational relations. *Russian tourist*, 9–10, 249–253 [in Russian].
14. (1911). Works of the Commission on the organization of excursions for pupils and students of secondary schools of the Moscow district from 28.12.1910 to 6.01.1911 [in Russian].
15. Report of the Trustee of the Kyiv Educational District on the State of Men's Gymnasiums and Progymnasiums in 1901. (1902). Kyiv [in Russian].
16. Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1900. (1901). Kyiv [in Russian].
17. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1907. (1908). Kyiv [in Russian].
18. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1911. (1912). Kyiv [in Russian].
19. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1912. (1913). Kyiv [in Russian].
20. Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of gymnasiums and progymnasiums for 1906. (1907). Kyiv [in Russian].
21. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1910. (1911). Kyiv [in Russian].
22. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1908. (1909). Kyiv [in Russian].
23. Report of the Trustee of the Kiev Educational District on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1909. (1910). Kyiv [in Russian].
24. Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of men's gymnasiums and progymnasiums for 1915. (1916). Kyiv [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 25.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 342.5:341.223.1(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-135-143

Олег ФЕДОРЧЕНКО

*кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5524-0202>
e-mail: fedorchenko_ov@ukr.net*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ КОМІСІЙ ЩОДО ОБЛІКУ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ НАЦИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ ТА ЇХ СПІЛЬНИКАМИ ГОСПОДАРСТВУ І ГРОМАДЯНАМ, В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Анотація. *Мета* статі полягає в аналізі діяльності державних органів з установлення злочинів, заподіяних нацистськими загарбниками та їх спільниками в Одеській області та висвітлення особливостей їх функціонування.

Наукова новизна. На основі архівних матеріалів встановлено здобутки і прорахунки комісії із підрахунку збитків, завданих нацистськими окупантами усіх рівнів в Одеській області. До наукового обігу введено певну кількість архівних матеріалів.

Висновки. Обласна й районні комісії із підрахунку збитків, завданих нацистами в Одеській області формувалися за принципом республіканської та союзної комісії із підрахунку завданих нацистами збитків. Рівень обласних і нижчих комісій планувався як короткостроковий, а відповідно, владні повноваження голів комісій над членами та комісіями нижчого рівня взагалі не визначено. Незважаючи на те, що слідчі органи допомагали з розслідуванням, фаховість комісії залишалася низькою. У зв'язку із значною завантаженістю та необґрунтовано обмеженими строками практично всі комісії області затримували звітність. Це впливало на об'єктивність звітів та апriori давало незадовільну оцінку комісії, що в подальшому негативно впливало на її працездатність. Одночасно, зібрані Обласною комісією в Одеській області матеріали стали частиною обвинувальної бази на Нюрнберзькому процесі.

Ключові слова: Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР; Українська республіканська комісія з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками; Одеська обласна комісія сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії; окупація; збитки.

Oleh FEDORCHENKO

*Candidate Historically Sciences, Associate Professor, head of the department of the Department of General Law disciplines, Kherson Faculty of Odesa State University of Internal Affairs Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5524-0202>
e-mail: fedorchenko_ov@ukr.net*

FUNCTIONING OF STATE COMMISSIONS REGARDING THE ASSESSING THE DAMAGE CAUSED BY NAZI OCCUPANTS AND THEIR PARTNERS TO THE ECONOMY AND CITIZENS IN ODESA REGION

Abstract. *The purpose* of the article is to analyze the activity of the State organs regarding the crimes caused by the Nazi occupants and their partners in Odesa Region and to enlighten the peculiarities of their functioning.

Scientific novelty. On the basis of the archival materials, the mechanism of the activity of the State organs in establishing crimes committed by the Nazi occupants in 1941-1944 in Odesa Region has been analyzed. The achievements and miscalculations of the commissions assessing damage caused by the Nazis of all the levels in Odesa Region have been set. Some amount of archival materials has been added to the scientific analysis.

Methodology of the research. Viewing the fact that the research topic is at the junction of law, public administration and history, the research has a complex and interdisciplinary character. Accordingly, the research is based on the principles of systematicity, objectivity, dialectics, and historicism. The systemic principle is applied to the legal facts as to the system with peculiar regularities and connections. The principle of objectivity helps to analyze the phenomena without the researcher's involvement. The dialectic principle gives possibility to consider events and facts in their relationship. The principle of historicism foresees the research of historical facts in the dynamics of their development.

Originality of the research. The research is independent and original. Besides, its practical value consists in researching the activity of the State organs regarding the damage caused by the Nazis and their allies, the achievements and miscalculations of the State commissions. The research results will help the Ukrainian authorities not to make the same mistakes and can also be used during the preparation of the materials to accuse the war criminals and gain the compensation of damage caused to Ukraine and its citizens from Russia.

Conclusions. The Regional and District commissions to assess damage caused by the Nazis in Odesa Region were formed by the principle of the Republican and Union commissions to assess damage caused by the Nazis. The main work was done by the Lower commissions created in collective farms, enterprises, organizations and establishments and by the District commissions, which previously summarized the materials. Despite the help of the correspondent competent organs and their investigations, the professionalism of these commissions remained low.

The activity of the Regional and Lower commissions was planned to be short-termed, and the commissions heads powers over its members and the Lower commissions were not at all determined. The leadership was carried out in a manual mode and held on the people positions in the (Communist) party and State organs and on their informal authority. The planned temporary nature of the commissions provided for the establishment of clear deadlines for the tasks performance, bordering partly on insanity and tyranny. As a result, the reporting deadlines were postponed several times. The latter affected the objectivity of the reports and a priori had an unsatisfactory assessment of the commission, which subsequently had a negative impact on its efficiency. At the same time, the materials collected by the Regional Commission in the Odesa Region became part of the indictment at the Nuremberg Trials.

Key words: Extraordinary State Commission to establish and investigate the crimes of the German-fascist invaders and their accomplices and the damage they caused to citizens, collective farms, public organizations, State enterprises of the USSR; Ukrainian Republican Commission for Assessing damage and crimes caused by the German-fascist invaders; Odesa Regional Commission for Assistance in the Work of the Extraordinary State Commission; occupation; damage.

Постановка проблеми. За десять років російсько-української війни, а особливо за останні 28 місяців повномасштабного вторгнення росії, Україна зазнала величезних людських і ще більше матеріальних втрат. Уся Україна під прицілом агресора, регулярні обстріли призводять до загибелі й поранення цивільних, знищення й пошкодження приватного, державного та комунального майна. За свої злочинні дії агресор повинен заплатити. Та на жаль, Україна переживає таке не вперше. У роки радянсько-німецької війни нацисти та їх поплічники принесли смерть та розруху. Для підрахунку жертв і збитків, завданих населенню та народному господарству, які спричинили нацисти та їх союзники, були створені відповідні держані органи. Дослідження досвіду їхньої роботи може запропонувати слушні управлінські, організаційні, почасти інформаційні моменти для ідентичних структур сучасної України, і звісно, може попередити невдалі та непопулярні кроки влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дисертаційному дослідженні А. Мухаровської [1] показано організаційно-правові засади Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК) та Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (далі – УРК), статистичні матеріали і специфічні умови роботи комісій на Західній Україні. Ґрунтовне дисертаційне дослідження Є. Максимчука аналізує й надає дані про інформаційні можливості матеріалів комісій [2].

Предметом дослідження у роботі В. Міщанина стала діяльність такої комісії на Закарпатті [3]. С. Стельникович у своїй розвідці оцінив джерельний потенціал матеріалів Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів [4]. В. Яковлєв використав

документи комісій для дослідження злочинів нацистів на Харківщині [5]. Правове регулювання діяльності НДК проаналізували О. Федорченко і С. Домашова [6].

Окремо слід згадати наукові краєзнавчі пошуки. Про умови окупації в Одесі розповідає О. Будницький [7]. Політику грабунку культурних цінностей Одеської області румунськими окупантами показали А. Красножон, Р. Драгоман, К. Ніколає [8].

Діяльність НДК потрапила в поле зору наукових інтересів зарубіжних дослідників. Так, у своїй статті Нільс Бо Польсен критично підходить до діяльності і, відповідно, матеріалів НДК. Він показав роль НДК у приховуванні злочинів сталінського режиму та дію пропаганди [9]. Меріан Сандерс [10] у своєму дослідженні доводить, що комісія виступала, як аспект «сталінізму», оскільки радянська влада продовжувала шукати «ворогів народу» під час і після Другої світової війни.

Тому констатуємо, що науковий доробок стосовно діяльності державних органів влади зі встановлення й обліку збитків, скоєних нацистами та їх спільниками в Одеській області, вкрай обмежений і винесена в заголовок тема потребує дослідження.

Мета. Проаналізувати діяльність державних органів зі встановлення злочинів, заподіяних нацистськими загарбниками та їх спільниками в Одеській області, та висвітлення особливостей їх функціонування.

Виклад основного матеріалу. У результаті 17 днів Одеської наступальної операції війська 3-го Українського фронту вигнали окупантів з Миколаївської та Одеської областей і 14 квітня 1944 р. вийшли до р. Дністер [11, с. 535]. Таким чином, Одеська область опинилася в тилу і розпочався відбудовчий процес. Але перед початком відновлювальних робіт необхідно було здійснити облік збитків і підрахувати кількість жертв, заподіяних німецько-румунською окупацією.

За класифікацією А. Мухаровської, з відновленням повноцінної діяльності РНК УРСР та усієї вертикалі органів виконавчої влади, яка й організовувала місцеві осередки сприяння роботі НДК, розпочинається третій, завершальний «місцевий» етап створення та діяльності державних комісій обліку збитків, завданих окупантами [1, с. 63]. Розглянемо цей заключний етап в Одеській області.

Таблиця 1*

Склад Одеської обласної комісії сприяння в роботі НДК на 25 квітня 1944 р.	
<i>П.І.Б., посада поза Облкомісією</i>	<i>Посада в Облкомісії</i>
Колибанов А.Г., 1-й секретар Одеського обласного комітету КП(б)У, депутат Верховної ради СРСР	Голова
Гордієнко В.З., в.о. голови Облвиконкому	Член
Сосновський І.А., секретар ОК КП(б)У	Член
Давиденко Б.І., голова одеської міськради	Член
Завгородній, начальник облуправління НКВС	Член
Ковелев, Секретар Одеського міського комітету КП(б)У	Член
Іваненко, секретар ОК ЛКСМУ	Член
Савчук, професор, доктор біологічних наук	Член
Забора К.П., представник від профспілки працівників початкових і середніх шкіл	Член
Самотей, заступник обласного прокурора	Член
Михайленко, депутат Верховної ради СРСР	Член
Василь Брга (Добровольський), замісник керуючого Херсонсько-Одеської Єпархії, протоієрей	Член
Жолудев А.Ф., інженер	Відповідальний секретар

* Складено автором за: [1, арк. 5–6].

Постановою виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих і Обласного комітету КП(б)У від 25 квітня 1944 р. була утворена Одеська обласна комісія сприяння в роботі НДК (далі – Облкомісія) [12, арк. 5 і зв.]. Також затвердили і склад Облкомісії (див. таблицю 1). Принцип формування був таким самим, як і НДК та УКР [6, с. 27]. Частину складу Облкомісії створили відповідно до Постанови РНК СРСР «Про роботу НДК» від 16 березня № 299 [13, ст. 299]. Але інша частина була сформована за калькою вищих комісій. Так, є представники від освіти, науки, робітників і, звісно, церкви. Знову ж, як і в НДК і УКР, фаховість із дорученої справи була під великим питанням. Слід також відмітити, що значна частина членів і голова Облкомісії займали інші державні, партійні посади і тому їм доводилося розпорошувати свою увагу на різні напрями роботи. Припустимо, що державна влада розраховувала, як указано в різних положеннях, інструкціях, що максимум за три місяці комісії здійснять облік, і тому не передбачала створення нових штатних одиниць. Усе по-радянському – нав'язати ще одні обов'язки до вже існуючих.

Крім того, на засіданні виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих і Обласного комітету КП(б)У 25 квітня 1944 р. були прийняті наступні рішення:

1. Зобов'язати райкоми КП(б)У і районі ради створити районні комісії по сприянню розслідування злочинів окупантів під керівництвом секретарів РК КП(б)У.

2. Строк закінчення роботи Облкомісії визначено 10 липня 1944 р. [12, арк. 5–6].

Стосовно першого рішення – зрозуміло, що було необхідно створити низові ланки, які б здійснювали всю чорнову роботу. А оскільки, як і в нормативно-правовій базі не було прописано, хто б міг бути головою районної комісії – вирішили зробити за зразком вищих інстанцій. Друге рішення – цілком логічне, – відрахували максимальний строк, визначений інструкціями і прийняли його за основу. Розуміли члени комісії чи ні, масштаби підрахунку збитків і чи впораються вони за визначений термін, зараз сказати важко. Але масштаби руйнувань і грабунку окупантами, наприклад м. Одеси, на 25 квітня 1944 р. вони могли побачити на власні очі. А чи могли вони протистояти тоталітарній машині і відтермінувати строки подачі звітності, навіть за об'єктивних обставин, – однозначно ні.

В області почали масово створювати комісії по сприянню розслідуванню різних рівнів. Так, районні комісії створювалися за принципом Облкомісії і так само встановлювали термін повноважень. Для прикладу наведемо склад Біляївської районної комісії по сприянню розслідуванню злочинів окупантів, яка була утворена Постановою виконкому Біляївської районної ради і райкому КП(б)У 3 травня 1944 р. (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Склад Біляївської районної комісії по сприянню розслідуванню злочинів окупантів [1, арк. 4]	
<i>Прізвище, посада</i>	<i>Посада в райкомісії</i>
Якименко, секретар РК КП(б)У	Голова
Григор'єв, голова райвиконкому	Член
Грудцев, замісник начальника районного відділу НКВС	Член
Козяр, завідувачий районним відділом освіти	Член
Секретаров, начальник районного відділу НКДБ	Член
Родіядл, голова Біляївської сільради	Член
Калугін, директор МТС	Член
Шлян, секретар РК ЛКСМУ	Член
Шипкин, священик	Член
Дима, інструктор-бухгалтер районного земельного відділу	Член

З таблиці видно, що районні комісії, як і Облкомісія, склалися з осіб знаних, поважних у районі, які займали керівні посади і, вірогідно, весь масив практичної роботи виконували інші особи.

Перейдемо до характеристики найнижчих комісій, які й виконували основний обсяг роботи. Їх яскраво демонструють комісії у селах. Наведемо приклад комісії у с. Маринівка

Доманівського району. Комісія складала акт щодо пограбування окупантами Івано-Богословської церкви. Головою комісії був священник Володимир Петрович*, члени комісії: сторожі колгоспів Г.П. Зайченко та І.В. Киртка; свідки: колгоспники К.Н. Рябчук М.Т. Задорожнюк, експерт – тесля Маринівської МТС І.М. Нестеров [14, арк. 5]. Зауважимо, що ініціатором створення подібних комісій був член Облкомісії протоієрей Василь Брага, який закликав настоятелів церков і вірян надсилати дані про злочини і матеріальні збитки, які завдали окупанти [15, арк. 3]. У даному випадку неординарним є голова комісії – священник, та це пояснюється тим, що радянський уряд використовував церкву в своїх корисливих цілях. Дивує, що священник одночасно був і головою й особою, відповідальною за майно, яке було знищено або пограбоване. З позицій достовірності обліку збитків теж відчувається дисонанс. Так, священник достовірно знав, яке майно перебувало в його церкві, а з іншого – з метою збільшення компенсації була можливість приписати більше, ніж насправді було знищено або розграбовано. Фах і компетентність інших двох членів комісії та свідків теж викликає сумнів. У чому полягала роль експерта, акт не дає зрозуміти. Припускаємо, що тесля визначав суму збитків, завданих будівлі церкви. Видно, що суб'єктивність і непрофесіоналізм сільських (колгоспних) комісій межував із недопустимим рівнем. Утім, інших варіантів, на нашу думку, не було. Кращі фахівці, що залишилися, залучалися до інших видів діяльності або були мобілізовані до лав Червоної армії.

Крім того, у м. Одеса міські комісії створювалися із членів міськкомунгоспу, уповноважених будинку (скоріш за все, з керуючих будинком). Ці комісії займалися обліком збитків, заподіяних комунальному господарству міста, а також збирали інформацію про кількість жертв серед цивільних та факти вивезення мешканців на роботи до Німеччини [16, арк. 13зв.; 15, арк. 18].

Відповідно до «Інструкції з обліку збитків...», затвердженої Постановою РНК СРСР від 7 травня 1943 р. № 493, найнижчі комісії на підприємствах, в установах та організаціях створювалися відповідними центральними керівними органами цих установ [14, арк. 11; 17, арк. 2–5; 18, арк. 214].

Розглянемо механізм роботи, успіхи та прорахунки комісій різних рівнів Одеської області. Почнемо з найнижчої ланки. Після того, як колгоспи отримували від районної ради вказівку підрахувати збитки, на зборах колгоспу обирали відповідальних осіб. На жаль, як вище зазначали, ними могли бути малоосвічені колгоспники, що не додавало об'єктивності цій комісії та її результатів. Наступний крок – треба було віднайти документи про матеріальні цінності колгоспу до окупації (кількість худоби, фуражу, реманенту тощо). А якщо частину майна колгоспу евакуювали, то треба мати ще й документи про евакуацію. А це було проблематично. Як альтернативу документам, можна було віднайти особу/осіб, що пам'ятала/ли необхідні дані. Об'єктивність таких даних виглядає підозріло, оскільки існувала спокуса приписати більше.

Наступна проблема – брак фахівців у колгоспах. Тому час на складання відповідних розлогих актів з усіма необхідними статистичними даними подовжувався. Як результат, терміни, встановлені НДК не витримувалися. Так, по Ворошиловградському району м. Одеси акти датуються січнем 1945 р. [15, арк. 12, 16–17].

Варто охарактеризувати ще один важливий напрям діяльності комісій – підрахунок жертв злодіянь окупантів. Він у деяких моментах був схожим із обліком збитків та однозначно мав свою специфіку. Наведемо приклад складання акту на трагічні події. 23 жовтня 1941 р. одеську сім'ю Шлямновичів із трьох осіб забрали до в'язниці, з якої вони так і не повернулися. Членами комісії, які складали акт, були уповноважена по будинку Т.Ф. Литвинюк, член трійки І.Е. Веретельников, мешканка будинку В.М. Лаланоцула. Затверджував акт голова комісії Ворошиловградського району м. Одеси Телегін. Печатка – Ворошиловградської районної ради депутатів трудящих. Акт складався у рукописному варіанті [15, арк. 18]. Проблема з папером була катастрофічною, що відчувалося на всіх рівнях комісій. А звідси, відповідно, і відсутність бланків. Звісно, це суттєво подовжувало подачу загальної звітності.

Дані низових комісій концентрувалися в районних комісіях, які готували зведену інформацію для передачі її далі. І тут ховаються головні проблеми діяльності комісій.

* прізвище у тексті написано не розбірливо.

Одна з перших – масштаби. Так, наприклад, у Чернянському районі було складено 2 акти на 5 аркушах (розстріляно 7 осіб), а у Кагановичському районі 257 актів на 483 аркушах (28 751 жертва) або у Містовському районі відповідно: 35 актів на 47 аркушах (35 581 жертва)* [18, арк. 70–71]. Простежується дисбаланс в обсягах робіт у різних районах. У тих районах, які найбільше потерпали від звірств окупантів, співвідношення кількості членів комісії до завдань було не на користь перших. Як ми зазначали, для встановлення кількості жертв відводився один місяць.

Як за такий короткий проміжок часу можна було встановити таку кількість жертв? Це ж не у списку їх порахувати. Слідча робота проходила у складних умовах через значну кількість перевірок та фізичних досліджень. При цьому необхідно було зібрати сотні, тисячі свідчень, віднайти місця поховання, провести ексгумацію тіл, провести судово-медичну експертизу. На додачу треба було встановити організаторів, виконавців злочинів. Незважаючи на те, що до комісій входили представники НКВС і НКДБ і слідчі органи повинні надавати допомогу комісіям у розслідуванні злочинів, більшість членів комісій була далекою від слідчої та криміналістичної діяльності і, тим більше, від судово-медичної експертизи. Та незважаючи на тісну співпрацю комісій та слідчих органів [9, с. 31] є сумнів, що в останніх був достатній штат для виділення необхідної кількості службовців у підпорядкування комісіям, не зашкодивши своїм прямим обов'язкам.

НДК постійно дорікала Облкомісії на недотримання термінів і низьку якість презентації зібраних матеріалів злодіянь окупантів [19, арк. 16]. Пропаганда вимагала інформації про значні масштаби руйнувань та найжахливіші випадки масового знищення цивільних. Так, уже 11 червня 1944 р. у газеті «Известия» були опубліковані попередні дані про злочини окупантів у Одеській області [20].

У результаті члени низових комісій працювали на межі можливого, проявляли кмітливість слідчих, щоб дістатися вірогідних фактів та вкластися у встановлений термін. Основний масі комісій явно бракувало часу. Як наслідок, виникають питання об'єктивності результатів комісій. У зв'язку з цим Бо Польсен зробив висновок, що достеменно не відомо, як встановлювалася кількість жертв, а основним методом підрахунку було додавання цифр знизу догори. По кожній області виводилися районні цифри, для кожної республіки – обласні, і зрештою – загальна кількість жертв. Хоча він припускає, що у конкретних випадках комісії навіть занижували дані [9, с. 31]. Та це вже предмет іншого дослідження.

Одночасно з своїми прямими обов'язками низові комісії займалися опитуванням осіб, які повернулися з примусових робіт у Німеччині або її співників. Це завдання, на нашу думку, переслідувало дві цілі: показати умови життя й роботи «остарбайтерів» з пропагандисткою метою та попереднє виявлення неблагонадійних. Опитувальні листи, крім загальної інформації (дата, місце народження і проживання, місце роботи) звертали увагу на те, куди і ким була направлена особа та чим вона займалася. Особливе місце відводилося визначенню умов транспортування до Німеччини, роботи, забезпечення, змісту знущань, насилля з боку «власників» [21, арк. 1–3 зв., 27].

Акти з результатами розслідування надходили до районної комісії. Зібрати з усіх колгоспів інформацію було нелегко. Так, кількість колгоспів у районах була досить значною, наприклад, у Криво-Озерському районі Одеської області на 1944 р. нараховувалося 39 колгоспів [22, арк. 12]. А чим більше фігур на шахівниці, тим складніше ними керувати. Одночасно районна комісія займалася й іншими видами обліку злочинів та збитків від окупантів. Багато часу займало з'ясування деталей. Члени комісій повинні були максимально точно і повно встановити персоналії окупантів, військове звання, посаду, характер злочину, персональну роль у ньому [17, арк. 6]. Уточнення деталей вимагало багато часу.

Єдиний механізм, який віднайшов Обком КП(б)У, щоб пришвидшити роботу на місцях, це відрядження відповідальних працівників у райони [23, арк. 1–2]. Як показала практика, серйозних змін це не принесло.

Найбільше на проблеми з таймінгом страждала Одеська міська комісія, яка затримувала загальний обласний звіт. Та це й не дивно, зважаючи на велику кількість міщан, величезне комунальне господарство, а, відповідно, значні жертви і збитки. Так, 20 вересня 1944 р. Голова Одеської міської комісії Давиденко на засіданні бив на сполох, що акти і звіти не

* У цілому у 27 районах області було складено 1418 актів на 4534 аркушах (жертв – 252724 особи (у т.ч. 48664 вивезені на роботи до Німеччини)) [18, арк. 70–71].

готові. Члени комісії навели низку причин такого стану речей. Перш за все, технічні – друк матеріалів не починався, складнощі були з прошивкою документів тощо. Іншою причиною, яка по суті не давала повноцінно розпочати справу, було перемир'я з Румунією. Вона погодилася компенсувати збитки натурою, а це, в свою чергу, додавало клопоту до обліку збитків. Та під час дискусії з'ясували, що головною причиною було те, що члени комісії лише почали розроблювати план збору актів та їх групування, методи складання загальної відомості тощо [24, арк. 1–2]. Це вкотре підтверджує, що члени комісії були переобтяжені іншими прямими обов'язками. Грізні вказівки комісії від Давиденка упоратися за 5 діб, були просто словами. Важелі впливу голови комісії на її членів були обмеженими, та й з управлінськими якостями, як видно, були проблеми – підлеглим треба ставити реальні задачі.

У результаті 21 жовтня 1944 р. Обком КП(б)У направив термінову телефонограму до міськвиконкому Давиденку про незадовільну роботу міської комісії (відсутні дані про злочини окупантів, збитки). Встановили «магічний» 5 денний термін для виконання поставлених завдань [19, арк. 26]. Зазначимо, що у встановлений термін не встигли і комісія продовжувала свою роботу у 1945 р.

Перейдемо до наступного етапу. Після підготовки районними комісіями зведеної документації, її завіряли голова і секретар комісії і направляли до Облкомісії [15, арк. 10]. Остання збирала доволі значний і різноплановий матеріал про наслідки злочинів окупантів, що не додавало їй оперативності. Так, наприклад, у 1944 р. в Одеській області нараховувалося 27 районів [18, арк. 71]. Одночасно свої звіти до Облкомісії надсилали низові комісії з підприємств, організацій та установ, які підпорядковувалися профільним Народним комісаріатам, наприклад, Обласний відділ охорони здоров'я, Обласний відділ освіти, Одеська єпархіальна фабрика церковного начиння, Одеська ковбасна фабрика Укрмястресту тощо [14, арк. 11; 17, арк. 2–5; 18, арк. 214]. Якщо навіть частина низових комісій діяла як Одеська міська комісія, то керівництву Облкомісії не позаздриш, оскільки терміни звітності до УРК не витримувалися. Зазначимо, що замість закінчення повноважень Облкомісії 10 липня 1944 р. вона діяла аж до листопада 1945 р. [25, арк. 330].

З огляду на це, виникають цікаві роздуми стосовно часткової доцільності призначення на посади голів і членів комісій керівників партійних та радянських органів. Таким чином голови комісій могли впливати на голів, секретарів нижчих комісій через партійну або владну лінію. Достеменно не відомо – вища радянська влада одразу свідомо заклала такий принцип діяльності, чи так вийшло саме по собі. Про принципи верховенства права і законності годі й говорити. Підсумком роботи Облкомісії стала доповідна записка, направлена до НДК [18, арк. 1–27]. Її опублікували в різних джерелах. Вона стала базою для звинувачень на Нюрнберзькому процесі [26; 27; 20].

Висновки. Таким чином, Облкомісія й районні комісії в Одеській області формувалися за принципом НДК і УРК. Основний обсяг роботи виконували низові комісії, створені у колгоспах, підприємствах, організаціях і установах та районні комісії, які попередньо узагальнювали матеріали. Незважаючи на те, що слідчі органи допомагали з розслідуванням, фаховість комісій залишалася низькою. Рівень обласних і нижчих комісій планувався як короткостроковий, а відповідно, владні повноваження голів комісій над членами та комісіями нижчого рівня взагалі не визначено. Керівництво здійснювалося в ручному режимі і трималося на посадах, які займала особа в партійних і державних органах, і її неформальному авторитеті. Запланована тимчасовість комісій передбачала для виконання завдань встановлення чітких термінів, що межували почасти з безумством і самодурством. У результаті строки здачі звітності по декілька разів відтерміновували. Останнє впливало на об'єктивність звітів та апіорі давало незадовільну оцінку комісії, що в подальшому негативно впливало на її працездатність. Одночасно матеріали, зібрані Облкомісією, стали частиною обвинувальної бази на Нюрнберзькому процесі.

Список літератури

1. Мухаровська А. О. Діяльність державних комісій щодо обліку збитків, заподіяних нацистськими загарбниками господарству і населенню у Волинській та Рівненській областях: дис. ... канд-та. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2016. 337 с.

2. Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2007. 12 с.
3. Міщанин В.В. Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2014. Вип. 2 (33). С. 55–60.
4. Стельникович С. В. Джерельний потенціал матеріалів Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час Великої вітчизняної війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIV. С. 311–315.
5. Яковлев В. Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943): за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. 2022. № 26. С. 178–185.
6. Федорченко О., Домашова С. Правова регламентація створення і діяльності надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. Вип. 1(37). С. 25–32.
7. Будницький О. В. Одеса. Життя в окупації 1941–1944. Видавництво Росспен, Серія: Історія колаборації. 2013. 231 с.
8. Драгоман Р.-А., Красножон А. В., Николає К. И. Археология, история и политика в Транснистрии 1941–1944 гг. Харьков, 2023. 643 с.
9. Польсен Н. Б. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів надзвичайної державної комісії. Голокост і сучасність. *Студії в Україні і світі*. 2009. № 1 (5). С. 27–45.
10. Sanders M. R. Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946: PhD dissertation. Ohio University, 1995.
11. Грицюк В. М., Лисенко О. Є. Одеська наступальна операція 1944. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2010. Т. 7. С. 535.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. Р-19. Оп. 2. Спр. 1. 44 арк.
13. Постановлення Совета Народных Комиссаров Союза ССР за март 1943 г. [№№ 220 – 343]. Б. и., 1943. 338 с.
14. ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 12. 167 арк.
15. ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 13. 18 арк.
16. ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 11. 13 арк.
17. ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 16. 36 арк.
18. ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 26. 221 арк.
19. ДАОО. Ф. Р-1234. Оп. 7. Спр. 294. 49 арк.
20. Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. *Известия*. 1944. 14 июня (№140). С.4.
21. ДАОО. Ф. Р-2238 Спр. 40. 249 арк.
22. ДАОО. Ф. Р-2238. Спр. 30. 27 арк.
23. ДАОО. Ф. Р-2238. Спр. 35. 35 арк.
24. ДАОО. Ф. Р-1234. Оп. 7. Спр. 171. 9 Арк.
25. ДАОО. Ф. Р-2238. Спр. 45. 331 арк.
26. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Т. 2: Сборник документов и материалов / редкол.: И. Ботников и др. Одесса, 1949. 290 с.
27. Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков / под ред. С. Мураль. М.: ОГИЗ, 1946. 428 с.

References

1. Mukharovska, A. O. (2016). Diialnist derzhavnykh komisii shchodo obliku zbytkiv, zapodiianykh natsystskymy zaharbnykamy hospodarstvu i naselenniu u Volynskii ta Rovenskii oblastiakh [The Activities of State Commissions on Accounting for Damages Inflicted by Nazi Invaders to the Economy and Population in Volyn and Rivne Regions]. *Candidate's thesis*. Lutsk [in Ukrainian].
2. Maksymchuk, Ye. S. (2007). Diialnist derzhavnykh komisii z rozsliduvannia zlochyniv natsystiv na terytorii Ukrainy (1941–1951 rr.): typo-vydovyi sklad ta informatsiinyi potentsial dzherelnogo kompleksu [Activities of State Commissions Investigating Nazi Crimes in Ukraine (1941–1951): Typological Composition and Information Potential of the Source Complex]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Mishchanyn, V.V. (2014). Diialnist kraiovoi «Nadzvychnoi komisii dlia rozsliduvannia ta vstanovlennia zlochyniv i zbytkiv, sprychynenykh uhorsko-nimetskyi fashystskymi zaharbnykamy

- na terytorii zakarpatskoi Ukrainy» (1944–1946 rr.) [Activities of the Regional “Extraordinary Commission for the Investigation and Determination of Crimes and Damages Caused by Hungarian-German Fascist Invaders in the Territory of Transcarpathian Ukraine” (1944–1946)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriiia «Istoriia» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University, “History” series*, 2 (33), 55–60 [in Ukrainian].
4. Stelnykovych, S. V. (2012). Dzherelnyi potentsial materialiv Zhytomyrskoi oblasnoi komisii z rozsliduvannia zlochyniv natsystiv pid chas Velykoi vitchyznianoï viiny [The Source Potential of Materials from the Zhytomyr Regional Commission for the Investigation of Nazi Crimes During the Great Patriotic War.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*. XXXIV, 311–315 [in Ukrainian].
 5. Iakovliev, V. (2022). Voienni zlochyny natsystiv na kharkivshchyni (1941–1943): za materialamy Nadzvychainoi derzhavnoi komisii [Nazi War Crimes in the Kharkiv Region (1941–1943): Based on Materials from the Extraordinary State Commission]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volyn*, 26, 178–185 [in Ukrainian].
 6. Fedorchenko O., Domashova S. (2024). Pravova rehlementatsiia stvorennia i diialnosti nadzvychainoi derzhavnoi komisii zi vstanovlennia i rozsliduvannia i rozsliduvannia zlodiianimetsko-fashystskykh zaharbnikiv ta yikhnikh spilnykiv [Legal regulation of the creation and activity of the Extraordinary state commission established and investigated the crimes of the german-fascist occupiers and their accomplices]. *Aktualni problemy pravo navstva – Current problems of legal science*, 1(37), 25 – 32 [in Ukrainian].
 7. Budnytskyi O.V. (2013) Odesa. Life in the occupation 1941–1944. Vydavnytstvo: ROSSPEN [Publisher: ROSSPEN], Series: History of collaboration [in Ukrainian].
 8. Drahoman, R-A., Krasnozhon, A., Nykolae, K. (2023). Archaeology, history and politics in Transnistria 1941–1944. Kharkiv [in Ukrainian].
 9. Polsen, N. B. (2009). Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv «po-sovietsky». Krytychnyi analiz materialiv nadzvychainoi derzhavnoi komisii. Holokost i suchasnist [Investigating war crimes “Soviet-style”. Critical analysis of the materials of the extraordinary state commission. Holocaust and modernity.]. *Studii v Ukraini i sviti – Studios in Ukraine and the world*, 1(5), 27–45 [in Ukrainian].
 10. Sanders, M.R. (1995). Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946. – PhD dissertation, Ohio University.
 11. Hrytsiuk, V. M., Lysenko, O. Ye. (2010). Preface. In: V. A. Smolii (ed.) Odesa offensive operation 1944. Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 volumes, vol. 7. Ml-O. Kyiv [in Ukrainian].
 12. State Archive of Odesa region. Fund P-19. Inv. 2. File 1 [in Russian].
 13. Postanovleniya Soveta Narodnikh Komissarov Soyuza SSR za mart 1943 g. [№№ 220–343] [Resolutions of the Council of People’s Commissars of the USSR for March 1943: [No. 220 – 343]]. (1943). Moskva [in Russian].
 14. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 12 [in Russian].
 15. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 13 [in Russian].
 16. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 11 [in Russian].
 17. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 16 [in Russian].
 18. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 26 [in Russian].
 19. State Archive of Odesa region. Fund P-1234. Inv. 7. File 294 [in Russian].
 20. Soobschenie Chrezvyichaynoy gosudarstvennoy komissii po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyaniy nemetsko-fashistskiykh zahvatchikov i ih soobschnikov i prichin Yonnogo imi uscherba grazhdanam, kolhozam, obschestvennyim organizatsiyam, gosudarstvennyim predpriyatiyam i uchrezhdeniyam SSSR (1944). [Report of the Extraordinary State Commission to Identify and Investigate the Crimes of the German-Fascist Invaders and Their Accomplices and the Damage They Caused to Citizens, Collective Farms, Public Organizations, State Enterprises and Institutions of the USSR]. *Izvestia*, June 14 [in Russian].
 21. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 40 [in Russian].
 22. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 30 [in Russian].
 23. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 35 [in Russian].
 24. State Archive of Odesa region. Fund P-1234. Inv. 7. File 171 [in Russian].
 25. State Archive of Odesa region. Fund P-2238. Inv. 1. File 45 [in Russian].
 26. Botnikov, I.V. (ed.) (1949). Odesa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Volume 2. Collection of documents and materials. Odesa [in Russian].
 27. Mural, S. (ed.) (1946). Collection of reports of the Extraordinary State Commission on the atrocities of the Nazi invaders [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 29.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327 (091) «- 2/06» (075.8)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-144-153

Олена ТІТІКА

*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>

e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ЯК СКЛАДОВА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДЕРЖАВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Анотація. Мета. У статті ставиться мета визначити роль і місце зовнішньої торгівлі як основної форми економічних зв'язків у міждержавних відносинах держав Стародавнього Сходу. Дано оцінку її масштабів і форм упродовж усіх конкретних хронологічних етапів розвитку як окремих регіонів і держав, так і всієї давньосхідної цивілізації. **Наукова новизна.** З огляду на відсутність у вітчизняній історіографії спеціальних публікацій із заявленої проблеми результати дослідження дадуть змогу доповнити знання з історії Стародавнього Сходу як цілісного і багатовимірного явища. **Висновки.** Констатовано, що розвиток зовнішньоторговельних зв'язків між державами і цивілізаціями Стародавнього Сходу супроводжувався стабілізацією, стійкістю і систематичністю, являв собою систему взаємовідносин країн, виробляючих засоби виробництва, і країн, в економіці яких переважало виробництво засобів споживання.

Ключові слова: зовнішня торгівля, міждержавні торговельні відносини, роль держави в розвитку зовнішньоторговельних відносин, торгові організації.

Olena TITIKA

*candidate of Historical Sciences, associate Professor of the Department of
World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>

e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

FOREIGN TRADE AS CONSTITUENT OF INTERNATIONAL RELATIONS OF THE STATES OF ANCIENT EAST

Abstract. Purpose. An aim to define a role and place of foreign trade as a basic form of economic connections in the intergovernmental relations of the states of Ancient East belongs in the article. The estimation of her scales and forms is given during all concrete chronologic stages of development of both separate regions and the states and all a long ago east civilization. **Scientific novelty.** Taking into account absence in home historiography of the special publications from the declared problem research results will give an opportunity to complement knowledge from history of Ancient East as integral and multidimensional phenomenon. **Conclusions.** It is established, that development of foreign trade

connections between the states and civilizations of Ancient East was accompanied by stabilizing, firmness and systematic character, showed a soba the system of mutual relations of countries productive capital goods, and countries the production of facilities of consumption prevailed in the economy of that.

Key words: *are foreign trade, intergovernmental trade relations, role of the state in development of foreign trade relations, trade organizations.*

Постановка проблеми. Вивчення історії міжнародних відносин в епоху давньосхідної цивілізації потребує осмислення ролі й місця в них зовнішньої торгівлі як основної форми міждержавних економічних зв'язків. У контексті зазначеного актуальним є розгляд змісту, форм і типів зовнішньоторговельних відносин держав Стародавнього Сходу, визначення ролі зовнішньої торгівлі у формуванні східних цивілізацій як таких, її ролі в системі міжнародних відносин в означену епоху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, що є предметом розгляду в запропонованій публікації, одержала певне висвітлення в працях істориків радянської доби, зокрема, В. Авдієва [1], Д. Редера і К. Черкасової [13], членів авторського колективу першого тому багатотомної праці «Історія Сходу» [9] та ін. В останні десятиліття вона фрагментарно розглядається в працях українських істориків В. Балуха [2], О. Буткевича [3], А. Зінченка [8], О. Крижанівського [10, 11], А. Гаврікової і О. Сарнацького [4], О. Дікарева і Г. Вербицької [7], М. Наумова і Г. Рибак [12]. Однак у вітчизняній історіографії до цих пір відсутні спеціальні публікації із означеної проблематики.

З огляду на зазначене, автор у статті ставить **мету** – на основі оприлюднених матеріалів з проблеми, проаналізувати стан зовнішньоторговельних зв'язків держав Стародавнього Сходу.

Виклад основного матеріалу. У розвитку міжнародних відносин між спільнотами на Стародавньому Сході важливу роль відігравали міждержавні економічні зв'язки, основною формою яких була зовнішня торгівля. Масштаби, форми і обсяги останньої впродовж усіх конкретних хронологічних етапів розвитку давньосхідних цивілізацій були різними, як були різними й охоплені нею регіони та держави. Водночас, разом із сільськогосподарським виробництвом, що було основою економіки давньосхідних цивілізацій, зовнішня торгівля, хоча й мала допоміжне значення, виступала системоутворюючим фактором у процесі формування цих цивілізацій.

Вирішальну роль у розвитку міждержавної торгівлі відігравав рівень продуктивних сил, якого досягла та чи інша країна або спільнота. Чим більшим ставав рівень їх розвитку, тим більшою ставала потреба в обмінній торгівлі. Велике значення мала наявність природних багатств, які залучалися до господарського використання для виготовлення засобів міждержавної торгівлі. У ті часи такими були родючі землі й можливість їх зрошення, наявність корисних рослин, придатних для вирощування, і тварин, яких можна було приручити, а потім одомашнити. У міру переходу до металевих знарядь певне значення набула наявність руди, що сприяло розвитку ремесла, особливо металургії (у Малій Азії й Закавказзі), й широкому поширенню її техніки в усьому передньоазійському світові. Основні давньосхідні країни (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай, згодом й інші) використовували переваги свого географічного розташування. Незважаючи на істотні відстані й важкопрохідні райони пустель і гірських масивів, окремі давньосхідні країни були пов'язані між собою торговими шляхами. Особливо важливе значення мали великі річкові магістралі – Ніл, Євфрат, Тигр, Інд, Ганг, Янцзи, Хуанхе. Так, Ніл сполучав як окремі частини Єгипту, так і всю країну загалом – з областями Тропічної Африки на Півдні та районами Середземного моря на Півночі. Євфрат і Тигр зв'язували окремі частини Месопотамії, а все Межиріччя – з районами Перської затоки, Північною Сирією, Закавказзям та Малою Азією. Східними притоками та долинами Тигра шляхи вели з Месопотамії на територію Іранського Плоскогір'я і Середньої Азії, а звідти – у сусідні райони Азії. Через сирійсько-месопотамський степ і пустелю торгові шляхи із Месопотамії вели до середземноморського узбережжя Сирії і Фінікії, з якого відкривалися морські шляхи, котрі з'єднували Передню Азію з дельтою Ніла і островами Егейського моря, зокрема з Кіпром і Критом. Мала Азія й острівний район Егейського моря, подібно мосту, єднали Передню Азію з Європою.

У процесі розвитку міждержавних економічних зв'язків у стародавньосхідних цивілізаціях поступово сформувалися два типи міждержавної торгівлі. Перший – експортно-імпортна торгівля, за якої експорт здійснювався заради ввезення товарів, що не виготовлялися всередині держави. Наприклад, такий тип торгівлі в III–I тис. до н. е. набув широкого розвитку у Вавилонії, яка експортувала тканини. Це було результатом суспільного поділу праці у вавилонській цивілізації, а імпортувала вона метал, металеві вироби, ліс та вироби з деревини. Другий тип – транзитна торгівля, пов'язана з одержанням додаткових прибутків. Щоправда тут можна виділити два підтипи. В межах першого, купці, які транзитом перевозили товари до далеких країн, були зобов'язані продавати їх частину в середині країни, через яку пролягав торговий шлях. Другий передбачав торгівлю заради перепродажу для отримання прибутку. Зокрема, транзитний тип торгівлі найбільшого поширення набув у фінікійців [7, с. 13].

Оскільки у стародавню епоху держава ще не була відокремлена від економіки, то й торгівля не була відокремлена від держави як інституту управління й повністю контролювалася нею, причому контроль поширювався і на зарубіжні території. Здійснювався він через інститути факторій і кару, які виконували посередницькі функції у міждержавному обміні. Факторії по суті були першими торговельними представництвами, створюваними державами у віддалених регіонах, з метою регулювання, з одного боку, торговельних відносин між державами, а з іншого – забезпечення безперервності торговельних відносин. Якщо факторії були повністю залежними від держави, то кару являли собою общину факторій, об'єднання, статус котрого був значно вищий, ніж факторій, адже вони мали власний статут і у відповідності з ними регулювали свої відносини з торговельними сторонами. Кару були менш залежними від правителя, а відтак і від держави, й часто їхня діяльність взагалі не підлягала контролю. Нерідко кару об'єднували у своїх межах купців певної країни чи території задля взаємодопомоги і взаємопідтримки. Особливо зростає роль кару, коли запровадили взаємне приватне кредитування, спрямоване переважно на погашення внутрішніх платежів, що можна розглядати як схожість з торговельним кредитом. У II–I тис. до н. е. більш помітною стала спеціалізація в міжнародній торгівлі, зокрема і серед купецтва. Існували групи купців, які спеціалізувалися на оптовій торгівлі, продавці в кредит, фрахтівники, агенти, контролери і скарбники торгових домів [4, с. 41].

З утвердженням у країнах Давнього Сходу державної регламентації господарського життя в цілому, подібне відбувалося й у сфері міжнародної торгівлі зокрема. Вся торгівля здійснювалася під контролем держави. Державний вплив і регламентація зовнішньої торгівлі здійснювалися через інститут «тамкару», який був поширений в Шумері, Вавилонії, Ассирії. Тамкари – це колишні вільні купці перетворені державою на своїх службовців у ранзі торговельних агентів палацу правителя чи храму. Тамкари зазвичай наділялися повноваженнями контролювати зовнішню торгівлю, функціями митаря, а також виконували обов'язки збирача натуральних податків, а пізніше – контролера за грошовими надходженнями до скарбниці палацу правителя або храму. Водночас тамкару не просто залежав від правителя відповідного рівня, він був повноважним представником цього правителя як носія ознак державності. Через інститут тамкару правителі утримували розподіл експортно-імпортних товарів, здійснювали захист караванів і окремих купців та заступництво (зокрема, правове) щодо власних купців на територіях і в країнах, з якими підтримувалися постійні торговельні зв'язки. Нерідко правителі надавали купцям близький до дипломатичного статус недоторканності [4, с. 41; 12, с. 14].

За результатами археологічних досліджень, встановлено, що вже наприкінці IV – на початку III тис. до н. е. з Нижньої Месопотамії, з храмів, що були центрами збору номових запасних фондів, до далеких країн відправлялися торгові агенти – тамкари – обмінювати нижньомесопотамські хліб і тканини на ліс, метали, рабів і рабинь [9, с. 46]. Під час розкопок у царських гробницях міста Ура Ранньодинастичного періоду (бл. 2750–2300 рр. до н. е.) було виявлено багато виробів із золота, сердоліку (з Індії), лазуриту. Дослідники вважають, що ці товари потрапляли в Шумер через країну Мелухху, котра

була розташована, ймовірно, у східній частині Аравійського півострова (деякі дослідники розташовують її в Індії) [13, с. 121].

Подальшого розвитку зовнішня торгівля на теренах Месопотамії набула після об'єднання Північного і Південного Дворіччя та створення міцної, централізованої держави за часів Саргона Аккадського (XXIV ст. до н. е.). Зокрема, ним була введена єдина система мір і ваги, внаслідок чого посилився обмін між різними частинами країни і зарубіжжям. Із документів ми дізнаємося, що худоба і молочні продукти доставлялися із Лагаша в Аккад, а звідти вивозилися на південь тканини і зерно. Намагаючись розвивати в основному зовнішню торгівлю, до чого спонукала нестача найнеобхіднішої промислової сировини, яку доводилося доставляти з-за кордону, Саргон і його нащадки проводили енергійну загарбницьку політику, здійснювали походи в гірські країни, багаті різною сировиною – металами, камінням, будівельною деревиною, особливо кедровою. Підкоривши велике місто Марі на середньому Євфраті, Саргон перетворив його в опорний пункт для подальшого просування в Сирію і Кілікію. Перською затокою кораблі доставляли Саргону індійські товари. Припускається, що це була не пряма торгівля і здійснювалася вона через проміжні країни Східної Аравії [13, с. 125].

Активну зовнішню торгівлю у XXII–XXI ст. до н. е. намагалися проводити і царі III династії Ура (царство Шумеру і Аккада). Головну роль у ній відігравали царські агенти тамкари, а караванна торгівля повністю знаходилася в руках царя [13, с. 127]. Особливо великого розвитку зовнішня торгівля набула у Стародавньому Вавилоні. Вигідно розташований в осерді Месопотамії, де зближувалися русла Тигра і Євфрата й перехрещувалися найважливіші річкові та караванні шляхи, Вавилон набув великого економічного і політичного значення, особливо за царювання Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), який об'єднав під своєю владою майже все Дворіччя. З огляду на вигідне географічне розташування і постійно втручаючись в господарське життя країни, державна влада намагалася централізувати й зовнішню торгівлю. Цю торгівлю вели тамкари, які торгували або за дорученням царського палацу, або на власний страх і ризик. Керували цією торговельною діяльністю особливі державні чиновники, котрі називалися «вакіль тамкари». Із Вавилонії, як аграрної країни, вивозили передусім сільськогосподарські продукти – пшеницю, ячмінь, рослинну олію, фініки, шерсть. Окрім того, із Сіппара – центра шерстоткацького виробництва – вивозили, зокрема до Еламу, шерстяні тканини. Натомість із Еламу до Вавилонії привозили металеву руду (мідь і срібло), з Ассирії – свинець та інші метали, а із сусідньої гірської країни Гутіума – рабів [1, с. 70].

Подальше розширення і посилення Вавилонського царства позитивно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі. Так, уже за першої династії Вавилон перетворився на потужний торговий центр не лише Месопотамії, але й сусідніх країн. Вавилонські купці енергійно торгували у сусідніх країнах, купуючи і продаючи різні товари. Вартість останніх встановлювалася за цінами, які діяли на одному з іноземних ринків, наприклад в Тупліаші. Вавилоняни мали торгові зв'язки з о. Крит, Сирією та фінікійськими містами на східному узбережжі Середземного моря. У караванній торгівлі між Вавилоном і Сирією брали участь і напівкочові племена, які населяли широкі степи, розташовані між Євфратом і Середземним морем, зокрема ханайці. Ці племена степових скотарів володіли великими табунами овець і віслюків, обмінювали в містах Месопотамії шерсть та шерстяні тканини та інші товари [1, с. 71].

Одним із центрів міждержавних торговельних зв'язків на території Дворіччя була Ассирія. Якщо починаючи з XVIII ст. до н. е., провідним центром, який контролював майже всю торгівлю південної частини Передньої Азії, був Вавилон, то північна частина Передньої Азії, включаючи Північну Сирію, Малу Азію й Вірменію, у цей період уже знаходилася під значним економічним впливом Ассирії. Ассирійці утворювали свої торгові колонії в країнах населених хеттами, здійснюючи з ними жвавий торговий обмін. У торгівлі між Ассирією і країнами Малої Азії помітне значення мали метали. Ассирійські колоністи привозили до Малої Азії з Північного Ірану олово, а з Месопотамії – ремісничі вироби, натомість вивозили мідь, свинець і срібло, якими була багата Мала Азія [1, с. 351; 13, с. 189].

Зовнішньоторговельні зв'язки Ассирії в наступні періоди історії держави суттєво залежали від міждержавних відносин на території Месопотамії, але їхній рівень переважно був невисокий. Ситуація кардинально змінилася в позитивному напрямку в IX–VII ст. до н. е., за умов існування могутньої військової Ассирійської держави. Адже тут перетиналися важливі торговельні шляхи, які з'єднували різні країни і області Передньої Азії. Річками та каналами до Ассирії з іноземних країн привозилися різні товари, а з Ассирії караванними шляхами товари доставлялися в області Вірменії, в райони великих озер – Вана й Урмії. Важливі дороги вели на захід від Тигра у Північну Сирію і до кордонів Малої Азії через Насібін і Харран до Кархемиша і через Євфрат – в області населені хеттами. Великий караванний шлях пролягав з Ассирії на Пальмиру і далі до Дамаска. Всі ці шляхи, зрештою, вели до великих портів, розташованих на берегах Середземного моря [1, с. 367–368].

Певну роль у міждержавних торговельних зв'язках за часів розквіту відігравала й Хеттська держава. Її територія мала доволі вигідне географічне розташування в Малій Азії, відтак була зручною для транзитної торгівлі, виступаючи своєрідним мостом, що сполучав Азію з Європою. Крім того, гори, що оточували місцеві степи, містили у своїх надрах метали, головним чином мідь, срібло і свинець. Хетти володіли не лише «горами срібла» (як часто називали сучасники Тавр), але й вміли добувати мідь і залізо. У середині II тис. до н. е. хетти вивозили залізо навіть до Єгипту. Розкопки в Кархемиші засвідчили істотне поширення заліза з XII ст. до н. е. у Північній Сирії та Північно-Західній Месопотамії. Втім багатства хеттів не обмежувалися металом, які мали також камінь і дерево, зокрема кедрове. Оскільки серед різних видів ремісничої сировини перше місце належало металевим рудам, це сприяло розвитку металургії, особливо виготовленню бронзових і залізних знарядь і різних видів зброї, якою хетти також торгували. Зовнішня торгівля стала й однією з вагомих причин піднесення могутності Хеттської держави в XIV–XIII ст. до н. е. [1, с. 271, 273, 281].

Торгівля з іншими країнами і народами посідала поважне місце й у міжнародних стосунках Стародавнього Єгипту. Необхідність доставки до Єгипту сировини й збуту власної продукції визначала напрямки найважливіших торгових шляхів. Основною торговою магістраллю Єгипту завжди був Ніл, який з'єднував його окремі частини та всю країну з Нубією. Дорога до Азії пролягала з Дельти через Синай і Палестину. На захід від долини Нілу пролягали різні шляхи в західні оазиси, а на схід – до Червоного моря великий шлях проходив по ущелині Ваді-Хаммамат.

Витоки зовнішньоторговельних зносин у Єгипті беруть початок уже в епоху Стародавнього Царства (бл. 2800–2400 рр. до н. е.). Проте до епохи Пізнього Царства зовнішня торгівля не особливо процвітала через відсутність у країні товарного виробництва (відтак збувався не товар, а надлишки продукції, виготовленої для власних потреб), значної географічної ізоляваності Єгипту, забезпеченості його власною промисловою сировиною та можливості для єгиптян легко грабувати суміжні території. У період Стародавнього Царства єгиптяни обмінювали свої ювелірні вироби, ароматичні олії, мед, тканини, алебастровий посуд тощо на бивні слона, хутра, пахощі, ебенове дерево у нубійців; міррову смолу, дошки міррового дерева, електрику у мешканців країни Пунт (вважається, що вона знаходилась на території Сомалі чи на півдні Аравії); промислову деревину в сирійських племен; деревину, оливкову олію тощо в жителів фінікійського міста Бібл, яке було найважливішим центром єгипетської торгівлі в Азії; здійснювали обмінну торгівлю з о. Крит [10, с. 66] та привозили різні товари із сусідніх областей Північної Африки, приміром, особливу олію з Лівії [1, с. 159].

Варто взяти до уваги те, що для характеристики тогочасних зовнішньоекономічних зв'язків Єгипту деякі дослідники вважають неприйнятним вживання терміну «торгівля», оскільки вони нерідко зводилися до звичайного пограбування сусідів військовими методами. Так, О. Крижанівський наводить, як приклад, метод «торгівлі» елефантинського номарха Хуфхора з нубійцями: «Він з'являвся до них на чолі сильного військового загону й перелякані нубійські вожді задарма віддавали йому своїх биків і кіз, аби він лише довго не затримувався в гостях» [11, с. 73].

У часи Середнього Царства (2050–1700 рр. до н. е.) єгипетські фараони відправляли напівторговельні-напіввійськові експедиції в Нубію, країну Пунт, а також встановили тісні торговельні зв'язки з Месопотамією та Східним Середземномор'ям, яке перебувало в залежності від Єгипту, а попередні випадкові зв'язки з о. Крит стають більш регулярними. За придбані товари єгиптяни розраховувалися зерном, одягом, міддю, а наприкінці Середнього Царства – й золотом [11, с. 73]. Однак завоювання гіксосами Єгипту негативно позначилося на його торговельних зв'язках із зовнішнім світом. З відродженням, після перемоги над гіксосами Єгипетської держави в період Нового Царства (бл. 1580 – 1070 рр. до н. е.), відбулися істотні зміни в усіх сферах господарства, пов'язані з широким розвитком зв'язків не лише з найближчими сусідами, але й більш віддаленими країнами Азії, Африки а й почасти Європи (Крито-Мікенського світу). Якщо в період Стародавнього і Середнього царства торгівлею займалися самі фараони або уповноважені ними особи, то в період Нового царства торгівлю (звісно, під пильним патронатом фараонів) вже здійснювали купці та міжнародні торговельні корпорації. Фараон Рамзес II проводив політику, спрямовану на активізацію зовнішньої торгівлі, а також забезпечення покровительства іноземному купецтву у своїх володіннях, держава стала опікуном і захисником торгівлі. Втягнення країни у світову систему торговельних відносин призвело до її політичної децентралізації і самостійності номів у політичному житті, що зумовило здійснення ними самостійної економічної політики, зорієнтованої часто на включення в торговельні цикли міжнародних купецьких корпорацій [6, с. 292].

Із Палестини і Сирії єгиптяни вивозили продукти сільського господарства – зерно, рослинну олію, вино, мед і худобу; з Лівану доставлявся будівельний ліс; з приморських міст Фінікії привозилися цінні вироби ремесла, зокрема тканини. Через Сирію, особливо через Бібл, до Єгипту йшло багато транзитних товарів з Месопотамії, Малої Азії, островів Егейського моря. Так, із хеттських областей Північної Сирії і Малої Азії єгиптяни одержували залізо, з Кіпру – мідь, з Мітанні – коней, колісниці, розкішні вироби із золота і лазуриту, тканини, одяг; із Вавилону – породистих коней, золото і дерево. Ця торгівля здійснювалася як сухопутними так і морськими шляхами. Розвиток торгівлі у Східному Середземномор'ї вимагав охорони морського судноплавства, у чому Єгипет спирався на допомогу кіпрського царя.

Розширилася й єгипетська торгівля з племенами, які населяли острова Егейського моря і материкову Грецію. У район Егейського моря єгиптяни вивозили золото, кам'яні посудини, слонову кістку, фаянсові та інші вироби художнього ремесла, а ввозили різні товари егейського походження. В означений період посилилася торгівля Єгипту з далекими і багатими південними країнами – Нубією і Пунтом, до яких споряджались торгові й військові експедиції [1, с. 197–198]. Значно активізувалася торгівля Єгипту з іншими країнами в епоху Пізнього Царства (кін. XI – IV ст. до н. е.). Це було пов'язано із входженням до господарського життя єгиптян торгово-грошових відносин, а також із тим, що, на відміну від часів, коли Єгипет, будучи могутньою державою, одержував залізо, мідь, олово, промислову деревину тощо у вигляді воєнної здобичі та данини від залежних народів, тепер усе це він мусив купувати.

Включення ж Єгипту до складу римських володінь в епоху ранньої Римської імперії (принципату Августа) забезпечило Риму торговельні шляхи Червоним морем до Індії та Нілом у глиб Африки – в Ефіопію. По території Єгипту пролягали головні торговельні шляхи в Аравію та Індію, звідки ввозилися цінні породи деревини, свинець, бавовна, індиго, прянощі, предмети розкоші й туалету [2, с. 426]. У «Географії» Страбона наведені дані про цілі флотилії торгових кораблів, що мандрували на південь Червоним морем [14, с. 144].

Особливо важливою в розвитку міждержавної торгівлі на Давньому Сході була роль Сирії й Фінікії, які вже у III тис. до н. е. були зв'язані торговими і політичними відносинами із сусідніми державами. Сприяли цьому порівняно висока продуктивність тамтешнього сільського господарства, розквіт ремесел і вигідні природно-географічні умови. Фінікійські та сирійські міста знаходилися в центрі перетину важливих торгових шляхів, з'єднуючих країни Передньої Азії з басейном Середземного моря, з Африкою й Аравією. Торгові

каравани досягали Сирії й Фінікії, рухаючись сухопутними і морськими шляхами із Малої Азії, із Месопотамії, із Аравії, від Червоного моря й із Єгипту. Сухопутно-караванна торгівля, яка здійснювалася як в'ючним, так і колісним транспортом, охоплювала величезну територію від північного узбережжя Сирії до затоки Акаба на березі Червоного моря, включаючи весь Ханаан. Істотне значення для фінікійської торгівлі мали добре розвинуте мореплавство й лісові багатства розташованих неподалік від торгових фінікійських центрів гір Лівану й Антілівану, а також сусідніх гірських областей Малої Азії, Закавказзя, Північної й Середньої Сирії та Палестини. Цінні породи дерева (кедр, кілікійська і приморська сосна тощо), зокрема, будівельного і щоглового призначення, у великій кількості експортувалися фінікійцями до Єгипту, Месопотамії та в інші регіони [1, с. 301–302].

На розвиток міждержавної торгівлі на Стародавньому Сході суттєвий вплив мала й фінікійська колонізація басейну Середземного моря. Ще в XVI ст. до н. е. фінікійці заснували низку колоній на о. Кіпр, частині південного узбережжя Малої Азії й в усьому басейні Егейського моря, а в I тис. до н. е. центр колонізації перемістився до Західного Середземномор'я. Значні фінікійські торгові факторії виникли на островах Сицилія, Сардинія, Мальта, на Балеарських островах, на узбережжі Галлії, Північної Африки й Іспанії, з якої доставлялося у великій кількості срібло, а також транзитним шляхом олово із Британії й бурштин із узбережжя Балтійського моря. Фінікійці заснували торгові факторії-колонії й у східних країнах. Так, у Месопотамії на Євфраті такою була Еддана, на ринках Тіри продавалися товари, привезені з Вірменії, а з Аравії фінікійці одержували прянощі. Чимало колоній фінікійці мали на території Єгипту, зокрема в Мемфісі розташовувався їхній спеціальний торговий квартал. Проникали фінікійці й далеко на південь. Саме фінікійські моряки на замовлення єгипетського фараона Нехо (бл. 600 р. до н. е.) здійснили плавання навколо Африки, відпливши із Єгипту по Червоному морю, й повернувшись через три роки із заходу Середземним морем [1, с. 306–307; 13, с. 200–201].

У VII–VI ст. до н. е., завдяки розвинутій посередницькій торгівлі, досягла економічної могутності колишня фінікійська колонія Карфаген, що був центром розподілу сировинних матеріалів у Середземноморському басейні. Так, сюди з Центральної Африки йшов караванний шлях, яким у великій кількості доставлялися золото, слонова кістка, шкури тварин, раби, із Сардинії постачався хліб, срібло і мідь, із Іспанії – олово, залізо і бурштин, що приходив з північних країн. Торгова монополія і мита становили головну статтю прибутків карфагенян й вони охороняли її всіма засобами. Про характер карфагенської торгівлі знайомить наведена Геродотом інформація: «Є в Лівії країна і народ по той бік Геркулесових стовпів; приходячи до них для торгівлі, карфагеняни вивантажують свої товари з кораблів, розкладають їх поруч на морському березі, потім повертаються на свої судна і розводять дим. Помітивши дим, тубільці підходять до моря, за товари залишають золото і йдуть назад. Карфагеняни виходять на сушу і роздивляються чи досить залишено золота за товари; якщо досить, то золото вони забирають і відпливають, якщо ж недостатньо, то знову сходять на кораблі і там чекають; тубільці знову з'являються, додають золота стільки, щоб задовольнити карфагенян [5, с. 299].

Для Фінікії і Сирії важливе значення мала і торгівля з хеттськими країнами, звідки здавна доставлялися метали (доречно зазначити, що саме з розвитком фінікійсько-хеттської торгівлі було пов'язане проникнення хеттів у Сирію, котре в кінцевому рахунку призвело до завоювання значної частини Сирії хеттськими царями в кінці XVII ст. до н. е.), а також з країнами Егейського моря. Історичні джерела свідчать, що фінікійці нерідко застосовували розбійницькі методи при торгівлі з місцевим населенням. Про один із таких випадків свідчить Геродот: «Перевозячи єгипетські і асирійські товари в багато країн, фінікійці прибули в Аргос і зайнялися розпродажем своїх товарів. На п'ятий чи шостий день після їхнього приїзду, коли все майже було продано, прийшла на морський берег у числі інших жінок дочка тамтешнього царя Інаха, на ім'я Іо... Жінки стояли на кормі корабля і купляли товари, які сподобалися їм найбільше. Між тим фінікійці, попередньо змовившись, накинулися на жінок. Більша частина жінок врятувалися втечею, але Іо і декілька інших були захоплені фінікійцями. Затягнувши жінок на корабель, вони спішно відплили до Єгипту» [15, с. 49].

Помітне місце в зовнішньоторговельних зв'язках Давнього Сходу посідала і Палестина, де завдяки поєднанню сільськогосподарської й ремісничої діяльності місцевого населення та різноманітності еколого-географічного середовища й порайонної спеціалізації виробництва зовнішня торгівля за обсягами та інтенсивністю переважала внутрішню торгівлю. Із Палестини до Фінікії, Єгипту, Двуріччя, Південної Аравії вивозили олію, деревину, прянощі, сіль та інші товари, а ввозили сировину і предмети розкоші – золото, срібло, слонову кістку, дорогоцінне каміння, тканини та ін. Починаючи з VIII ст. до н. е., завозилися грецькі вино й олії [9, с. 358].

Зовнішня торгівля відігравала неабияку роль й у господарському житті Ахеменідського Ірану. Зумовлювалося це тим, що до складу Перської держави входили народи з давніми торговими традиціями, а у самій Персії існували чудові караванні шляхи. Один із них пролягав від Егейського узбережжя Малої Азії на Сарди і Сузи через Євфрат, Вірменію, Ассирію і далі вздовж Тигра до середини Месопотамії, другий – із Вавилону через Загр до кордонів Бактрії й Індії, й третій, особливий, – який перетинав Малу Азію від Іссської затоки до Синопа, з'єднуючи район Егейського моря із Закавказзям і північною частиною Передньої Азії. Завдяки сприянню центральної державної влади, розвивалася не лише сухопутна, а й морська торгівля. Про це свідчить відновлення за наказом Дарія I, побудованого фараоном Нехо II, каналу від Нілу до Суєцу та здійснена за його наказом спеціальна морська експедиція під керівництвом грека Скілака у 518 р. до н. е. вниз по річці Інд в Індійський океан і далі до Червоного моря. Однак, оскільки перси не мали особливого торгового хисту, міжнародну морську торгівлю в державі Ахеменідів тримали у своїх руках переважно фінікійські купці [1, с. 489; 11, с. 341–342].

У багатомілітній історії Стародавнього Китаю найактивніші зовнішньоторговельні зв'язки припадають на період правління династії Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.). Наприкінці II ст. до н. е. зовнішня політика імператора У-ді була спрямована на завоювання на північному заході чужеземних територій, підкорення сусідніх народів, розширення зовнішніх ринків і панування на міжнародних торгових шляхах, а китайці, завдяки Великому Шовковому шляху, проникли досить далеко на захід. Через Східний Туркестан китайські каравани направлялися в район південних оазисів та римського басейну і в області, розташовані між річками Аму-дар'я і Сир-дар'я. Особливо тісні торгові взаємовідносини китайці встановили з Ферганою та Бактрією, звідки торгові каравани прямували до Індії і Парфії, і далі до Середземномор'я. Із Китаю каравани везли залізо (яке за твердженням Плінія Старшого вважалося «кращим у світі»), нікель, золото, срібло, лакові вироби, дзеркала й інші предмети ремесла, але, перш за все, шовкові тканини і шовк-сирець. У Китай доставляли цінні породи дерева, хутра, барвисті килими, ліки, прянощі, парфуми і косметику, ювелірні вироби і кольорове скло, напівдорогоцінне й дорогоцінне каміння та інші предмети розкоші, рідкісних звірів і птахів, рослини (саме в цей час Китай запозичив із Середньої Азії виноград, квасолю, люцерну, шафран, деякі сорти баштанних культур, гранатове й горіхове дерева), а також рабів (музикантів і танцюристів), з Бактрії – коней і верблюдів. Таким чином, при У-ді Ханьська імперія встановила зв'язки з багатьма державами на території Індії, Ірану і, розташованими далі на захід, країнами аж до Середземномор'я. У ці країни щорічно відправлялися більше десяти посольств, які супроводжували великі торгові каравани. Через Персію і Сирію китайські товари потрапляли навіть у Римську імперію [1, с. 589; 9, с. 446–447].

Одночасно з активною зовнішньою політикою на північному заході, У-ді здійснив широку експансію в південному і північно-східному напрямках, у результаті якої були встановлені торговельні зв'язки з державами Південного Китаю, Північного В'єтнаму, Індостану, Кореєю і Японією. Широко розвинута зовнішня торгівля, у поєднанні з завойовницькою політикою, забезпечували збагачення рабовласницької китайської аристократії [1, с. 589].

Торгівля, зокрема зовнішня, була важливою складовою господарського життя й стародавніх індійців. Джерела свідчать, що хараппське населення мало тісні торговельні зв'язки із своїми близькими і далекими сусідами – Південною Індією, Афганістаном, Белуджистаном, Іраном, Середньою Азією, Месопотамією, збуваючи там бавовняні

тканини, золото, слонову кістку, цінну деревину та купуючи метали, коштовні камені тощо. У Буддійський період індійські купці, за підтримки держави, встановили тісні торговельні зв'язки з Цейлоном, Бірмою, Південною Аравією й доправляли традиційні індійські товари – прянощі, діаманти, перли, текстиль, вироби із слонової кістки – в країни елліністичного світу. Характерним явищем у царині зовнішньої торгівлі було те, що індійські купці завжди продавали своїх товарів більше, ніж купували чужих. У Класичну добу, за умов нового політичного об'єднання країни та зростання господарської спеціалізації й покращення транспортних можливостей, індійська міжнародна торгівля значно активізувалася. У цей час індійські кораблі з традиційними індійськими товарами швартувалися біля берегів Цейлону, Африки, країн Середземномор'я, Південно-Східної Азії. На ринках Стародавнього Риму великим попитом користувалися індійські спеції, вироби із золота й слонової кістки, золототканна парча. На батьківщину ж індійські купці доставляли вина, папірус, олії, окремі метали, сезам, ладан, мед тощо. Важливу роль у розвитку зовнішньої індійської торгівлі з сусідніми країнами відігравав Великий Шовковий шлях, який мав відгалудження в Індію [11, с. 400–401].

Висновки. Проведений аналіз торговельних зв'язків між державами Стародавнього Сходу дозволяє зробити наступні висновки. Загалом, розвиток міжнародної торгівлі як основної форми міжнародних економічних відносин у стародавню епоху супроводжувався стабілізацією торговельних стосунків між державами і цивілізаціями, стійкістю і систематичністю обміну продуктами, матеріальними цінностями, сировиною, розширенням структури товарного обміну (зокрема, й за рахунок такого специфічного товару, як жива робоча сила, що було пов'язано з насильницькою міграцією підкореного населення), поступовим збільшенням значення зовнішньої торгівлі аж до її переважання в III–II ст. до н. е. над внутрішньою торгівлею. Історія розвитку міждержавних торговельних зв'язків на Стародавньому Сході являла собою систему взаємовідносин країн, які продукували засоби виробництва (видобуток металів і каміння, використання лісових запасів, виробництво шкур, розведення тяглової худоби), та країн, в економіці яких переважало виробництво засобів споживання (землеробських продуктів).

Список літератури

1. Авдиев В. И. История Древнего Востока. Высшая школа, 1970. 608 с.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: в 3-х т. Т. 2. Чернівці: Наші книги, 2008. 848 с.
3. Буткевич О. В. Історія міжнародного права. Київ: Ліра, 2013. 416 с.
4. Гаврікова А. С., Сарнацький О. П. Становлення інститутів тамкару і кару. *Тиждень науки*. Запоріжжя: ЗНТУ, 2015. С. 41–42.
5. Геродот. Історія: в 9 кн. / пер. с греч. Г. Стратановського. Ладомир, 1999. 752 с.
6. Державне управління в країнах Стародавнього Сходу / Авт. кол.: С. Адамович та ін. Буча: Золоті Ворота, 2015. 565 с.
7. Дікарев О., Вербицька Г. Іноваційні стратегіями еліти давнього світу: мир, війна, торгівля. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: мат. Міжн. конф.* Київ : КНУКіМ, 2017. С. 35–48.
8. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до початку новго часу. Вінниця: Нова книга, 2002. 434 с.
9. История Востока: в 6 т. Восток в древности. Восточная литература, 1997. 688 с.
10. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ: Либідь, 1996. 480 с.
11. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Вид. 2-е. Київ: Либідь, 2002
12. Наумов М. С., Рибак Г. І. Міжнародні економічні відносини: становлення і сучасні особливості. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. С. 11–24.
13. Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История Древнего мира: в 2 ч. Ч. 1. Просвещение, 1985. 288 с.
14. Страбон. География: в 17 кн. / пер. с греч. Г. Стратановського. Наука, 1964. 944 с.
15. Хрестоматия по истории Древнего мира / под ред. В. Струве. Гос. уч.-педаг. изд-во, 1951. 336 с.

References

1. Avdiev, V. I. (1970) History of the Ancient East. Ed. 3-rd [in Russian].
2. Balukh, V. O. (2006) History of ancient civilisation. Chernivtsi [in Ukrainian].
3. Butkevych, O. V. (2013) History of International Law. Kyiv [in Ukrainian].
4. Gavrikova, A. S., Sarnatskyi, O. P. (2015) Establishment of the Institutes of Tamkar and Punishment. *Week of science. Zaporizhzhia*, 41–42. [in Ukrainian].
5. Herodotus (1999) History in 9 books [in Russian].
6. Adamovych, S. & others (ed.) (2015) Public Administration in the Countries of the Ancient East. Bucha. [in Ukrainian].
7. Dikarev, O., Verbytska, G. (2017). Innovative Strategies of the Ancient World Elite: Peace, War, Trade. Ukraine and the World. *Theoretical and Practical Aspects of Activities in the Field of International Relations*, 35–48. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Zinchenko, A. (2002) History of Diplomacy: From Antiquity to the Beginning of Modern Times. Vinnytsia. [in Ukrainian].
9. History of the Orient in 6 vols. (1997) Orient in Antiquity [in Russian].
10. Kryzhanivskyi, O. P. (1996) History of the Ancient East. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kryzhanivskyi, O. P. (2002) History of the Ancient East. Second edition. Kyiv [in Ukrainian].
12. Naumov, M. S., Rybak, G. I. (2021) International economic relations: formation and modern features. Kharkiv [in Ukrainian].
13. Reder, D. G., Cherkasova, E. A. (1985) History of the Ancient World in 2 parts. P. 1 [in Russian].
14. Strabon (1964). Geography in 17 books [in Russian].
15. Struve, V. (ed.) (1951) Textbook on the History of the Ancient World [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 28.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 94(438); 94(476)«1918/1939»
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-154-160

Катерина СОЛЯНИК

аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-5102>

e-mail: katerinkasolyanik@gmail.com

ДИНАМІКА ОПОЗИЦІЙНИХ НАСТРОЇВ У «СХІДНИХ КРЕСАХ» ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ БІЛОРУСЬКОГО РУХУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1918–1939 рр.

Анотація. *Мета* дослідження полягає в глибокому аналізі опозиційних настроїв у білоруському суспільстві під час міжвоєнного періоду 1918–1939 рр., зосереджуючись на особливостях даного регіону. Дослідження спрямоване на розкриття історичного контексту, визначення ключових фігур та організацій, що визначали опозиційні тенденції, розгляд важливих подій та їх вплив на формування національної ідентичності білоруського народу. **Наукова новизна** результатів дослідження полягає у розширенні розуміння історії Білорусі, особливо між Першою та Другою світовими війнами. Дослідження присвячене детальному аналізу опозиційних настроїв та національно-визвольного руху, що виникли в цей період. Авторка прагне виокремити ключові організації та події, які вплинули на формування національної свідомості білоруського народу. **Висновки.** Дослідження опозиційних настроїв білоруського суспільства в міжвоєнний період розкриває ряд ключових аспектів історії цієї країни, зокрема і несхожість національно-визвольного руху з рухами в інших країнах. Опозиційність виникала в умовах складного політичного та соціокультурного середовища Другої Речі Посполитої, де білоруські землі стали ареною боротьби за національні права. Важливо визначити, що опозиційний рух був мінливим та різнобарвним, об'єднуючи різноманітні політичні та культурні групи. Участь різних лідерів та організацій визначила спроби створення автономії та розвитку білоруської ідентичності. Культурне відродження грало ключову роль у формуванні національної свідомості, але боротьба з польською адміністрацією і політикою асиміляції ставила численні виклики перед опозиційним рухом. Здобуття автономії для білоруських земель було спробою змінити політичний пейзаж регіону, але її відміна створила ще більші складнощі для цього регіону. Незважаючи на це, опозиційні настрої визначали долю національного відродження, що відіграло важливу роль у пізнішому розвитку білоруського суспільства.

Ключові слова. Національно-визвольний рух, Друга Річ Посполита, білоруське суспільство, міжвоєнний період, культурне відродження, польсько-білоруські взаємини, політичні партії, культурно-освітня діяльність.

Kateryna SOLIANYK

PhD student of the Department of World History and International Relations,
Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-5102>

e-mail: katerinkasolyanik@gmail.com

DYNAMICS OF OPPOSITIONAL SENTIMENTS IN THE «EASTERN BORDERLANDS» OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE BELARUSIAN MOVEMENT IN THE INTERWAR PERIOD 1918–1939

Abstract. *The purpose* of the research is to conduct an in-depth analysis of opposition sentiments in Belarusian society during the interwar period of 1918–1939, focusing on the peculiarities of this region. The research aims to uncover the historical context, identify key figures and organizations that defined opposition trends, and examine significant events and their impact on the formation of the national identity of the Belarusian people. **The scientific novelty** of the research results lies in expanding the understanding of Belarusian history, especially between the First and Second World Wars. The study is dedicated to a detailed analysis of opposition sentiments and the national liberation movement that

*emerged during this period. The author seeks to identify key organizations and events that influenced the formation of the national consciousness of the Belarusian people. **Conclusions.** Researching oppositional sentiments in Belarusian society during the interwar period reveals several key aspects of the country's history. Oppositionality arose in the complex political and socio-cultural environment of the Second Polish Republic, where Belarusian lands became the arena for the struggle for national rights. It is important to note that the national liberation movement was diverse, uniting various political and cultural groups. The involvement of different leaders and organizations defined attempts to establish autonomy and develop Belarusian identity. Cultural revival played a crucial role in shaping national consciousness, but the fight against the Polish administration and assimilation policies posed numerous challenges to the opposition movement. The quest for autonomy for Belarusian lands aimed to alter the political landscape of the region, but its annulment brought about difficulties. Nevertheless, oppositional sentiments determined the fate of national revival, playing a significant role in the subsequent development of Belarusian society.*

Key words: National Liberation Movement, Second Polish Republic, Belarusian society, interwar period, cultural renaissance, Polish-Belarusian relations, political parties, cultural and educational activities.

Постановка проблеми. Завершення Першої світової (1918) та радянсько-польської війн (1921) остаточно утвердило кордони Другої Речі Посполитої. За умовами Ризького мирного договору до Польщі відійшли Гродненська губернія, Новогрудський, Пінський, частина Слуцького, Мозирського та Мінського повітів Мінської губернії, Лідський, Ошмянський, Дісенський повіти Віленської губернії. В 1920–1921 рр. у Західній Білорусі був введений, прийнятий у II Речі Посполитій, адміністративно-територіальний поділ і утворено 4 воєводства – Поліське, Новогрудівське, Віленське та Білостоцьке. Польська адміністрація розглядала західнобілоруські землі як власні, а етнокультурну відмінність місцевого населення – як наслідок русифікації. В польських державних документах назва «Західна Білорусь» навіть не використовувалася, а замість неї у вжитку було поняття «східні креси», тобто території, що включали білоруські, українські і частину литовських земель.

У цей період на території Другої Речі Посполитої білоруське населення зіштовхнулося з низкою викликів у контексті національно-визвольної боротьби. Однією з ключових проблем було обмеження та тиск на населення, відчутні у зв'язку з політикою колонізації та репресивними заходами, що ускладнювали збереження білоруської самосвідомості. Незважаючи на те, що при укладанні Ризького договору поляки гарантували національним меншинам право на розвиток власних мови та культури.

Розподіл території Речі Посполитої також створював виклик, оскільки білоруські землі були частиною складного політичного утворення, де конфлікти інтересів часто перетиналися із національними питаннями. Суттєва проблема полягала також в тому, як саме національно-визвольний рух реагував на спроби змін у політичній структурі та чи вдавалося взагалі досягти конкретних політичних результатів у напрямі захисту білоруської ідентичності. Взаємодія з польською владою та спротив опозиційних груп визначали динаміку національно-визвольного руху, а втілення ідей автономії ставило питання про майбутнє білоруських земель у межах Другої Речі Посполитої.

Завданням білоруського населення було не лише вираження опозиційних настроїв, але й знаходження стратегій впливу на політичні та соціокультурні зміни. Результати цих зусиль визначили подальший розвиток національного руху та його внесок у становлення сучасної білоруської ідентичності. Питання опозиційних настроїв та боротьби за національні права є ключовим для розуміння того, як білоруське населення реагувало на політичні та соціокультурні трансформації, а також як впливало на формування національної ідентичності. Аналіз цих аспектів допомагає краще розкрити комплексні взаємини між етнічними групами та різні сторони соціально-політичного співтовариства у складі Другої Речі Посполитої. Таке дослідження важливе для розбудови повного історичного образу подій та їх впливу на подальший розвиток білоруського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія опозиційних настроїв білоруського населення у складі Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду є суперечливою та різноманітною, передусім тому, що представлена дослідниками обох країн – Польщі та Білорусі. Проблеми, що виникали на території білоруських земель,

включаючи питання національного самовизначення, культурного відродження, політичної незалежності та соціально-економічного розвитку, знайшли відображення в різних дослідженнях. Вивченню теми динаміки опозиційних рухів у «східних кресах», зокрема, білоруським питанням займалися такі дослідники, як К. Курза [1], Р. Вапінський [2], А. Массі [3], П. Ольстовський [4], Е. Кірвел [5; 6], Е. Подгайна [7], В. Папроцька [8; 9] та інші.

Мета статті – аналіз взаємодії білоруського опозиційного руху із соціокультурним оточенням. Результати дослідження покликані розширити наше розуміння малознаних аспектів історії Білорусі в міжвоєнний період, зосереджуючись саме на динаміці опозиційних рухів. Це дозволить врахувати різноманіття та складність відносин між різними соціокультурними групами у контексті боротьби за національну свободу та автономію. Дослідницький фокус спрямований на розкриття історичного контексту, визначення ключових фігур та організацій, що визначали опозиційні тенденції, реконструкцію важливих подій та їхній вплив на формування національної ідентичності білоруської спільноти.

Виклад основного матеріалу. Позбавлення політичних прав, національні утиски населення, скрутне соціально-економічне становище стали об'єктивними умовами для розгортання опозиційної боротьби населення Західної Білорусі як проти польського, так і пізніше радянського керівництва. В цьому регіоні існували дві основні форми боротьби – легальна та нелегальна. До останньої відносилися, зокрема, партизанські рухи та страйки, а до легальної – створення політичних партій та організацій, культурно-просвітницька діяльність. Загалом, опозиційна діяльність білоруського суспільства на цих територіях відбувалася в рамках поділу на різні політичні течії – ліворадикальну, націонал-демократичну, полонофільську. Представники лівих радикалів намагалися змінити політичний устрій тільки революційними методами, обираючи нелегальні методи боротьби та звертаючи окрему увагу не лише на національні питання своєї діяльності, а й на соціальні. Важливим складником суспільно-політичного життя Західної Білорусі були й «легальні» форми діяльності, які практикували білоруські національно-демократичні та полонофільські організації.

До націонал-демократичного руху можна віднести низку білоруських політичних організацій, таких як Білоруська християнська демократія, Білоруський християнський союз, група В. Годлевського «Білоруський фронт», та Православне білоруське демократичне об'єднання. Характерною рисою руху було те, що всі ці організації прагнули об'єднати білоруські землі та встановити незалежну Білоруську державу, слідуючи європейським прикладам республіканської форми влади. В цілому, ця течія вважала зразковою політичною програмою «Третю статутну грамоту Білоруської народної республіки від 25 березня 1918 року», а дату проголошення БНР намагалася закарбувати серед населення у формі щорічного святкування [10].

Найбільш впливовою партією націонал-демократичного руху була Білоруська християнська демократія. Її історія розпочалася у травні 1917 р., коли різноманітні послідовники білоруського національного руху об'єдналися в Християнсько-демократичне об'єднання, на чолі з Фабіаном Абрантовичем. Декілька років це було звичайне об'єднання католицьких священників, які в своїй духовній практиці використовували білоруську мову і лише в 1926 р., на хвилі радикалізації білоруського руху в II Речі Посполитій, було прийнято партійну програму та сформовано центральний комітет партії, до якого увійшли Вацлав Ластовський, Олександр Чарняховський та Вінцент Годлевський [9, с.18].

Білоруська християнська демократія (БХД) виступала як важливий політичний гравець, активно залучений до процесів формування білоруської ідентичності та національної свідомості. Організація була відома спрямованістю на християнські цінності та демократичні принципи. Саме вона прагнула визначити політичний та культурний образ білоруського народу, підкреслюючи роль християнських цінностей у цьому процесі. Вона активно працювала над розвитком освіти, культури та соціальних ініціатив, сприяючи становленню білоруського суспільства як незалежного суб'єкта. Важливою рисою БХД була спроба створити єдиний національний образ, який поєднував білоруську культуру,

християнські цінності та ідеї демократії. Її участь у міжнародних та національних подіях сприяла підвищенню престижу та визнання білоруської ідентичності в умовах складного політичного середовища міжвоєнного періоду. У політичному плані БХД була прихильницею легальних парламентських форм боротьби, а її ідеалом була білоруська незалежна демократична республіка. Своїми геополітичними союзниками білоруські християнські демократи вважали литовців та українців.

У січні 1936 р., після тривалих внутрішньопартійних дискусій була розроблена більш радикальна програма білоруських християнських демократів, а партія була перейменована в Білоруський Народний Союз. В її новій програмі відчувався дух епохи, адже організація визнавала лише демократичні гасла рівності та суспільної справедливості, виступаючи проти будь-яких форм диктатури – капіталізму, фашизму та комунізму. Найближче ідеологічно спорідненою з нею був Білоруський Союз Селян, що чітко підкреслював свою класову та народну приналежність, виносячи на перший план сільськогосподарські питання [9, с. 19]. Певне зближення з лівими організаціями викликало критику партії з боку В. Годлевського, який на той час став лідером християнських демократів. Вони почали видавати газету «Білоруський фронт», в якій закликали білоруських активістів відмовитися від участі в цій партії, під егідою того, що це не їх шлях і це не характерно для білоруського народного руху.

Білоруські націонал-демократичні організації які були прихильниками незалежності Білорусі, ставали об'єктами різкої критики з боку білоруського пропольського руху. Представники цього напрямку висловлювали ідеї співпраці з польськими владними колами для досягнення певних національно-культурних та політичних поступок для всього західнобілоруського суспільства, навіть ціною повної відмови від незалежності. Першою такою організацією на території II Речі Посполитої був «Білоруський національний (або політичний) комітет», утворений у Варшаві 1920 р. До його складу входили В. Адамович (старший), Є. Міткевич, Я. Сянкевич та ін. Ініціював створення Союзу відомий білоруський полонофільський активіст Павло Алексюк, який фактично був його головою. Відповідно до партійної програми, організація прагнула розвивати білоруську національну самосвідомість в поєднанні з польською, виступала за автономію та приєднання території Східної Білорусі до II Речі Посполитої. Важливим аспектом діяльності організації був її яскравий антибільшовизм, але попри це значного політичного успіху серед населення партія не мала й припинила діяльність у 1922 р. [11 с. 214].

Перехід білоруських депутатів у сеймі 1924 р. в опозицію до польського уряду, зростання прокомуністичного партизанського руху на так званих «східних кресах» та посилення державної колонізації білоруського населення лише збільшили радикальні та антипольські настрої у суспільно-політичному житті. Саме ці обставини створили передумови для активізації політичних груп, що протиставлялися загальній радикалізації суспільства та пропагували б лояльність до уряду. Відтак 21 вересня 1924 р. декілька пропольських активістів скликали у Вільно «Конференцію представників білоруських демократичних партій, селянства та інтелігенції», результатом якої було утворення нової полонофільської організації – Тимчасової білоруської ради, яку очолили А. Павлюкевич, В. Більдзюкевич та Г. Конопацький.

Тимчасовий характер організації пояснювався тим, що вона мала підготувати і скликати «З'їзд Західної Білорусі», на якому і мали б обрати постійних представників регіону в II Речі Посполитій. Сама ж організація виступала за національне зрівняння всіх жителів «східних кресів» і закликала білорусів бути лояльними до польського керівництва. Програмні документи організації передбачали утворення автономії західнобілоруських земель, проте не уточнювали її особливостей, а також передбачали проведення земельної реформи та відмову від польських військових поселень на території регіону. Однак у лютому 1925 р. відбувся розкол організації, що в подальшому призвело до посилення впливу А. Павлюкевича та утворення ще однієї полонофільської організації, яка втім не мала широкого впливу на суспільство, – Центрального комітету із білоруських справ. До проводу останнього входили В. Адамович (старший), В. Адамович (молодший), В. Федоров, Ф. Цявловський, Є. Міткевич, Я. Шурпа та ін. [11, с. 216].

На зламі 1920–30-х рр. до пропольської політики перейшли і деякі відомі представники білоруського національно-визвольного руху в Західній Білорусі. Цей перехід був зумовлений тим, що за допомогою санаційної політики було розгромлено Білоруську селянсько-робітничу громаду і деякі її активні учасники були змушені піти на компроміс з владою для збереження вже існуючих культурних та освітніх інститутів. Щодо культурно-освітнього протистояння, то воно не відзначалося значною інтенсивністю боротьби. З одного боку, польська адміністрація сприяла розвитку саме польської культури та освіти в регіоні, спрямовуючи зусилля на посилену колонізацію білоруського населення. З іншого – національно-визвольний рух та білоруські культурні організації намагалися зберегти та розвивати білоруську мову, традиції та ідентичність. Національно-визвольний рух активно підтримував культурні ініціативи, спрямовані на відновлення та утвердження білоруської культурної спадщини. Освітні заклади, літературні гуртки, театри та видавництва відігравали ключову роль у підтримці національної ідентичності. Польська адміністрація розглядала культурні ініціативи білоруського населення з певною недовірою та намагалася обмежити їхню діяльність. Багато білоруських освітян та культурних діячів зіштовхнулися з тиском та репресіями з боку польських владних структур. Це культурно-освітнє протистояння було складовою частиною загального суспільно-політичного конфлікту та визначало долю білоруського суспільства в розмаїтті політичних, етнічних та культурних динамік того часу [9, с. 21].

Важливу роль в ньому відіграло Товариство Білоруської Школи (ТБШ), створене 1921 р. такими громадсько-політичними діячами, як А. Станкевич та Б. Тарашкевич, з метою поширення та допомоги просвітництва і розширення білоруських шкіл в регіоні. За період своєї роботи товариство завоювало велику любов та повагу серед населення. Вони піднімали рівень освіченості населення, відвойовували білоруські школи, створювали бібліотеки, хати-читальні, організовували художню самодіяльність, видавали книжки та інше. Заслугою товариства була не лише просвітницька діяльність, а й те, що в цій не легкій для білоруського суспільства та ідентичності часи вони підготували та виховали велику кількість білоруських інтелігентів – Г. Ширма, М. Танк, В. Тавлай, П. Пестрак та багато інших [8, с. 5].

Окрім Товариства Білоруської Школи, існували також організації, що брали активну участь у культурно-освітньому спротиві. Вони відігравали значущу роль у формуванні та утриманні білоруської національної та культурної ідентичності. Ці організації виступали в рамках білоруського національно-культурного руху спротиву та спрямовували свою діяльність на різні сфери суспільства. До них належать: Білоруське товариство аграрних економістів та агрономів, Книгознавче товариство імені Францішка Скоринського, Білоруське історичне товариство, Географічне товариство [8].

Одним з не зовсім легальних видів національно-визвольної боротьби білоруського суспільства були партизанські рухи. У міжвоєнний період, зокрема після Ризького мирного договору 1921 р., вони відігравали важливу роль у боротьбі західнобілоруського суспільства проти польського та радянського урядів. Основні партизанські формування в цьому регіоні були пов'язані з політичними партіями та спрямовувалися на захист прав білоруського народу та його культурних традицій. Однією з перших організацій, що повстала зі стихійного селянського руху стала Білоруська селянська партія «Зеленого Дуба», військово-політична організація, основною метою якої була антирадянська та антипольська діяльність задля створення незалежної Білоруської держави. Основну частину організації складали селяни, які, на думку організаторів, є окремою політичною силою та мають вирішити подальшу долю білоруської держави. Активну участь приймали жителі міст та сіл, білоруська сільська інтелігенція, зокрема, такі відомі керівники, як В'ячеслав Адамович – отаман Деркач, Володимир Княсевіч-Грач, Іван Пешка – Густоліс, Микола Кривошеїн – Корч. У середині 1920-х рр. партизанським рухом було проведено більше 300 операцій проти польського керівництва, що змусило останнє ввести надзвичайний стан в регіоні [12].

Одні з перших формувань з'явилися ще в царські часи (1910) та існували як поліське зібрання студентської молоді для організації сільських кооперативів, збирання пісень,

переказів та іншої народної творчості. За свідченнями польської поліції, вони склалися з місцевих жителів та нараховували біля 500 бійців. Деякі польські газети характеризували їхню діяльність як «креси у вогні». Саме вони стали важливим елементом національно-визвольної боротьби та сприяли утвердженню білоруської ідентичності в умовах труднощів того часу [12, с. 156].

Висновки. Дослідження опозиційних настроїв білоруського суспільства в міжвоєнний період розкриває низку ключових аспектів історії цієї країни, зокрема і несхожість національно-визвольного руху західних білорусів з рухами в інших країнах. Опозиційність виникала в умовах складного політичного та соціокультурного середовища Другої Речі Посполитої, де білоруські землі стали ареною боротьби за національні права. Важливо зазначити, що національно-визвольний рух був мінливим та різнобарвним, об'єднуючи різноманітні політичні та культурні напрями. Участь різних лідерів та організацій визначила спроби створення автономії та розвитку білоруської ідентичності.

Культурне відродження відіграло ключову роль у формуванні національної свідомості, але боротьба з польською адміністрацією і політикою асиміляції ставила численні виклики перед опозиційним рухом. Питання здобуття автономії або ж незалежності для білоруських земель було спробою змінити політичний пейзаж всього регіону. Незважаючи на це, опозиційні настрої визначали долю національного відродження, що відіграло важливу роль у пізнішому розвитку білоруського суспільства.

Створення різноманітних політичних організацій, таких як Білоруська християнська демократія, Білоруський християнський союз, група «Білоруський фронт», свідчить про різноманітність стратегій національно-визвольного руху. Культурно-освітні ініціативи, такі як Товариство Білоруської Школи, спрямовувалися на збереження та розвиток білоруської культури та освіти. Західнобілоруське суспільство активно протистояло тискам і виявляло національний опір у своїй боротьбі за права та автономію в умовах складного політичного контексту міжвоєнного періоду.

Список літератури

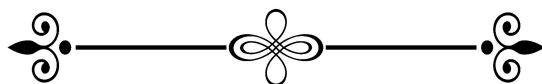
1. Kurza K. Ujednolicanie dyskursów w państwie unaradawiającym: ugrupowania rządzące wobec ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2020. S. 67–93. DOI:10.12775/SDR.2020.2.04.
2. Wapiński R. Polska i jej mieszkańcy w wyobrażeniach społecznych po odzyskaniu niepodległości (do 1939 r.). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. 1994. Z. 2–3. S. 271–279.
3. Massis E. Próby wykształcenia tożsamości narodowej u ludności słowiańskiej na Polesiu w pierwszych latach II Rzeczypospolitej Polskiej (1920–1928). *Adeptus*. 2015. Nr. 5. S. 1–18. DOI: 10.11649/a.2015.003.
4. Olstowski P. Separatyzm, dzielnicowość i unifikacja w II Rzeczypospolitej (1918–1939). *Problemy integracji państwa i społeczeństwa po odzyskaniu niepodległości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020. S. 733–743. DOI: 10.4467/20844069PH.20.040.12494.
5. Kirwiel E. Cechy charakterystyczne obszaru Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Politologia*. 2006. S. 93–105.
6. Kirwiel E. Życie polityczne mniejszości żydowskiej na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie międzywojenn. *Zarys problematyki Wschód Europy*. 2017. Z. 3. S. 121–136. DOI: 10.17951/we.2017.3.1.121.
7. Podgajna E. Słowiańskie mniejszości narodowe w myśli politycznej ruchu ludowego w okresie międzywojennym. *Wschód Europy*. 2021. Z. 7. Nr. 1. DOI: 10.17951/we.2021.7.1.191–210.
8. Paprocka W. Białoruskie organizacje społeczno-kulturalne na kresach wschodnich w i i rzechypospolitej. *Etnografia polska*. 1999. T. XLIII. Z. 1–2. S. 5–20.
9. Paprocka W. Ludność białoruska a polska polityka mniejszościowa w okresie międzywojennym. *Etnografia polska*. 1995. T. XXXIX: 1995. Z.1–2. S. 5–32.
10. Mironowicz E. Powstawanie państwa białoruskiego. Od republiki ludowej do republiki sowieckiej. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12979/1/E_Mironowicz_Powstanie_panstwa_bialoruskiego.pdf.
11. Горб Є. Політичні партії та організації білорусів у Другій Речі Посполитій (1918–1926 pp.). *Гілея*. 2013. Вип. 72. С. 212–217.

12. Стужинська Н. Білорусь бунтівна: з історії збройного антирадянського спротиву в 20-ті рр. XX століття URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stuzhynska_Nina.
13. Gomółk K. Białoruskie instytucje kulturalno-oświatowe w II Rzeczypospolitej. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1998. Z. 9. S. 140–148.

References

1. Kurza, K. (2020) Unification of Discourses in a Nation-Building State: Ruling Groups towards the Belarusian Population in the Second Polish Republic. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej [Studies in the History of Russia and Central and Eastern Europe]*, 67–93 [in Polish].
2. Wapiński, R. (1994) Poland and Its Inhabitants in Social Imaginations after Independence Restoration (up to 1939). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie [Masurian-Warmian Statements]*, 2–3, 271–279 [in Polish].
3. Massis, E. (2015) Attempts to Form National Identity among the Slavic Population in the Polesie Region in the First Years of the Second Polish Republic (1920–1928). *Adeptus*, 5, 1–18 [in Polish].
4. Olstowski, P. (2020) Separatism, Regionalism, and Unification in the Second Polish Republic (1918–1939). Issues of State and Society Integration after Independence Restoration. *Issues of State and Society Integration after Independence Restoration*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego [Jagiellonian University Publishing House], 733–743 [in Polish].
5. Kirwiel, E. (2006) Characteristics of the North-Eastern Borderlands of the Second Polish Republic in the Interwar Period. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska [Annales University Mariae Skłodowska-Curie]*, *Politologia*, 93–105 [in Polish].
6. Kirwiel, E. (2017) The Political Life of the Jewish Minority in the North-Eastern Borderlands of the Second Polish Republic during the Interwar Period. *Zarys problematyki Wschód Europy. [Outline of the problem of Eastern Europe]*, 3, 121–136 [in Polish].
7. Podgajna, E. (2021) Slavic National Minorities in the Political Thought of the People's Movement during the Interwar Period in Eastern Europe. *Wschód Europy [Eastern Europe]*, 7 (1), 191–210 [in Polish].
8. Paprocka, W. (1999) Belarusian Public and Cultural Organizations on the Eastern Borderlands in the Second Polish Republic. *Etnografia polska [Polish ethnography]*, XLIII: 1–2, 51–72 [in Polish].
9. Paprocka, W. (1995) Belarussian population and Polish minority policy in the interwar period. *Etnografia Polska [Polish ethnography]*, 1–2, 5–32 [in Polish].
10. Mironovich, E. (2010) The Formation of the Belarusian State: From the People's Republic to the Soviet Republic. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12979/1/E_Mironowicz_Powstanie_panstwa_bialoruskiego.pdf [in Ukrainian].
11. Horab, Y. (2013) Political Parties and Organizations of Belarusians in the Second Polish Republic (1918–1926). *Hileia*, 72, 212–217 [in Ukrainian].
12. Stuzhynska, N. (2012) Belarus rebellious: from the history of armed anti-soviet resistance in the 1920s URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stuzhynska_Nina [in Ukrainian].
13. Gomolk, K. (1998) Belarusian Cultural and Educational Institutions in the Second Polish Republic. *Białoruskie Zeszyty Historyczne [Belarusian Historical Notebooks]*, 9, 140–148 [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2024
Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-161-164

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

Богдан ЯНИШИН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

Bohdan YANYSHYN

Ph D (History), Senior Research Fellow of Department of History of Ukraine of the XIX – early XX cc., Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

ДІАСПОРНА ГРУШЕВСЬКІАНА

В ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ РЕЦЕПЦІЇ

(Сабінський М. Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр. Харків: Мачулін, 2024. 264 с.)

Феномен Михайла Грушевського завжди привертав увагу дослідників. Однак внаслідок Другої світової війни, а саме приєднання західноукраїнських земель до УРСР, об'єктивне вивчення постаті Великого Українця стало можливим лише закордоном. Українські радянські історики загалом були позбавлені навіть можливості вільного ознайомлення з працями М. Грушевського, схованими за «сімома замками» спеціальних фондів, не кажучи вже про те, щоб вийти у своїх оцінках поза межі визначеного партією мейнстріму в оцінці його життя та діяльності. Натомість, як слушно зауважує М. Сабінський, «поряд із успішною реалізацією завдання збереження та поглиблення традицій національної культури, закордонні гуманітарії також створювали якісно новий інтелектуальний продукт, реагуючи на дисциплінарні виклики українознавства й голосні теоретичні дискусії в західній науці. У підсумку постали низка нових модерних галузей соціогуманітарного знання. Вони здебільшого були міждисциплінарними за своєю методологічною природою, адже їхні творці принципово орієнтувалися на комплексне осмислення предмету дослідження з

усіх можливих пізнавальних перспектив. Однією з таких галузей стало грушевськознавство, започатковане Любомиром Винарем в 1966 р., коли світова громадськість відзначала століття з дня народження визначного українського історика» (с. 9). Тому комплексний аналіз сприйняття й осмислення творчої спадщини М. Грушевського українськими закордонними інтелектуалами протягом 1940-80-х рр. є безперечно актуальним завданням для сучасних дослідників, а обрана Михайлом Сабінським тема монографії, є обґрунтованою і актуальною.

Мету свого дослідження Автор вбачає у «виявленні, систематизації та всебічному аналізі оцінок творчої та суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–80-х рр.» (с. 10). Для успішного досягнення мети він визначив низку завдань, а саме проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення, охарактеризувати інформативні можливості основних видів джерел, випрацювати методологічну модель для вивчення діаспорної грушевськіани, виявити особливості осмислення українськими закордонними істориками 1940-х – першої половини 1960-х рр. суспільно-політичної та наукової спадщини М. Грушевського, дослідити історіографічний ефект широкого відзначення столітнього ювілею Великого Українця в 1966 р., показати його значення для дисциплінарного становлення грушевськознавства, реконструювати грушевськознавчі пошуки в діаспорній історіографії протягом 1968–1989 рр., відтворити ускладнення дисциплінарного поля нової українознавчої галузі.

Цілком згідно із визначеними Автором завданнями корелюється концепція й структура монографії, що складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених за проблемно-хронологічним принципом та висновками. Вона дозволила М. Сабінському достатньо повно розкрити особливості сприйняття творчої спадщини М. Грушевського українськими закордонними інтелектуалами протягом 1940–80-х рр. у контексті тогочасних реалій. Дослідником визначені об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та географічні межі. Щоправда, зазначаючи верхньою межею 1991 р., Автор надалі зазвичай обмежує себе 1989 р. (зокрема, вже на наступній сторінці при конкретизації свого наукового внеску та ін.).

М. Сабінський доволі ґрунтовно розкрив наукову новизну одержаних результатів, яка найперше полягає саме у комплексному розв'язанні проблеми рецепції наукової та суспільно-політичної спадщини М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–80-х рр. Зокрема він стверджує, що уперше в українській історіографії досліджено особливості обговорення історіографічних поглядів М. Грушевського в українському закордонному інтелектуальному середовищі з урахуванням неоднорідності його суспільно-політичного та культурно-ідеологічного ландшафту, реконструйовано ювілейну грушевськіану у всіх її історіографічних проявах (заходи, історіографічний репертуар, дискусії), відтворено становлення й ускладнення грушевськознавчого дискурсу протягом 1968–1989 рр., осмислено головні форми та прояви впливу широкого спектру позанаукових факторів на обговорення спадщини М. Грушевського.

Відповідно, за хронологічним принципом автор систематизував наявну історіографію проблеми, виокремивши два етапи у її розвитку: наукові та науково-популярні розвідки українських еміграційних вчених до 1991 р. та студії представників сучасної української історіографії. М. Сабінський спробував критично підійти до праць дослідників, а загалом історіографічний огляд проблеми проведений на достатньо високому рівні – Автор демонструє знання літератури та авторів, охоплює усю широту проблемного поля зазначених праць. Він цілком слушно зауважує, що «історіографічним аналізом у наш час охоплено як поодинокі сюжети інституційного, персоналісного та проблемно-тематичного плану, так і цілісність еміграційного грушевськознавчого дискурсу».

Зрештою, можемо безсумнівно погодитися з автором у тому, що «досі не реалізовано комплексний підхід (аналіз) та синтез усієї сукупності грушевськознавчого доробку закордонних українознавців 1940–80-х рр., що унеможливує повноцінно реконструювати грушевськознавчу рецепцію кінця XIX – перших десятиліть XXI ст.».

Варто звернути увагу на залучення М. Сабінським для написання праці широкої джерельної бази, основні структурні елементи якої виокремлені ним у першому розділі монографії, а саме три головні джерельні комплекси: 1) «конкретний текст», який включає

наукові матеріали, що відображають процес осмислення історіографічної і суспільно-політичної спадщини М. Грушевського у фаховому середовищі закордонних українознавців; 2) «великий текст» – усі історіографічні пам'ятки, що відбивають ставлення до різнобічної діяльності визначного вченого з боку інтелектуалів 1940–80-х рр.; 3) «історико-культурний контекст» – сукупність матеріалів, які характеризують епоху й обставини інтелектуального життя закордонних українознавців від вибуху Другої світової війни і до здобуття Україною незалежності.

Загалом підрозділи про історіографічну та джерельну базу дослідження написані на високому фаховому рівні, що свідчить про М. Сабінського як про сформованого фахового історика. У цьому контексті слід також наголосити на дійсно хорошому науковому стилі тексту книги, проведеної кропіткої редакційної роботи – як літературної, так і наукової. У всьому вище зазначеному безперечно помітний вплив і величезна заслуга професора В. Тельвака як наукового редактора роботи та наставника-вчителя. Знаючи прискіпливість Віталія Васильовича у роботі з текстом аж до найменших дрібниць, треба лише вітати наслідування цих рис свого наставника Автором.

У другому розділі монографічного дослідження Автор розкриває оцінку діаспорними вченими наукового доробку М. Грушевського як історика, літературознавця, мистецтвознавця, ануючи підсумкові тези з досліджень Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко, Л. Біласа, Я. Пеленського, О. Оглоблина, В. Щербаківського, В. Січинського, Д. Чижевського. М. Сабінський слушно відзначає, що прихильники всіх ідейних таборів української громади на вигнанні були солідарні у визнанні успішності багатоаспектної науково-організаційної діяльності М. Грушевського. Це підтверджують подані тези робіт В. Дорошенка, Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко. Не обійшов увагою автор і сприйняття в середовищі діаспорних вчених емоційної публікації доньки Івана Франка Анни Франко-Ключко, яка актуалізувала проблему вивчення стосунків двох видатних українців, як і дослідження власне грушевськіани самого І. Франка (у працях головно В. Дорошенка та Л. Винара). Підсумовуючи, М. Сабінський слушно відзначає, що інтерес діаспорних учених до спадщини М. Грушевського у 1940 – 1950-их роках мав як прагматичний, так і суто наукознавчий аспекти. Йшлося про необхідність протиставити войовничій радянській імперській риториці про історичну зумовленість політичної єдності східних слов'ян україноцентричну традицію, котра б мала тривалу історіографічну рецепцію, належне джерелознавче обґрунтування і проблемно-тематичне наповнення.

М. Сабінський доволі ґрунтовно відтворив оцінку українською закордонною історіографією 1940-х – першої половини 1960-х рр. різноманітних аспектів суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Він слушно висновує, що здебільшого вона була компліментарною і виходила з розуміння соборницького імперативу всієї праці автора «Історії України-Руси». Натомість, діяльність історика в добу Визвольних змагань породжувала чимало емоційних дискусій, в яких найбільш непримиренні позиції займали прихильники консервативного та республіканського таборів. Згадана оціночна компліментарність поступово поверталася при осмисленні останнього десятиліття життя вченого, при змалюванні якого все частіше експонувалися його принциповість у взаєминах з владою та подиву гідні науково-організаційні здобутки.

У третьому розділі своєї праці М. Сабінський зосередився на розгляді відзначення столітнього ювілею М. Грушевського як багатоаспектної історіографічної події. Йдеться про висунення ініціативи такого святкування, обговорення у громадському просторі й експертному середовищі його форм і змісту, організацію різноманітних урочистих заходів і, зрештою, появу аналітичних і синтетичних студій про ювіляра, адресованих різним читацьким аудиторіям.

У четвертому розділі М. Сабінський аналізує грушевськіану 1968–1989 рр. в інтелектуальному просторі закордонного українознавства по трьох ключових напрямках – концептуально-методологічному (постання грушевськознавства як наукової дисципліни), науково-організаційному і конкретно-історіографічному аспектах. Підсумовуючи опрацювання історіографічних сюжетів спадщини Великого Українця в діаспорній гуманітаристиці протягом другої половини 1960–80-х рр., Автор відзначає виразну спеціалізацію грушевськознавчого дискурсу. З іншого боку, об'єктивна обмеженість

документальної бази мала наслідком фрагментарність грушевськознавчого дискурсу та складність створення узагальнюючих історіографічних студій. Подібним зростанням вище згаданої спеціалізації у зазначений період грушевськознавчий дискурс був позначений і в аспекті осмислення різнопланової громадсько-політичної спадщини Великого Українця.

Висновки, зроблені М. Сабінським на основі аналізу й розгляду значного масиву історіографічних джерел і опублікованих матеріалів є достатньо ґрунтовні та аргументовані. Поряд з аналізом історіографічної та джерельної бази дослідження – це одна з найсильніших його частин. Вони логічно випливають із загального викладу матеріалу в основній частині роботи, однак і не повторюють механічно раніше зроблені висновки до кожного з розділів, а дійсно є окремою самостійною частиною книги. Підсумовуючи, Автор слушно наголошує, що «саме досягнутий наприкінці 1980-х років солідний академічний рівень діаспорного грушевськознавства уможливив визначні здобутки материкової історіографії в її дослідженні спадщини Великого Українця після здобуття незалежності».

Водночас, не применшуючи згаданих позитивних сторін роботи, варто зробити кілька зауважень та побажань М. Сабінському (крім уже зазначених вище), для врахування їх у майбутній роботі по цій темі.

1. Авторіві бажано докладніше з'ясувати, чому саме 1966 р. став «водорозділом» у вивченні постаті М. Грушевського закордоном. Чи є для цього достатньою підставою ювілей видатного вченого та ініційовані Л. Винаром відповідні заходи? Чи у поділі історіографічного процесу на певні періоди мали б лежати якісь більш глибинні, сутнісні, причини? У цьому контексті також варто відзначити певну неузгодженість у тексті роботи щодо верхньої хронологічної межі – у Вступі зазначається 1991 р., а далі по тексту йдеться про 1989 р. Так само відлік початку грушевськознавства у автора зазначається то 1963 р., то 1966 р., а остаточне формування взагалі переноситься на 1984 р.

2. Стверджуючи у преамбулі до другого розділу, що «в українській історіографії утвердилося стереотипне переконання, що представники діаспорного суспільствознавства в роки Другої світової війни та перші повоєнні десятиліття з чималим скепсисом поставилися до всієї різнопланової спадщини Михайла Грушевського», авторіві слід було конкретизувати ким, де і у яких працях цей стереотип утвердився. Інакше може скластися враження, що дослідник спочатку стверджує про стереотип, а потім успішно його «розвінчує».

3. Підсумовуючи другий розділ (с. 120–122), Автор відзначає період 1940-х – середини 1960-х рр. як етап, що «знаменував поступовий відхід від концепцій і практик материкового українознавства попередньої доби та зближення із західною соціогуманітаристикою..., традиції якої стимулювали компаративне осмислення феномену Грушевського, що дозволило побачити його одним із найвидатніших східноєвропейських інтелектуалів, хоча й сином свого часу». Власне у тексті роботи майже не прослідковується ця компаративістська складова, яка мала б стати її вирашною стороною. Цікаво було б більше дізнатися, як саме методологічно, тематично українська діаспорна історіографія зблизилася із західною соціогуманітаристикою?

4. Як ми уже зазначали вище, загалом текст монографії відзначається хорошим науковим стилем викладу матеріалу, однак все ж часом автор зловживає епітетами при зазначенні авторів робіт («бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, історик, журналіст та мемуарист Лев Биковський» та ін.), художніми висловами («національний подвиг», «національне служіння» та ін.).

Втім, вказані недоліки та зауваження не применшують зазначених позитивних сторін рецензованої роботи, а навпаки – викликають побажання продовжувати дослідження у визначеному напрямі. Відтак вважаємо, що монографія Михайла Сабінського «Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр.» є важливим явищем сучасної української історіографії.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, історична наука, рецензія.

Key words: M. Hrushevsky, historiography, historical science, reception.

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-165-167

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

e-mail: masnenko@ukr.net

Vitalii MASNENKO

PhD hab. (History), Professor, head of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

e-mail: masnenko@ukr.net

ВАГОМЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ВИДАННЯ З ПОЛЯ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

(Рец. на: Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету / упоряд. В. Тельвак, В. Качмар, С. Журавльов.

Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 358 с.)

Нещодавно побачило світ цінне джерелознавче видання у царині грушевськознавства «Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету». Воно містить детальну інформацію про студентську аудиторію професора виявлену серед різнопланової діловодної документації Львівського університету (Державний архів Львівської області, фонд 26.: Університет ім. Яна Казимира у Львові). Цей документальний масив був ретельно опрацьований Віталієм Тельваком, завдяки участі в ініційованому Оксаною Юрковою проєкті «Е-архів Михайла Грушевського», за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету в Канаді (видавничі та дослідницькі гранти з Вічного фонду ім. Петра Яцика та Вічного фонду родини Стасюк).

Видання містить супровідні тексти упорядників і сам Каталог, що побудований на структурно-хронологічним принципом. Інформація подається для чотирьох факультетів (філософського, правничого, теологічного та медичного) за окремими навчальними роками та семестрами.

Відкриває видання Передмова ректора Львівського національного університету ім. Івана Франка Володимира Мельника, яка вводить в загальне коло проблематики щодо історичної школи Михайла Грушевського у Львівському університеті, її методологічних засад, способів студіювання, основної дослідницької проблематики, визначних представників.

Розлога вступна стаття Віталія Тельвака та Володимира Качмара «Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції» окреслює основні кейси реалізованих і перспективних наукових студій, що стали можливі завдяки введенню в обіг нового джерельного матеріалу.

В Археографічній передмові, авторства Віталія Тельвака та Святослава Журавльова, йдеться про особливості опрацювання джерельного матеріалу підготовленого для публікації. Зокрема, охарактеризовано структуру інформації про студентів у деканатських каталогах та її зміни в різні періоди функціонування факультетів. Зазначено способи відтворення прізвищ та імен студентів в українськомовному варіанті, визначення їхньої етнічної належності тощо.

Зазначається, що дослідження інформації про студентську аудиторію Михайла Грушевського дозволяє подолати доволі усталені історіографічні стереотипи про те, що він як професор не дбав про атракційність своїх лекційних викладів, і як наслідок, не користувався популярністю в студентському середовищі, особливо серед студентів неукраїнського походження, передовсім поляків та євреїв.

Отже, спираючись на вказану джерельну базу, вдалося з'ясувати, що за двадцять років педагогічної діяльності на філософському факультеті курси М. Грушевського відвідало 504 студенти, які обирали його як свого викладача сумарно 1189 разів. На думку упорядників, такі показники свідчать про високу популярність професора Грушевського серед студентів цього факультету, враховуючи ту обставину, що очолювана ним кафедра вважалася додатковою. Відповідно й навчальні курси обрані студентами були необов'язковими, що не заховувалися до мінімуму навчальних годин.

Автори також запропонували пояснення, чому в окремі семестри (зокрема, зимові семестри 1901-1902 та 1910-1911 навчальних років) М. Грушевський не мав жодного студента філософського факультету. Така ситуація була зумовлена передовсім політичними мотивами: спротивом українських студентів політиці колонізації Львівського університету та посиленням протистояння польської та української студіюючої молоді.

Етнічний склад слухачів навчальних курсів М. Грушевського на цьому факультеті мав таку картину: 84% – українці, майже 12% – поляки. Також серед студентів були євреї, росіяни тощо. Цікаво, що на філософському факультеті вже була й невелика жіноча аудиторія. Тут студентки становили 10% серед вихованців Грушевського.

На найбільшому в університеті правничому факультеті заняття М. Грушевського відвідали 3490 студентів, які обрали його як свого викладача сумарно 4230 разів. Серед цієї аудиторії також домінували українці – 87,1%. Другу за чисельністю групу становили студенти єврейського походження – 7,9%, третю – поляки 4,6%. На цьому факультеті навчалися тільки чоловіки.

Автори звертають увагу читачів на особливість теологічного факультету, студенти якого не могли вільно обирати позафакультетські навчальні курси, оскільки для цього вимагався спеціальний дозвіл духовної влади. Такий дозвіл на відвідування викладів М. Грушевського був наданий, але на нинішній час не можливо встановити реальну кількість студентів, які скористалися ним до 1906 р. (відсутні деканатські каталоги цього факультету). Потягом наступного періоду слухачами лекцій Грушевського були лише 7 студентів.

На наймолодшому медичному факультеті було виявлено також лише 4 студенти Грушевського, які прослухали 7 його викладів.

У цілому авторам за наявними джерелами вдалося здійснити комплексну реконструкцію студентської аудиторії М. Грушевського у Львівському університеті, яка складалася з 4005 осіб. Серед студентів професора було 86,6% українців, 7,3% євреїв, 5,7% поляків. Авторами укладено кілька таблиць, які відображають динаміку кількості студентів за роками і семестрами. Також зауважено, що наведені підрахунки далеко не остаточні, що зумовлено некомплектністю опрацьованих факультетських каталогів.

Водночас опублікований каталог дозволяє з'ясувати не тільки кількісні параметри, але й «якісні» характеристики студентського загалу Львівського університету, який відвідував виклади М. Грушевського. Серед них вагоме місце належить майбутнім українським історикам, які стали чільними представниками його львівської історичної школи: С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Джиджора, М. Бордун та ін. Окрім власне відомих істориків, серед студентів М. Грушевського зустрічаємо багатьох знакових діячів українського руху: Д. Донцова, Є. Коновальця, Р. Дашкевича, О. Степанів, Д. Вітовського тощо. Також показово, що лекції українського професора відвідувало чимало відомих у майбутньому польських, словенських, білоруських інтелектуалів.

Окрім інформації про студентську аудиторію матеріали видання також дозволяють з'ясувати повний перелік навчальних предметів, які викладав Михайло Грушевський у Львівському університеті протягом різних років своєї каденції. Це насамперед загальні оглядові курси історії України («Курс історії Русі, період давній», «Курс історії Русі, новий період», «Курс історії Русі XVII-XVIII ст.», «Україна в XVII-XVIII ст.», «Україна у другій чверті XVII ст.», «Україна в середині XVII ст.», «Історія України-Руси») та ширшого регіону Східної Європи («Історія Східної Європи», «Східна Європа в передісторичних часах», «Старинна історія Східної Європи», «З історії Східної Європи VIII-IX віку», «З історії Східної Європи IX-X в.», «З історії Східної Європи X в.», «З історії Східної Європи. Часи

Володимира Великого», «З історії Східної Європи XI в.», «Історія Східної Європи XIII-XIV ст.», «Історія Східної Європи в XVI в.», «З історії Східної Європи XVI-XVII ст.», «З історії Східної Європи в XVII в.», «Історія Східної Європи в XVII в.»).

Також професор пропонував студентам понад три десятки різних спецкурсів, які суттєво доповнювали й деталізували його основні виклади. Кілька з них стосувалися галузі історіографії та джерелознавства («Історіографія руська, період давній», «Огляд джерел до історії Русі XII-XIII ст.», «Українсько-руська палеографія»).

Окремі спецкурси зосереджувалися на розгляді окремих етапів української державності («Вибрані питання з історії Київської держави в X-XI вв.», «Галицько-Волинська держава», «Україна в середині 17 ст.», «Україна 17-18 ст.»); української культури («Устрій і культура руських земель в X-XIII в.», «Історія руської культури XI-XIII в.», «Культурне і духовне життя в українських землях від XV до XVIII в.», «Політичне і культурне життя України в 1630-1640-х роках»), суспільно-політичних та економічних аспектів («Суспільно-політичні і економічні відносини українсько-руських земель», «Економічне і культурне життя українсько-руських земель», «Суспільно-економічний устрій руських земель», «Українсько-руські землі в XVI-XVII вв.»).

«Литовський» та «річпосполитський» періоди української історії розглядалися у спецкурсах: «Боротьба за Галич і Волинь», «Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського», «Велике князівство Литовське в XIV-XVI вв.», «Історія унії Литви і Польщі».

Кілька спецкурсів різних років викладання стосувалися козацької проблематики («Українська козаччина XVI в.», «Українська козаччина», «Українська козаччина XVII в.», «Хмельниччина»).

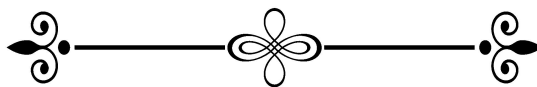
Європейський контекст деталізувався у низці спецкурсів, які користувалися значною популярністю у студентів різних факультетів: «Великий рух народів», «Вибрані питання з історії Східної Європи», «Суспільні відносини і культурне життя в XIV-XV вв.», «Церковні відносини Східної Європи», «З культурного руху в Східній Європі», «Економічне і культурне право», «Суспільні відносини», «Церковні відносини».

Крім того пропонувалися спецкурси дотичні до української проблематики: «Великий Новгород, історія», «Історія устрою і побуту Великого Новгороду», «Історія Криму XIII-XVII в.».

Професор також провадив спеціальний науковий семінар під назвою «Історичні вправи», який користувався популярністю у майбутніх істориків, але й у студентів різних факультетів.

Автори цілком виправдано констатують, що опубліковані студентські каталоги постають вагомим джерелом для з'ясування особливостей науково-педагогічної праці Михайла Грушевського львівського періоду його життя.

На завершення зазначимо, що рецензоване видання може справді слугувати добрим підґрунтям для спростування усталених міфів щодо діяльності Михайла Грушевського. Також повністю погоджуємося з думкою упорядників видання, яке вони розглядають як «перший крок до комплексної реалізації надалі малознаної проблеми – дослідження науково-педагогічної праці українського професора протягом галицького двадцятиліття його життя». Крім того запропонована джерельна інформація може прислужитися чіткішому розумінню складних процесів, які відбувалися в Східній Галичині протягом останніх десятиліть імперського доби, коли підважувалася польська культурна домінація в цьому краї, а він все більше набував ознак українського національного П'ємонту.

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2024

Відповідальний за випуск
Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 21.06.2024. Формат 84х108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.